

ГОЛОСИ
ПОЕТЕС СВІТУ
АГУСТІН ГОМЕС-АРКОС
/ФРАНЦІЯ/

Ана-Ніщо

Ришард КАПУСЦІНСЬКИЙ
/ПОЛЬЩА/
Імператор

3
'80

ВСЕСВІТ

*Хай мир, краса, радість, здоров'я завжди
будуть з вами, дорогі наші матері, сестри,
подруги!*

*В Міжнародний жіночий день всіх вас
щиро вітає «ВСЕСВІТ».*

ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН
СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ МИРУ

Журнал засновано 1925 р

ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК”
КИЇВ

3
(615)

З М І С Т

До 110-річчя з дня народження
В. І. Леніна.

АНДРІЙ БАКАНОВ. Лист з Лейп-
ціга.

119

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ГОВОРЯТЬ ПОЕТИСИ СВІТУ

АНХЕЛА ФІГЕРА АЙМЕРІЧ (*Іспа-
нія*).

4

Angela Figuera Aymerich.

*З іспанської переклала Гимира
Юкова.*

АНА ПІСАРРО. (*Чілі*).

7

Ana Pisarro.

*З іспанської переклав Сергій Бор-
щевський.*

ДЖОКОНДА БЕЛЛІ. (*Нікарагуа*).

9

Giokonda Belli.

*З іспанської переклали Маргарита
Жердинівська, Вадим Хазін та
Людмила Шарінова.*

АННА ГРЕКІ. (*Алжир*).

13

Anna Gréki.

*З французької переклав Михайло
Литвинець.*

НОЕМІЯ ДІ СОУЗА. (*Мозамбік*).

15

Noemia de Sousa.

*З португальської переклала Мар-
гарита Жердинівська.*

КАМЕН КАЛЧЕВ. Дзеркало. Роман. 18

КАМЕН КАЛЧЕВ. Огледалого. Ро-
ман.

*З болгарської переклали Марія
Вакалюк-Дорошенко і Катерина
Марущак.*

АГУСТІН ГОМЕС-АРКОС. Ана-Ні-
що. Роман

54

Agustín Gomez-Arcos. Ana Non. Roman.

*З французької переклав Григорій
Філіпчук.*

СКАРБНИЦЯ

ХАРІТОН. Повість про Херея і Кал-
лірою. Продовження

129

*З давньогрецької переклали Йосип
Кобів та Юрій Цимбалюк.*

ПИСЬМЕННИК. ЛІТЕРАТУРА. ЖИТТЯ.

ОКСАНА ВІТТЕ. «Зробити світ світлішим і кращим». (До 100-річчя з дня народження Шона О'Кейсі). 159

ДМИТРО НАЛИВАЙКО. Міфологія і сучасна література. Закінчення. 166

УКРАЇНІКА

У нездоланності людського духу наша надія. (Виступ Олеся Гончара на паризькому Форумі Миру). 176

Факти — події — явища. 179

До 85-річчя з дня народження
Максима Рильського.

МАРІАН ЯКУБЕЦЬ. Максим Рильський. 181

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ. Про сучасну радянську літературу. 184

ВІКТОР КОПТІЛОВ. Маловідомий переклад М. Т. Рильського. 187

МИХАЙЛО ЗАНІЧКОВСЬКИЙ, МАРКІЯН НАГІРНИЙ. Йоганнес Шерр про Шевченка. 188

ОБЛИЧЧЯ КРІЗЬ ФАКТИ

РИШАРД КАПУСЦІНСЬКИЙ. Імператор. 190

З польської переклала Раїса Варенбуд.

РОЗМАЇТОСТІ

Найбільший учитель — життя. 229

Індійський балет — традиції і сучасність. 230

П'єр Гамарра про свій новий роман. 231

Від полотна до скульптури. 232

Третій брат. 233

ВОНИ ПРО СЕБЕ

ВОЛОДИМИР ГАЛЧИН. Що поробляють американці? (Добірка карикатур журналу «Нью-Йоркер»). 234

**Я ПРИГОРТАЮ ВАС, О СЕСТРОНЬКИ МОЇ,
СВОБОДИ Й НІЖНОСТІ ПРИВІТНІ БУДІВНИЦІ!**

АНХЕЛА ФІГЕРА АЙМЕРІЧ

(Іспанія)

Анхела Фігера Аймеріч — відома іспанська поетеса, автор книг «Жінка з глини» (1948). «Підковена ангелом» (1950). «Марний крик» (1952). «Тяжкі дні» (1953). «Жорстока врода» (1958) та ін.

ЗВЕРТАЮСЯ ДО ВАС, КОМУ СЬОГОДНІ ДВАДЦЯТЬ

(ФРАГМЕНТ ПОЕМИ)

Молодь — хлопці і дівчата,
ви сини мої і дочки!
Втомлена, стара я жінка,
мати вбитої дитини...
Я звертаюся до вас, до тих,
кому сьогодні двадцять,
до вас, народжених в той час,
коли уся земля Іспанії була —
вогонь, і порох, сльози й плач,
в руїнах міст,

в руїнах доль людських...
Звертаюся до вас, до тих,
кому сьогодні двадцять,
до вас, що вирости, змужніли
і мають серця ритм гарячий,
веселі очі, сильні руки
і крок рішучий, вольовий.
Не можу більше я чекати...
Можливо, скоро я помру.
Я стільки думала, страждала,

ці думи роз'їдали серце.
От зараз я дивлюсь на вас —
і бачу: сходить сонце ясне
над болісним страшним минулим...
Із нього вийшли ви,
і ваші руки мужні, сильні!

Візьміться ж за роботу жваво!
Країна вас чекає. Це — ваш час!
Беріть упевнено знаряддя праці
й творіть нове життя!

Єднайтесь з молоддю усього світу,
єднайтесь з трударями всіх країн!
Пліч-о-пліч з ними йдіть вперед
і прокладайте шлях в майбутнє,
бо ті забруднені стежки,
які служили нам колись,
тепер вже не потрібні вам.
Всіх боягузів і нероб,

і слабкодушних, ледацюг
гоніть із дружніх лав своїх,
щоб вас ніхто не зупинив.

Відкиньте геть, спаліть бліді
й злинялі прапори минулих літ
та книги — опуси брехні,
що їх роз'їла міль.
Облуду скиньте із очей
й дивіться прямо на життя.
Хай підлість і ганьба,
кайдани й батоги
залишаться для нас, старих,
гіркою жовчу на вустах.
Для вас — лише майбутнє!
Ідіть вперед із сподіванням
на щастя і на мир!
Розпочинайте час новий —
час хліба, меду, сонця і тепла.

В'ЯЗНИЦЯ

Діти, народилась я в тюрмі.
Була завжди я в'язнем.
І мати моя теж не бачила свободи,
і батько мого батька...
Моя матуся породила в'язнів —
маленьких діточок,
які жили, неначе за колючим дротом...
Казали люди — це закон життя...

Але одного дня я зрозуміла,
що вільною повинна бути.
Мій погляд зупинивсь на безлічі речей,
чарівних, мудрих і прекрасних.
І я не бачила вже ланцюгів, кайданів,
путь,

які через віки тяглись до мого тіла.
і по траві зеленій
ступали легко мої ноги...
Сміялася від щастя, радощів життя,
коли у школі на уроках була змога
тихенько ущипнути дівчинку-сусідку
і грати в хрестики та нулики, ловити мух,
в той час, як сім помножити на шість
дорівнювало сорока двом,
Мадрид столицею країни був
і, як учителі казали, Христос прийшов
на землю.
щоб врятувати нас, мовляв, назавжди.

Так, я відчувала себе вільною у світі.
 І мої руки ще невинними були,
 м'якими, наче тільки випечений хліб,
 бо ще не знали на своїх долонях
 ні зброї холоду,
 ані рясного поту...

Але сьогодні у моїй країні
 існують мури вищі за мое чоло,
 на них нашттовхуються всі мої бажання,
 і стримують вони биття і поштовх мого
 серця...

Мені здається,
 сухе коріння тягну,
 що позаплутувало мої ноги,
 ходжу, неначе маятник годинниковий
 по відстані-шляху незмінному —
 від сну — до втоми і назад...
 Я в'язень у тюрмі...

Але світлішим стає небо...
 Високі мури згинуть назавжди.
 Прийде жадана моя воля-чарівниця,
 і стануть лише спомином лихим усі
 в'язниці...

АНТОНІО МАЧАДО¹

I

Пішла я до річки Дуеро,
 з віршами твоїми в руках.
 Та книжка була не потрібна,
 Антонію, вірші твої
 Дуеро мені проспівав.

Він завжди їх сам співає.

II

Я стояла нерухомо і дивилась
 на каламутний і стрімкий
 Дуеро після злив шалених,
 де пливли відірвані човни, дошки,
 дерева...

Я бачила, як під блідим
 і вилинялим небом
 тихесенько хитаються тополі, сосни,
 де спів дзвінких цикад,
 і на червоній квітці будяка
 гойдається метелик білий.
 В мрійливій тиші —
 далекий звук
 дзвіночків срібних...
 Мені здалося: твоя тінь
 підкралася тихенько
 і сіла біля мене...

*З іспанської переклала
 Тамара ЮКОВА*

¹ Антоніо Мачадо (1875—1939) — відомий іспанський поет, активний учасник боротьби проти фашизму.

Ана Пісарро — молода чилійська поетеса, виступає також як літературний критик. Автор дослідження «Вісенте Уїдобро — суперечливий поет» (1971). Після фашистського перевороту живе у Венесуелі.

АНА ПІСАРРО (Чилі)

ДІАЛОГ У ВИГНАННІ

Я повернувся,
ти знаєш.
І ти скажеш мені:
вітер такий же сильний,
зима, як і тоді, холодна.
Поле пахне випарами,
що йдуть від ріллі,
і чути, як бубнявіють бруньки.
Ти пригадаєш наші дитячі ігри,
як ми ловили комах,
як нас колисала річка.
Я відчуватиму запах сосен,
що лине від тебе,
я розповім тобі про чужі краї,
простягнуті руки,
стиснуті кулаки.
Розповім про зневажливі жести,
про суворі погляди,
про нестерпність буття.
Я не хочу тебе засмучувати.
Скільки разів я відчувала
хижі лапи на своєму горлі,
невимовний тягар на плечах,
слабкість в ногах.
Як щемливо прекрасно
жити там, поряд з тобою.

То був час боротьби
рішучої, . . .
відчайдушної.
Треба бути героєм,
щоб просто жити
день у день.
Мені ввижаються гвинтівки,
націлені у твоє чрево,
я думаю про нескінченні чекання,
про нічні мандри вулицями
Сантьяго,
про постійне,
щоденне
руйнування людини.
Я повернувся,
сестро, —
ти знаєш, —
у поле мого дитинства.
Там є камінь, де я вирізьбила твоє
ім'я.
Там я знову відчую землю,
вдихну запах поля,
що лине від тебе,
і ти наснажиш мене
для дальшої боротьби.

ЛИСТ ДО ДОЧКИ БІЙЦЯ

Доню моя,
як розказати тобі про твого
батька—
бійця?
Коли ти була маленькою,
я тобі називала речі
(а ти повторювала),
я розповідала про сосни,
квіти
і річку
(пам'ятаєш, як я тобі показала
воду?).

Твоя мати була
як земля,
як вода,
як повітря.
Восени вона марніла разом
із тополиним листям,
навесні оживала з кожною квіткою,
а влітку
світ вбирала своїм еством
і розцвітала усмішкою.
Сонце жило в її тілі,
її шкіра відновлювала сили землі.

Твоя мати жила порами року,
та коли минула зима,
для неї весна не настала
і вона не розквітла більше.
Взимку на півдні Чілі
не вщухали дощі,
вітер шаленів у соснах,—
там він оживає знову
щовесни.

Там її покохав твій батько —
боець,
він любив море,
сонце,
а в ній любив життя.

Як тобі розказати, доню,
про батька твого —
бійця,
і не розповісти,
про Латинську Америку,
про перші прояви гноблення,
про завойовників,
про гори золота, міді, селітри —
історію, в якій відбилась Історія.

Як розказати тобі про того,
хто бачив тебе зрідка,
потай,
і не розповісти про початок
цієї боротьби,

про Тупак Амару,
Сандіно,
Каміло,
Че,
робітника північних копалень,
пастуха з крайнього півдня —
історію, що сходить кров'ю.

Байдуже, що ми не знаєм їх імен,
вони — ті ж самі,
хто катує і вбиває сьогодні в Чілі,
а вчора — в Порт-Монті,
Ранкілі,
Санта-Марія-де-Ікіке,
Вальє-Гранде,
Дос-Ріос, Пномпені.

Як розповісти тобі,
маленька,
про батька твого — бійця,
який говорив тільки правду,
поки горло йому не проткнули,
який не випустив з рук гвинтівку,
поки руки його не спалили,
який завдавав страху військам
і кидав виклик тиранам
навіть після смерті.
Колись ми його відшукаємо
у гніві, любові, у боротьбі,
у повернутій гідності.

ПІСНЯ ПРО МИР ДЛЯ ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКОГО ХЛОПЧИКА

Я розповім тобі,
хлопчику,
про мир у Латинській Америці.
Це дорога з твердого заліза,
із скривавленої селітри,
каучук плаче — і по стовбурі
котяться сльози відчаю.
Наробили зброї з нашої міді,
наручників — з олова,
іноземним пальним
стада наша чорна нафта.

Я розповім тобі,
хлопчику,
про мир у Латинській Америці.
З маїсової зернини
предків своїх народжений,
з глиняної посудини,
що схожа на лоно матері, —
ти знаєш уже,
малесенький,
що таке вигнання й ув'язнення.

Латинська Америка — сонце,
що сходить над пасмом гір,
таких зелених-зелених,
над безліччю рік глибоких,
над спокоєм дикої сільви.
Та Латинська Америка — сонце

спаплюжене, гомін протесту,
болючий крик розлуки,
голос сумної флейти.
І твій мир —
це пісня боротьби,
маленький сину Америки.

*З іспанської переклав
Сергій БОРЩЕВСЬКИЙ*

ДЖОКОНДА БЕЛЛІ

(Нікарагуа)

Джоконда Беллі народилась в м. Манагуа (Нікарагуа). Поетичні твори друкує, починаючи з 1970 року. Перша її поетична збірка вийшла в 1974 році. З 1975 року поетеса змушена була жити в еміграції в м. Сан-Хосе (Коста-Ріка).

Пропонуємо переклади поезій із книги «Лінія вогню», присвяченої бійцям з Національного фронту визволення імені Сандіно, яка удостоєна премії «Каса де лас Америкас» 1978 року.

ЩО ТИ ТАКЕ, НІКАРАГУА?

Що ти,
як не клаптик трикутний землі,
серед світу загублений богом?

Що ти,
як не смілий політ пташиний —
зблиски ластівок,
сполох колібри?

Що ти,
як не гомін річок,
що пробились сміливо крізь гори,
несучи блискуче каміння?

Що ти,
як не пагорби-груди жіночі,
що зухвало націлені в небо?

Що ти,
як не велетнів пісня зелених
в хащах, де зачаїлись голубки?

Що ти,
як не відчай, що став при дорогах,
голосіння —
наче жінка кричить у пологах?

Що ти,
як не куля, застрягла в горлі,
не кулак, затиснутий грізно?

Що ж ти таке, Нікарагуа?
Чом так болю мені завдаєш?

О, НІКАРАГУА!

Ти — мій коханий
із ніжним дівочим ім'ям!

У твої я закохана —
сільву, роздоли і гори;
твою спеку
і сонце твоє, що відсвічує
на дорогах;

у твої груди міцні та горбаті,
звідки виривається маґма на волю.

Я кохаю шаленство неба,
коли зливою зрошує землю.
Водночас ти мій біль
і мій усміх,
ти єством моїм всім володієш

Ти — кохання моє,
я кохаю тебе до нестями,
і якщо я тебе залишаю,
то повір мені, це не надовго;
хіба можна зректися,

забути кайдани і ґрати?
Ні, таке не забудеш ніколи!

Нікарагуа, я з тобою,
мій коханий
із ніжним дівочим ім'ям!

НАМ ТРЕБА ПОВІТРЯ, ЩОБ ДИХАТИ

Усім потрібне повітря,
щоб сміятися і зітхати,
щоб промовлене слово
не розбивалось об мури —
мури, зведені смертю.

Наспівує нам повітря
байки, мелодії, вірші,
та народ наш
стомився за чистим повітрям,
у задушному смороді змушений
жити.

Та от свіжим вітром дихнуло
з нетрів, де біднота животіє.
звідти, де до пори до часу
нове хорониться слово.
Тягне свіжим гірським повітрям,
подув цей висушує сльози,
і ковтають люди повітря,
прагнуть всі його свіжість вдихнути
крадькома і несміло, потай —
свіжий вітер, чисте повітря!

БУЛА Я КОЛИСЬ УСМІХНЕНЕ ДІВЧИСЬКО...

що, із усмішкою завше нерозлучне.
цілий день гасало рідним містом.
І була колись я поетеса,
що на вулицю виходила із віршем,
наче батько гордий йде із сином.
щоб його на людях показати.
Я колись була щаслива мати,
що, плекаючи дві доньки чарівні,
виклик вітру кидала і долі.

Та тепер
я жінка, що живе на чужині —

без усмішки,
без квітки, яка зветься
«Нікарагуа».

Я поетеса,
що складає вірші потай
в якійсь конторі чи у пансіоні.
Я дівчина, що плаче під дощем,
коли її кольне далекий спогад.
Я мати, якій боляче нестерпно
не бачити веселощів дочок.
Тепер
я пісня дощова, тужлива пісня.
позбавлена вітчизни.

ВЖЕ ДОВГІ МІСЯЦІ...

тебе, дитя моє, не бачу,
у сні теплом своїм не зігріваю.
Вже місяці, як голос чую твій
по телефону тільки —
розмова міжміська,
швидка, скупа розмова.

А як це крихітці,
ще навіть не трирічній,
я поясню те слово «революція»?
Як їй розкажеш, що в'язниці повні,
а в горах лихо знищує оселі
й виплоджує дітей, що не почують

на бажання справедливості,
щоб не боялися, що серце
не витримає болю, адже
велике серце нашого народу
витримає найжорстокіші тортури
і ніщо не вгамовує його
всеперемагаючого кохання;
воно б'ється.
бореться.
росте,
шириться
все більше
та більше,
оглушує ворогів,
і вони відчують його всюди,
бачать, як воно блищить у поглядах.
наближається,
немов величезна хвиля
кожного ранку, коли народ піднімається
обробляти землю, яка йому не належить;
це серце відлунює у стогоні батьків,
що втратили дітей,
у кожній рвці, що шукє дружнього
потиску.

Сила нашої любові
змете всі перешкоди,
знищить все, що нам заважає,
і тоді заспокоїться серце народу,
і крики радощів та перемоги
наповнять гори, ріки,
гойдатимуть гілля дерев.

Тоді ми розбудимо
наших мертвих,
це ж вони заповідали нам жити,
і всі разом заспіваємо,
а пташки
рознесуть наше послання
у всі
куточки
Америки.

*З іспанської переклала
Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА*

АННА ГРЕКІ

(Алжір)

Анна Грекі (справжнє прізвище Колетт Анна Грегуар, 1931—1966) — алжирська поетеса, родом французька з міста Батна. Пишала по-французьки. Свою творчість поєднала з діяльною участю в національно-визвольній боротьбі алжирського народу. Анна Грекі була ув'язнена в 1957 році, згодом колонізаторами вислана з Алжіру. Перша книга її поезій — «Алжір — столиця Алжіру» — з'явилася 1963 року; друга збірка — «Сильний час» — вийшла посмертно.

МАЙБУТНЄ НАСТАНЕ ЗАВТРА

Моїм сестрам

Майбутнє настане завтра,
Майбутнє настане скоро.

А сонце наших рук горить шаленим жаром,
Обпечені вуста палають гнівом ярим,
І пам'ять у собі плекає майбуття, —
Таїть багато лиць, гіркава і тремка.
Якщо ти у тюрмі, то більш цінуєш волю
І нашої борні ти розумієш голос,
Любові нашої безмежність осягаєш,
Свобода — це любов, нас кидає любов
На битву, в місиво людей, землі й олив, —
Жорстокості не бійсь і не лякайся жертви.

Майбутнє настане завтра,
Майбутнє настане скоро.

Не легко висловить майбутнє у словах,
Не вміє мова ще майбутнє виражати.
А недовірки злі, котрих проймає жах,
Нам кажуть, що блідий, мертворожденний
ранок,
Який не засіяв, поховано учора,
Що наш Свободи клич і прагнення Свободи —
Це восьмий смертний гріх, за нього й кара —
смерть.

Але засіялись зірками наші ночі, —
Невбите майбуття знов голову підводить.

Майбутнє настане завтра,
Майбутнє настане скоро.

Невбите майбуття знов голову підводить.
А струджені жінки своїм гордяться лоном,
Що знов благословлять на світ своїх дітей
До ранньої зорі; вони, терпінням ситі,
Не можуть заглушити свій голос і мовчати.

І листя їх долонь нам чола освіжає,
 Їх руки, мов гілля, здіймаються до неба,
 Вони світанку ждуть і приручають зорі,
 Вони вбивають тьму, навіки тьму вбивають.

Майбутнє настане завтра,
 Майбутнє настане скоро.

Над муром замкнутим понурої в'язниці,
 Крізь довге пруття ґрат, які смугують сонце,
 Міцніють і ростуть у нас думки й надії.
 У небо тягнеться майбутнє із серцець,
 Як руки, здійснені на ширій знак прощання,
 Як руки, здійснені у променистім світлі,
 Що кличуть до життя, котре я вже відчула.
 Я пригортаю вас, о сестроньки мої,
 Свободи й ніжності привітні будівниці!
 «До завтра!» — мовлю вам, адже ми з вами
 знаєм:

Майбутнє настане завтра,
 Майбутнє настане скоро.

СОНЦЕ ЛИСТОПАДА¹

Саме в цей ранок сонце
 Зійшло, немов оповісник
 Гучноголосий.

Що ж воно каже, пророчить,
 Розігнавши в імлі густій
 Лякливі тіні?

Воно кричить, що знову

Надходить любові час
 І крові час.

Воно кричить на дахах
 Алжіра, Білого міста,
 Алжіра, Червоного міста,
 Пророчить радість нового дня
 І гіркоту веселу борні
 Й життя.

ТИ – ЖИВИЙ

Ахмеду Іналю²

Ти — живий
 В серці моєї пам'яті й серці моїм,
 Немов таємнича плоть,
 Яка в чуттевім всесвіті зростає,
 Яку час, уява і сон
 Вирізняють у людський образ.

Ти — живий
 У лоні моїм і в моїх очах,
 Але я шукаю на кожному кроці
 Лише тебе й подібну до тебе
 Невловиму троянду в цвітінні,—
 Незмінні довіра моя і вірність.

Ти — живий,
 Ти — щастя оце болюче,
 Що лунає в моїх словах,
 Що проглядає з рук моїх,
 Ясніє в очах
 В гордості за тебе високий,—
 Ти — живий.

Ти — чиста вода, в якій я купаюсь.
 Ти — джерело глибинне,
 Яке відкрилось мені,
 І шукаю навек твої губи,
 Щоб цілувати їхні пелюстки.

¹ В листопаді 1954 року почалась національно-визвольна війна алжирського народу проти французьких колонізаторів.

² Ахмед Іналь — друг Анни Грекі, загинув у бою з французькими колонізаторами. (Прим. перекл.).

Ти — живий
У плоті своїй, що горить
І волає від болю,
Розтерзана й закатована люто,
Що кривавиться на оранжовій
землі,
Де ми народились.

Вмирають рушниці і люди,
Вмирає вечір, сповнений жаху,
Вмирають війна і спокій,
Сміливість і втома,
Вмирають пам'ять і забуття, —
Ти ж для мене — живий,
Ти не згас.

*З французької переклав
Михайло ЛИТВИНЕЦЬ*

НОЕМІЯ ДІ СОУЗА

(Мозамбік)

Ноемія ді Соуза народилася в місті Лоренсу-Маркеш (тепер Мапуту), столиці Мозамбіку. Поезії Ноемії ді Соузи друкувалися у журналах Мозамбіку, Анголи, у багатьох антологіях африканської поезії, які виходили в країнах Африки та Європи. Довгий час поетеса жила в еміграції в Парижі. Після отримання Мозамбіком незалежності повернулася на батьківщину.

ЗВІЛЬНИ МІЙ НАРОД

Темна ніч Мозамбіку приходить до мене,
чіткі, безперервні звуки маримби¹
линуть до мене,
линуть невідомо звідки.
У своїй хатині
вмикаю радіо, воно заколисує мене...
Знайомі голоси розворушують
душу. Поль Робсон
та Маріан Андерсон співають для мене
священні гімни негрів Гарлему:
— Oh, let my people go,
— О, звільни мій народ, —
благають вони.
Розплющую очі і вже не можу заснути.
На дні мого серця звучать
гнівні та пристрасні голоси Поля та Маріан.
Схвильована
сідаю до столу писати...
А в душі звучить:
— Oh, let my people go,
— О, звільни мій народ.
І я вже лише виконавець
наказів нуртуючої крові,
і Маріан допомагає мені

¹ Маримба — музичний інструмент.

своїм глибоким голосом,
 Маріан, сестра моя.
 Пишу...
 До мого столу нахилиються постаті рідних:
 мати із стомленим обличчям та загрубілими
 руками;

її страждання, болі та образи
 татуюють чорним кольором незайманий
 лист білого паперу.

І Поль, якого я не знаю,
 але у нього та сама кров,
 ті самі рідні співи Мозамбіку.
 Я бачу злидні, вікна заграбовані,
 прощання чоловіків
 — йшли у пошуки кращої долі,
 тебе, мій незабутній білий друже з синіми
 очима,

братів Саула й Зе.
 Це всі ви водите моєю рукою і
 примушуєте мене писати,
 всі ви схиляєтеся на моє плече,
 і цілу ніч обурення та гнів шматують
 лист паперу,

а Маріан та Робсон дивляться на мене
 мерехтливим оком приймача:
 — Oh, let my people go,
 — О, звільни мій народ.
 І коли долітають з Гарлему
 сумні голоси
 і довгими безсонними ночами
 до мене схиляються рідні обличчя,
 не заколисусь мене солодка музика
 вальсів Штрауса.
 Я буду писати, я буду кричати,
 а Робсон і Маріан кричатимуть разом зі мною:
 — Oh, let my people go,
 — О, ЗВІЛЬНИ МІЙ НАРОД!

НЕГРИТЯНСЬКА КРОВ

О, моя Африко, таємнича та
 знайома!

Діво приневолена!
 Мати моя!

Скільки я, самотня, блукала
 по землях чужих далеко від тебе,
 містами та вулицями чужими.
 Мати моя, прости!

Адже не могла я вічно
 так жити далеко
 від місяця ласкавого твого,

від всього, що є початком
 і кінцем життя мого.

Сидячи в кінотеатрах та кафе,
 як я хотіла побачити твій
 неосяжний,
 чистий горизонт,
 росяні трави,
 чути спів чудовий птахів,
 невідомих тут,
 що тихенько воркотіли
 про свободу.

Як воліла я побачити
твоїх синів кремезних,
мов із бронзи відлитих,
загартованих в пекельнім вогні,
загартованих сонцем тропічним
Це вони, твої сини,
мужні та стражденні,
до землі прикуті, мов раби,
борються, страждають,
та, проте, співають про любов
до матері-землі.

О, мати моя Африко!
Язичнице велика,
невільнице нескорена,
чаклунко таємнича,
пробач своїй мандрівній доньці.
відкрий свої обійми та прости!

Твої життєві сили перемагають все,
войовничі твої тамтами
зачаровують мене:
бум-бум-бум, там-там-там,
бум-бум-бум, там-там-там.
і я починаю тремтіти,
і я починаю кричати,
і звучить в моєму серці
твій голос, мамо!
Мати! Рідна мати Африко,
пісні невольників
під місячним сяйвом.
Не можу, не можу відшуратись
чорної крові, моєї крові,
яку ти мені заповіла...
Адже в моїй душі,
в моїх нервах вона нуртує.
Я живу, я страждаю, я сміюся
завдяки їй, мамо!..

НЕГРИТЯНКА

Іноземці оспівували тебе не раз,
але дивились на тебе чужими очима,
ти для них лише таємниця глибока,
шалена та чарівна жінка Африки.
Іноземці оспівували тебе не раз,
але це їм було не під силу.
В їхніх квітчастих та пишномовних піснях,
позбавлених щирих почуттів,
ти залишалась далекою та незбагненою,
і називали вони тебе чорним сфінксом,
непроглядним пралісом, хтивою коханкою,
етруською вазою, тропічною екзотикою,
привабливим безумством,
жорстокою таємницею...
Та ще багатьма пишномовними
і порожніми словами.
В їхніх барвистих, хитромудрих словах
ти була всім, негритянко.
тільки не сама собою.
Тільки нам,
рідним тобі по крові, душі і настрою,
під силу оспівати тебе
словами та почуттями справжніми,
оспівати в тобі не екзотику;
а велич твоєї душі, відлиту в глибоке
і світле слово: МАТИ

*З португальської переклала
Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА*

КАМЕН КАЛЧЕВ

РОМАН

I

У купе нас було шестеро: старий з дерев'яною замість ноги, що дрімав ліворуч від мене біля вікна, прикривши голову поношеною зеленою солдатською шинеллю; студент і студентка з транзистором, які зайняли місце праворуч, і залізничник Нено з дружиною Лалкою, які розмістилися на лавці навпроти. Відтоді, як увімкнули світло, Лалка уже вдруге їла, прикривши випнутий живіт сільською хусткою з каймою. В ногах у неї стояла торба з харчами. Час від часу жінка нахилилася до неї, виймала варені яйця й жувала з таким виглядом, немовби їй обридли і їжа, і життя. Залізничник стурбовано й докладно пояснював усім, що вона змушена їсти часто, бо хворіє на виразку дванадцятипалої кишки, яку дістала два роки тому від переживань, коли працювала в шахті.

Що то була за шахта, я не знав, та й не хотів знати, бо в цей момент думав про молодих, які іронічно-зневажливо позирали на нас: ми не дозволяли їм вмикати транзистор.

Вона — вродлива дівчина, вилицювата, з смаглявою гладенькою шкірою і мигдалеподібними спокійними очима; монгольський тип у міні і з високими стегнами, суміш Сходу й «гнилого Заходу».

Він — у джинсах, досить заялжених і залатаних у кількох місцях, як і вимагалось модою. Спокійний, трохи лінійний. Сорочка пом'ята, проте це лиш підкреслювало його недбалу елегантність.

Транзистор на її голих колінах мовчав. Вони тим часом обміня-

Камен Калчев (нар. 1914 р.) — болгарський письменник, лауреат Димитровської премії (1950), народний діяч культури Болгарії (1972).

Автор романів, повістей та збірок оповідань: «Всемогутня людина» (1940), «Наприкінці літа» (1945), «Живі пам'ятають» (1950), «Сім'я ткачів» (1956—60), «Двоє в новому місті» (1964), «Софійські оповідання» (1967), «Вогненне літо» (1973) та ін. Роман «Дзеркало» вийшов 1977 р.

лись адресами і обговорювали високі технічні якості «Грундінга». Потім вона показала йому ілюстрований турецький журнал: дядько її працював на Свіленградській митниці. Показала й інші митницькі сувеніри. Потім мова зайшла про літні канікули, про Варну й Золоті Піски.

Мені було незручно, що я слухаю їх, але вони розмовляли голосно і не слухати я просто не міг. З тієї розмови я зрозумів, що вона вчиться на останньому курсі журналістики, а він закінчує економічний факультет у Варні. Можна було б і ще щось почути з їхніх біографій, якби старий не заворушився, відкинувши з обличчя шинель.

— Скільки можна балакати? — гримнув він. — Я прийняв снотворне.

Вони відразу змовкли, презирнулись, швидко вийшли з купе і в коридорі увімкнули транзистор. Старий дивився на них у відчинені двері. Спробував був підвестися, щоб зачинити їх, але його дерев'янка ковзнула, і він знову сів.

— Зачиніть, прошу вас! — сказав він. — Бо інакше цілу ніч не спатиму.

Я простягнув руку й зачинив двері. Подякувавши, він знову прикрився шинеллю, намагаючись заснути. Ми довго сиділи мовчки, прислухаючись до стукоту коліс. Невдовзі почулося легке хрюпіння. Видно, снотворне почало діяти. Лише тоді залізничник, по-змовницьки підморгнувши мені, наважився заговорити:

— Б'юсь об заклад — він з колишніх військових!

— Скоріше сільський учитель, — сказав я. — Пенсіонер.

— Ні те, ні друге! — озвався старий з-під шинелі.

Ми заціпеніли.

— Вибачте, — сказав я, втупившись у жовті гудзики, — я не хотів вас образити... просто так...

— То байдуже, — вів далі голос з-під шинелі, — хто я і що я! А тепер давайте спати, бо я прийняв снотворне!

Залізничник дістав годинник.

— До Христя залишилося десять хвилин, отже, спати чи не спати — однаково... А там униз, до Горної...

Старий не відповів. Аж коли спустилися з гірських схилів у долину й поїзд помчав з шаленою швидкістю, він висунув носа з-під шинелі й стурбовано запитав:

— Що сталося, хлопці? Чи не відмовили гальма?

— Що ви, що ви, тепер такого не буває, — заперечив залізничник. — Якщо взяти до уваги сучасний рівень техніки...

— Техніка, — протягнув старий фальцетом. — Ми котимося в безодню, а він тут розводиться про техніку!

— Ну, скажете таке! В безодню! Звичайно, бувало всяке, ну а зараз нічого панікувати!

Старий відкинув шинель і довго дивився на залізничника, наче вперше побачив його. А поїзд тим часом летів униз, немовби й справді зірвався з гальм. Дерев'яна обшивка вагона рипіла й тріщала. Якась залізняка у нас під ногами калатала так, що, здавалося, ось-ось проб'є підлогу. До цього долучався ще й інший шум, джерела якого ми не могли визначити. Десь ляскали незачинені двері, а може, то мені так здавалося. Залізничник і далі заспокоював нас сучасною технікою. Його дружина Лалка, з'ївши варене яйце й курячу ніжку, з видимим задоволенням розповідала про аварію, що сталася два роки тому на шахті, де вона працювала. Це була довга й драматична історія з двома трупами і якимось «підземним сигнальником», котрий сів у тюрму, а намагався запроторити туди і її, через що вона розхворілася й дістала виразку, але завдяки втручання «відповідальної особи» — розумного й справедливого товариша — не сіла за ґрати, а знову повернулася на птахоферму доглядати курей і курчат, як доглядала їх раніше, не заздрячи на гроші й посади, бо на цьому світі найважливіше — здоров'я, а не гроші, не багатство...

Поки вона розповідала про аварію, чоловік її знову дістав масивний круглий кишеньковий годинник, відкрив кришку і, глянувши на циферблат, багатозначно промовив:

— Під'їжджаємо до полустанка Архангел Михаїл. Там можна буде набрати бузку.

— В цих убогих місцях тільки й того, що бузок росте! — зневажливо докинув старий. — А їсти нічого!

— Чому ж? На полустанку Архангел Михаїл продають котлети.

— Не Архангел Михаїл, а Партизанська Галявина! — зауважив старий. — Назву змінено вже років двадцять тому. Ви тоді ще дітьми були.

Залізничник заховав годинник, потім знову вийняв його з кишені, знову відкрив кришку. Старий підозріливо глянув на нього й сердито сказав:

— Чого це ти весь час відкриваєш і закриваєш ту сільничку?

— Вибачте, — образився залізничник, — це не сільничка, а «Оме-

га», перейшла мені в спадок від дядька, учасника боїв під полустанком Архангел Михайл...

— Справді? Хто ж твій дядько?

— Василь Ранков. Бунчук.

— Немає такого.

— Є, є, товаришу! А ти хто?

— Хіба не однаково...

— Якщо ти заперечуєш Бунчука, відомого тут на весь край, значить, не однаково... Бунчука всі знають. А ти хто? Відповідай, будь ласка. Хто?

— Хто я? — хитро посміхнувся старий.

— Так, так. Хто? Я хочу знати!

— Зрештою, я сам не знаю, хто я, — загадково посміхнувся той, блиснувши металевими зубами. — Але цікаво, що іще залишив тобі Бунчук, крім годинника?

— Шкіряну сумку й маузер. Сумка в музеї, а маузер пропав.

— Друкарську машинку залишив?

— А ти звідки знаєш?

— Питаю.

— Так, залишив. «Адлер», але вона теж пропала.

— А бінокль?

— Бінокль — ні! То легенда, моя мати все це заперечує. Дядько мій був учителем, а не військовим, як дехто каже. «Адлер» він узяв під час нападу на общину. Пізніше писав листівки й вірші. Бунчук був поетом. Це всі знають. Хоча у мемуарах цей факт не згадується. Читав спогади Кари?

— Ні, — неувважливо відповів старий, — не читав.

— Кара, наприклад, твердить, що Бунчук живий.

— Справді?

— Так, але це гіпотеза. Моя мати збиралася це спростувати, але не встигла, померла від раку. Якраз перед тим вона дала мені годинник і розповіла, як воно було насправді. В операції під полустанком Архангел Михайл брало участь всього двадцять п'ять партизанів проти цілого загону жандармів і солдатів. Та ще й літаки... Ну, загалом з двадцяти п'яти чоловік залишилося тільки троє, решта загинула. Кара твердить, ніби серед отих трьох був і мій дядько. Він забуває, що дядька було поранено і через кілька днів мати — яточка¹ загону — знайшла його в печері, мертвого. Годинник ішов, а серце вже не билось. «Омега» і тепер цілком справна.

Для підтвердження він відкрив кришку й показав циферблат з римськими цифрами. Звернув мою увагу на вигравіруваний на кришці напис.

— Це ім'я нашого діда Івана Ранкова, сільського фельдшера.

Старий мовчав, задивившись у вікно. Шинель сповзла у нього з плечей і лежала на лавці. Він затуляв собою піввікна. Коротке сиве волосся, підстрижене по-солдатськи, високе чоло, увігнуте й наче розділене на дві половини — верхню і нижню. Він дивився у вікно, немов би намагаючись побачити шумливу річку й знайомі постаті. Там зосередились його думки й почуття. Звідти він, здавалося, видобував свої спомини.

¹ Партизанська зв'язкова

... — Отак воно було, — вів далі залізничник, — потім їх поклали у братську могилу й поховали по-людськи.

— Вигадано все від початку до кінця, — повільно й зосереджено промовив старий.

— Так записано в історії.

— Що значить «так записано в історії»?

Дерев'янка загримотіла, але це нікого не збентежило. Залізничник звичним рухом вийняв годинник і відразу ж машинально опустив його в кишеню, з цікавістю поглядаючи на старого.

— Я вірю історії... Історія не бреше.

— Інколи бреше. Кажеш, їх було двадцять п'ять. З них двоє залишилися живі, а третій поранений... Де третій?

— Я сказав... Він залишив мені свій годинник.

— Це ще нічого не доводить. Кара твердить, що він живий, а ти кажеш — помер. Де правда?

— Його ім'я вибито на пам'ятнику.

— А якої думки Кара?

— Він вважає, що це ім'я треба зняти... Бо не можна ж живій людині бути серед мертвих... А ми кажемо, що він загинув як герой, і то блюзнірство — знімати його ім'я... Ця справа вже так заплуталась, що в ній важко розібратися...

Поїзд нестримно мчав у долину, не зменшуючи швидкості. Через напіввідчинене вікно, яке злегка деренчало, долетіли уривчасті звуки дзвінка — ми якраз минали полустанок Архангел Михаїл. Два локомотиви, причеплені спереду і ззаду довгої звивистої низки вагонів, пронизливо засвистіли, сколихнувши тишу в навколишніх ущелинах.

Залізничник знову глянув на годинник:

— Чому це він без зупинки? — І сам собі відповів: — Надолужує запізнення.

Надворі вже розвиднялося. Юнак і дівчина у коридорі все ще слухали транзистор. А Лалка знову почала копатися в торбі, жалкуючи, що не вдалося вийти на полустанку Архангел Михаїл по котлети, як було задумано

2

Перед нашими очима у ранкових сутінках промайнула будівля полустанка, ледь помітна за високими липами, і не встигли ми зорієнтуватися, як поїзд уже мчав повз семафори на Тирново.

Старий зійшов у Трапезиці. За кілька секунд перед тим, як поїзд мав рушити, ми дізналися, що це і є той самий мемуарист Кара, про якого згадувалось у розмові з залізничником. Він сам сказав нам це зовсім несподівано, коли вже стояв на пероні. Потім помахав нам на прощання рукою, усміхаючись, як людина, що обвела вас круг пальця.

Правду кажучи, ми були здивовані й приголомшені тим, що він утнув. Хотілося крикнути йому щось дошкульне, щоб він пам'ятав нас, але поїзд уже віддалявся від станції, і старий незабаром зник з наших очей. Лише Лалка поспішила висловити вголос загальне враження, заявивши, що той — жартівник і взагалі непевна людина.

— Ілюзіоніст! — уточнив бай Нено. — Ілюзіоніст!

І життя у нашому маленькому купе другого класу знову увійшло в звичну колію. З-під лавки визирала шийка обплетеного бутля, заткнутого кукурудзяним качаном, червонястим від вина. Обіч валялися гумові

чоботи, пантофлі й сумка із застібкою-блискавкою. Пташниця дістала звідти прямокутне дзеркальце й заходилася чепуритись. Нено зауважив їй, що вона й так гарна і що їй не випадає отак розглядатися, оскільки на неї вже чекають онуки. Вона з гідністю відповіла йому, що онуки — це онуки, а вона — це вона, і задивилася на дівчину, яка також саме зачісувалась.

— У нас теж є студентка у Пловдиві, от тільки поквапилася заручитись. Він студент і вона студентка, просто не знаємо, як з ними бути. Тепер тягайся поїздами з валізами та кошиками. Добре, що хоч маємо пільгові квитки.

— Ну, ну, досить розповідати біографію! — сказав її чоловік. — Незабаром Горна Оряховиця.

— Річко допоможе нам винести багаж. Правда ж, юначе?

— Охоче! — відповів студент.

— А коли віддаватиму дочку заміж, запрошу тебе на весілля, — посміхнулася Лалка. — Адже ми друзі!

— Звичайно.

— Та й на вашому весіллі хотілося б погуляти... Тепер і в містах справляють гарні весілля... «Москвичі», «мерседеси», аж очі розбігаються. Прикрашають машини ляльками, щоб молодим добре велося... Тож і ми справлятимемо наше весілля у Пловдиві. Хай лиш трохи потеплішає. А поки що веземо з села то се то те. Молодим треба допомагати. Бо як ми колись голодували й мучились!

— Знову починаєш скиглити! — зауважив їй Нено. — Люди ж чули, що ти була учасницею боротьби.

— Була. Вже тоді, коли у мене був твій годинник, я стала активним борцем проти фашизму.

— ...І міністром по птахосфермах, — засміявся Нено, глянувши у вікно. — Під'їжджаємо до Горної. Збирайтеся, тут пересадка. Я вийду першим, а ти, хлопче, подаси мені у вікно валізи.

Він уже прокладав собі шлях до виходу, розштовхуючи пасажирів. Форми залізничника й велетенський зріст дуже пригодилися. Студент і студентка за його наказом зайняли з валізами стратегічну позицію біля вікна. Я і Лалка з обплетеним бутлем рушили слідом за Нено. Насилу вибралися з вагона, схопили багаж і чимдуж побігли на софійський поїзд. Зайняли окреме купе — «компанійське», за визначенням Лалки, як давні друзі. Тільки-но поїзд рушив на Софію, пташниця одразу ж заснула. Студенти заходилися розв'язувати кросворд у газеті, куплений на станції. Лише я з Нено мовчки поглядали один на одного, не знаючи, про що розмовляти, оскільки все вже було сказано. Ми навіть встигли обмінятися враженнями про посіви, дивлячись на зелені пшеничні поля Дунайської рівнини.

Довго мовчали. Нарешті заговорили про Кару — того дивака, що залишив нас серед дороги спантеличеними, немов дітлахів. Найбільш ображеним почував себе Нено, мабуть, ще й через те, що той поглузував і з годинника, назвавши його «сільничкою». Очевидно, залізничника дратувало і щось інше, про що я тоді не знав. За його словами, знаходилось чимало таких пройдисвітів, які приписували собі чужі заслуги. Він кілька разів запитував, чи Кара не адвокат, бо років два тому один такий намагався запроторити Лалку в тюрму, через що в жінки зовсім розладналися нерви і виникла виразка дванадцятипалої кишки.

- Якщо я не знаю історії Бунчука, то звідки може її знати він?
- Однак він не заперечує, що Бунчук був героєм.

— Не заперечує, але каже, що той живий, тим самим кидаючи тінь на його ім'я. Бунчук, мовляв, зник з поля бою, й пізніше його знайшли в печері... Але чи то він, чи ні,— це й досі, мовляв, залишається таємницею. Чому ж таємницею, якщо годинник — ось він? Працює, як бачите. Зрештою, діло не в годиннику, а в тому, що кидають тінь на героя, котрий віддав життя за свободу. Так само намагалися кинути тінь на мою дружину, коли вона працювала на шахті...

Він замислився, якось недовірливо глянув (все-таки не знав, хто я такий) і знову запитав, чи Кара не адвокат.

- Не знаю, — повторив я, — я з ним не знайомий.

— Чомусь його фізіономія не вселяє довіри, — докинув він. — Я наче десь його бачив...

Він знову замовк. А потім заходився нервово і збуджено розповідати про шахту й аварію, яка сталася два роки тому, начебто намагався будь-що схилити мене на свій бік. Я слухав, ствердно киваючи головою, й відчував, як зморює мене сон. Я тер очі, дивився у вікно, голос настирливо гудів, занурюючи мене в туманні спогади й видіння... Я слухав щось про підйомні машини й грейферні навантажувачі, про інструкцію й підземного сигнальника, про нульову площадку і скельну масу, яку треба було давати на-гора згідно з графіком, існуючою технологією та нормативами, передбаченими шахтобудом і місцевою адміністрацією... Слухав і, щоб не заснути, повторював рядок з вірша: «Ні, не помремо!». Я чимдалі глибше поринав у морок слів, що бриніли у вухах, і не розумів, чому все-таки «не помремо!», коли всі ми смертні й рано чи пізно перетворимось на попіл і порох. Чому не помремо? А хіба не дожили до свободи тисячі героїв, які будують тепер соціалістичне суспільство? Хто дошукуватиметься правди? Кара? Цей дурисвіт?

— Вона, звичайно, з ентузіазмом включилась у виробництво. А що? Все життя сидіти на птахофермі? Хіба вона для цього народилася? Щоб доглядати курчат і курей?

- Так, так.

— Можливо, вам, товаришу, це видається смішним, але інколи навіть уночі мені чувається кудкудакання — наслідок перевтоми... При цьому, вибачте, чути запах пір'я і посліду. Я не нарікаю! Ні! Це професія. Зі мною завжди, наприклад, запах мастила і вугілля... А хіба я нарікаю? Навпаки, я пишаюся тим, що я робітник. Не протестую. Не заперечую. Але коли хтось хитрує, я б такого з потрухами з'їв, образно кажучи! Так?

- Так.

— Я хотів йому ще щось сказати, та пожалів. Ви, товаришу, вибачте, але мені хотілося сказати йому: «Що було причиною вашого каліцтва, чому вам причепили дерев'янку?» Однак незручно було. Наскільки мені відомо, йому ампутували ногу після Дев'ятого вересня. Я не знаю партизана з дерев'яною ногою.

- Чому ж?..

— Тому що багато хто спекулює стражданням, тицяє ним в очі іншим. Ми будуємо нове життя, а вони весь час повертають нас до партизанських галявин.

Я знову втратив нитку його міркувань. Уявив собі зелену галявину, а на ній — жовтець і білі маргаритки. Мені було цілком зрозуміло,

чому галявина зелена і чому на ній жовті квіти. Та звідки ці маргаритки? І аж тоді, коли голос бая Нено кілька разів повторив: «Чи не так? Чи не так?» — я усвідомив, що ілюзія абсолютно повна. Я лежав не на зеленій галявині, а на простеленій зеленій шинелі Кари з жовтими гудзиками. А сам він стояв, нахилившись наді мною, дивився, як я сплю, і лагідно посміхався.

— Такий нещирий! — говорив залізничник. — Ви зауважили? Мені гидко було дивитись на нього.

— Перебільшуєте, товаришу, — сказав я. — Дайте мені трохи поспати.

— Вибачте. Спіть!

Клацнули кришки годинника. Більше я нічого не чув. Коли прокинувся, залізничник і його дружина вже обідали. Постелили на сидінні хустку з каймою, зверху газету, щоб не забруднити, і заходилися доїдати варену курку.

— Пригощайтесь, — жуючи, сказав залізничник. — Ніжку?

— Дякую, я не голодний.

— Молоді теж відмовились, — докинула жінка, обгризаючи куряче крильце. — Що, не смакує?

— Смакує, але ми не голодні, — відповіла Катерина.

— Я не бачила досі, щоб ви їли, — жінка говорила з повним ротом. — Ми вже вдруге їмо, а ви — ні разу. Може, діти додержуються, щоб схуднути?

— По-моєму, це безглуздо, — сказав Нено. — У мене є приятель, так от його дружина їсть тільки лимони. Щоб схуднути. А коли наживе анемію, тоді рятуй її...

— Маєте рацію, — сказав я, щоб перебити його балаканину, — переборщувати ніколи не слід.

— Бачили того в зеленій шинелі? — не вгавав він. — Самі кістки, а на станції Тулово, поки ми чекали пересадки, з'їв цілу баранячу лопатку... І навіть вино пив.

— Наскільки я зрозуміла, він непитущий! — втрутилася студентка. — Не вживає алкоголю.

— Ти погано його зрозуміла, товаришко! — зауважив Нено, обгризаючи кісточку. — Мій дядько теж був непитущий, але тоді був такий час: невживання алкоголю служило прикриттям... Може, вип'єте? — знову обернувся він до мене. — Хоч трошки. Домашнє.

— Дякую, — відмовився я. — Не хочеться ні їсти, ні пити.

— А ви, молоді люди?

— Дякуємо.

— Ви, мабуть, охочіші до горілок та коньяків... Знаємо вас, — він налив у пластмасову чашку й подав дружині серветку — щоб витерла рота. — Ну, на здоров'я, бо у нас дорога неблизька!... Ми, бачите, сьогодні їдемо не в Пловдив, а в Софію. Хай вибачає мій майбутній зять, але я спершу загляну до директора, заручуся його згодою. І вас також запрошу на весілля, якщо дасте мені свої адреси.

— Адреси! — поправила його студентка.

— Ну так, адреси.

— Через «с», а не через «з», бай Нено! — додала вона.

— Маєш рацію. Моя дочка теж весь час поправляє мене. На те ж і вчимо вас. Я кажу «акушарка», вона каже «акушерка»... Піді розберися. Не в лоб, то по лобі!.. А курча виявилось досить жирним...

— Це не бройлер, а справжнє, натуральне! — похвалилася Лалка. — Я годувала його мішанкою з висівок і лободи... Налий і мені ще одну, та й закриємо бутель. Бо як залишити його на тебе, то й крапельки не привеземо кумові.

— Нічого не поробиш, молодице, любимо попоїсти. Така вже наша натура.

Вони їли й пили, витираючи губи, відригуючи. Нарешті заховали їжу в торбу, зібрали крихти й викинули їх у вікно разом із масною газетою. Потім зручно вместились, задрімали й незабаром захрапли. Цього разу дружно, наче змовились. Молодь утекла з купе. Я дивився на рівнину, що простягалася переді мною, з розкиданими на ній невеличкими селами й телеграфними стовпами; позирав на попутників, намагаючись уявити собі їх молоді роки, весільну сукню нареченої, скрипки й барабани, ліжко, в якому зачинали вони свою першу дитину. Дивився на їх огрубілі пальці з необрізаними нігтями, на пофарбоване волосся жінки, якій було вже десь за сорок, на ледь одутле обличчя з мішками під очима й зморшками біля рота й на шиї. Напевне, вона колись була вродливою — про це свідчили вигнуті брови, тепер недбало вищипані, соковиті уста, що не втратили ще свіжості й принадності. Я намагався визначити закони співдружності, що зветься сім'єю, яка й досі тримала їх у шлюбному мішку, запхнувши туди хтозна-коли й зав'язавши дев'ятьма вузлами. Було спільне лігво, спільні почуття, і думки, і плани про те, як краще влаштуватися, аби від їхнього заробітку було щось і для дітей, і для внуків. Тепер вони їхали в Софію, до директора. А згодом поїдуть у Пловдив. Там на них чекає весілля. Справлятимуть його у «Тримонціумі». А можливо, в «Золотій рибиці», на березі Маріци. Потім підуть онуки. І знову торби, валізи, варені курчата, домашнє вино, пільгові квитки. Так було й так буде. Страх втратити ласий шматок до кінця триматиме їх у зав'язаному мішку. Все інше — любов, вірність, якщо вони взагалі колись існували, — давно вже стало для них пустим звуком.

Вони лежали одне біля одного. Він поклав голову їй на груди, а вона обняла його рукою за плечі, щоб було зручніше.

Я сидів мовчки, заворожений перестуком коліс. Десь за годину знову настало пожвавлення. Нено, ще сонний, вийняв годинник і довго дивився на циферблат. Нарешті промовив:

— Якраз на обід прибудемо.

— Добре було б, — відповіла Лалка.

Після цього вони замовкли і довго дивилися у вікно, розморені сном. Перед очима пролітали заводські димарі, металеві конструкції, могутні опори магістральної лінії електропередачі, а круг них — земля під паром, трактори.

— Прогресуємо, — сказав Нено. — Стаємо безперечно технічною нацією. — І додав, знову глянувши на годинник. — Прибуваємо без запізнення.

— Хоч би застати його в обід, — стурбовано сказала дружина.

— Знаю: він любить порядок, як і кожен директор.

— Я боюся за курку, щоб не зіпсувалась.

— Ти ж поклала в неї цибулю?

— Поклала, але в твоїх псїздах надто вже тепло.

— Вам не догодиш, — сказав він. — То нарікали, що холодно, а тепер уже жарко.

- Навіщо вони палять? Адже потеплішало.
- Опалення автоматичне, від локомотива.
- Хай припинять!

Отак вони звично перекидалися словам, і думки їх одні й ті самі: директор, в торбі курча з цибулею, може, іще щось, відоме тільки їм. Тим часом ми уже в'їжджали в індустріальний район Софії. Навколо височіли димарі, клубочився дим, парували бетонні споруди софійської ТЕЦ, лунали гудки локомотивів, поспішали поїзди, спалахували електричні блискавки над червоним трамваєм, що їхав по мосту. Ми ось-ось мали розстатися, щоб піти кожен своєю дорогою.

Проте вийшло так, що знову зайшла мова про НЬОГО. Я пишу великими літерами, оскільки він відіграватиме важливу роль у дальшій моїй розповіді. Нено висловлював на його адресу відверті погрози, а Лалка зітхала й трималася за живіт, нагадуючи про виразку, нажиту в шахті. Щоб подражнити їх, ми навмисне почали говорити про НЬОГО з повагою. Тон задала молодь. Я також захопився.

— Хотів би я знайти його адресу, — говорив Нено, — та не знаю як.

— Адресу, бай Нено, — поправила його Катерина, — а не адресу!.. По-друге, якщо вона справді вас дуже цікавить, то я можу дати.

— А ти звідки знаєш?

— Знаю, — загадково мовила студентка.

— Ти, часом, не шпигунка його?

— Так.

— І Річко теж з ним? — запитала Лалка.

— Авжеж, — відповів хлопець.

— Напевно, і товариш? — обернувся Нено до мене. — Даруйте, але я не чув вашого імені. Як вас величати?

— Желязков.

— А, Желязков? Чи, бува, не з флоту?

— Так.

— Солідна робота.

— А чому не в формі? — запитала Лалка. — Мені страшенно подобаються моряки. Одного разу приїжджали на шахту... Але ж гарну форму маєте!..

— Безперечно, — сказав Нено. — А ким тобі доводиться Кара?

— Просто знайомий.

— Прекрасно, прекрасно.

— Хто як влаштується, — сумно усміхнулася Лалка. — Тільки от не второпав — адвокат він чи не адвокат... Якщо судити з його мови, то здається, що адвокат... Коли ж глянути на дерев'янку...

— Він був міністром залізниць, — сказав я.

— Не може бути! Я знаю всіх міністрів залізниць... Але цього не бачив. Факт.

— Вибачте, — втруtilась Катерина, — не міністром, а директором.

— В якому році?

— Не пам'ятаю, але він виступав проти бурого вугілля і через те його звільнили.

— Он воно що, — посміхнувся бай Нено. — Тепер мені зрозуміло, чому на залізницях панувало таке безладдя... Диму без вогню не буває... Та я не вірю, що він був директором... Не лю Савці свита.

— Ось його візитна картка, — промовила Катерина, розкриваючи свою торбинку. — Тут викладені всі його титули...

Вона вийняла стару картонну картку, майже цілком заповнену друкованим текстом, і простягла Нено. Той навіть не глянув на неї. Лише значуще додав:

— Раджу тобі, товаришко, не мати з ним ніяких справ. Послухайся мене.

— Навпаки, — сказала дівчина, — я обов'язково розшукаю його. Такі цікаві люди рідко трапляються.

— А що в ньому цікавого? Екземпляр. Мене теж колись називали Нено Екземпляр. А Лалку...

Він скоса глянув на Лалку й усміхнувся, але вона не вловила натяку. Лише притримувала живіт і заклопотано мовчала: видно, об'їлася.

А студентка задержувато говорила:

— Такої чарівної людини я ще не зустрічала. Неодмінно розшукаю його й напишу про нього нарис. Та це ж жива історія!

— Так, — зітхнув Нено, — бачу, він уже запустив щупальця у твоє серце, раджу тобі бути обережною! Оце і все!

— Я просто закохалася в нього, — вела далі Катерина. — Він дав мені свій телефон. Це рідкісна людина. Ви не знаєте, що він сам узявся розкрити якусь аферу! Чи багато людей здатні на таке?

— Ти й справді закохалася по вуха, товаришко, — засміявся Нено. — Дерев'янка його тебе приворожила чи язик?

— Все у нього гарне! — не здавалася дівчина. — Я попрошу, щоб він дав мені свої мемуари. Він казав, що працює над другим томом. Частково публікуватиме в газеті.

— Гляди, тільки, не обпали крильця, — перебив її Нено. — Наскільки мені відомо, книжка його заборонена.

— Мене це не цікавить! — відрізала Катерина. — Тим гірше для тих, хто заборонив її. Я поважаю доблесних людей! І постараюся, щоб другий том побачив світ. У мене теж є знайомий директор!

— Такий, як наш?

— Не маю честі знати вашого!

— Може, будеш його секретаркою...

Розмова ставала гострою. Добре, що саме заїхали на територію станції. Поки розглядалися, поїзд зупинився. Ми заходилися виносити багаж. Знову хвилювання, штовхання, поспіх. Нено й Лалка, звичайно, зійшли першими. Слідом за ними й ми спустилися на перон.

До трамвайної зупинки йшли разом, нав'ючені валізами й сумками, загубившись у людському плині. З того боку трамвайної колії до стоянки автомобілів повільно і обережно підкотила шикарна машина, чорна й блискуча. Вів її літній чоловік, років за п'ятдесят, майже лисий, у темному костюмі й червоній краватці, яка особливо підкреслювала блідість його картопляного обличчя. Воно було одутле, суворе, зосереджене.

Обвівши поглядом пасажирів, що юрмилися й шуміли перед трамвайною зупинкою, він вийшов з машини, підняв руку і тричі ляснув пальцями, гукнувши: «Ф'ю, алло, залізничник!»

Нено і Лалка поклали валізи й торби на тротуарі і обернулися з щасливими усмішками:

— Директор!

Той відчинив дверцята «мерседеса». Швиденько увпхнувши паса-

жирів разом з багажем у простору машину, він, так само з холодною й байдужою міною, знову сів за кермо. Машина повільно попливла в напрямку бульвару. Якусь мить ще видно було усміхнені обличчя Нено і Лалки та бутель, що стирчав між ними, заткнутий кукурудзяним качаном.

3

Ідучи трамваєм додому, я згадав одну дивну історію, яка повернула мене на десять років назад. Все здавалося неймовірним — те, що оце тільки бачив, і те, що було колись! Наче уві сні! Якими невірогідними й хвилюючими виглядають інколи метаморфози нашого мінливого, недосконалого, яскравого й дивного людського життя!

А втім, ось короткий зміст цієї історії. Почну з діалогу, що зав'язався між нами. Розмова відбувалася на подвір'ї. Він стояв переді мною виструнчившись і просив дозволу забрати залишки солдатської чорби¹.

— Які залишки? — запитав я.

— Таж... помії!

— Надто інтелігентно висловлюєшся, ніяк не второпаю.

— Ми так звикли.

— Запам'ятай собі, — сказав я, — що ніяких залишків у нас немає. І щоб ти більше не вештався по території казарми без дозволу.

— Прошу пробащення, — сказав він, — але ж ми сусіди.

Він хотів був козирнути, та, видно, зміркував, що цивільному це не випадає, а тому лише зробив — досить-таки вправно — поворот кругом і стройовим кроком попрямував до огорожі.

З будиночка, де ми зберігали матеріальну частину й апаратуру, визирали солдати, перешіптуючись і посміхаючись.

Вдруге він з'явився Першого травня. Попросив паперу, щоб намалювати плакат для квартальної організації Вітчизняного фронту, де він на громадських засадах працював художником. Я не міг відмовити йому, оскільки це торкалося громадських справ, до того ж вигляд у нього був дуже статечний.

Утретє він прийшов уже звичайного дня. Хлопці посилено готувалися до армійських заліків. Пригадую, як він зайшов у двір і попрямував до вибракуваного плетеного стільця, який стояв під навісом. Тим стільцем давно уже не користувалися. Я хотів був запитати, що він тут шукає, але не встиг відкрити рота, як він уже потягнув стільця до огорожі, де було влаштовано, причому теж без дозволу, перелаз між нашими подвір'ям та його обійстям.

На подвір'ї за невеличкою хатиною цяпали курчата, кувікало поросля, кудкудакали кури. Така пасторальна картина якось полегшувала військову службу. Можливо, тому солдати й не були надто суворими до сусіда. Однак це ще більше тривожило мене, бо я, як офіцер і командир відділення радистів, користуючись секретною апаратурою, не міг терпіти настирливої присутності цивільної особи, навіть коли йшлося про сусіда. Я звелів солдатам надалі не пускати його на територію казарми. А вартовим сказав, щоб вони іноді лякали його автоматом, але так, щоб не наробити якогось лиха. На превеликий жаль хлопців, я подбав і про те, щоб перелаз було закрито колючим дротом. У такий спосіб я сподівався забезпечити нам спокій. І справді.

¹ Чорба — суп, юшка.

кілька місяців ми не бачили й не чули нашого сусіда — наче кризь землю провалився. Чутно було тільки кудкудакання курей та рохкання свині. А одного разу озаався осел; він заревів зненацька, і ті музичні варіації розвеселили нас. Осел! Тепер уже маємо й осла! Наш спокій полетів шкереберть! Однак ми вирішили мовчати, не протестувати: краще все-таки терпіти ослячий рев, ніж відвідини сусіда. Наш мовчазний опір тривав ще якийсь час, до осені. І тут сусід появився знову. Цього разу він не скористався перелазом, як це бувало раніше, а в'їхав через головні ворота, і не як-небудь, а в розмальованому візку, в який був запряжений осел, обвішаний китичками й дзвіночками. Сам гість вирядився в зелені бавовняні штани, а до такого ж зеленого кашкета причепив перепустку на територію казарми. Хлопці, вгледівши сусіда, що сидів на візку, тримаючись за віжки, і осла, який жваво трюхикав алеєю в напрямку речового складу, весело загукали:

— Доконав він нас, товаришу командир! Ми хоч виїжджаємо, а вам не минути лиха!

Справді, вони закінчували службу й незабаром мали від'їжджати, я ж залишався навчати новобранців. Так, моє становище справді було незавидним.

Візок зупинився біля речового складу, і сусід разом із старшиною почали вантажити вибракувані речі. Пригадую, того дня візок кілька разів з'являвся на нашій території й виїжджав, угинаючись під вагою старих речей. Однак була у нас масивна залізна лавка, яку я не дозволив йому забрати. Він розлютився. Бліде картопляне обличчя побагровіло. Навіть його круглі, мов п'ятаки, очі налилися кров'ю.

— Чому, дозвольте запитати, — заїкався він, — ти не даєш мені лавки? Чому?

— Я не мушу давати тобі пояснень!

— А дозвіл командира, — він показав причеплену до кашкета перепустку, — також тебе не обходить?

— Командир не давав тобі дозволу забирати лавку. Наказую негайно залишити подвір'я! І щоб більше не мозолив мені очей! Ясно? Марш звідси!

— Ага, значить, так? Марш звідси? Навіть у царській казармі такого не було! Марш звідси!

— Ти що, жалкуєш за царською казармою?

— Ти мене на слові не спіймаєш! У мене є документи!.. Ходімо до хати, я тобі покажу, ким я був!

— Нікчемний фельдфебель — ось ким ти був!

— Помиляєшся, помиляєшся, товаришу. Це ми ще побачимо!..

Він цвяхнув батоном, і порожній візок лунко покотив подвір'ям. Після того ми довго не бачили його. Аж десь місяців через три, коли почалося навчання новобранців, його мальовничу постать знову з'явилася разом з візком: посилаючись на лист, він повторив спробу забрати лавку. Я був настільки обурений, що негайно доповів командирові, аби з'ясувати, що то за лист. Виявляється, лист-дозвіл був виданий йому на один день і то тільки на вибракувані предмети з речового складу. Надійшов суворий наказ: забрати в того чоловіка листа й перепустку і раз назавжди прогнати його з подвір'я. І хай не з'являється нам на очі, говорилося в наказі, ні він сам, ні його тінь! Це мене цілком влаштовувало. Я поставив вимогу перед охороною: чоловіка того

не підпускати до огорожі. Кожну появу його вважати надзвичайною подією. В разі потреби — стріляти!

Такого наказу я ще не віддавав ніколи. Це на кілька місяців забезпечило мені спокій. Та коли настала весна й на деревах зазеленіло листя, я побачив якось, що той тип видерся на в'яз, який ріс на його подвір'ї, і подає якісь знаки солдатам. Я запитав, хто йому дозволив заглядати на територію казарм і що йому потрібно.

— Залишки, товаришу командир, — відповів він, — щоб даремно не пропадали.

У голосі його звучали і прохання, і запобігливість, і щось середнє між плачем та стогоном. Він страждав через ті помії, або залишки, як він висловлювався.

— Злазь і більше не зазираєш на подвір'я!

— Вибачте, — сказав він уже злісно, — але подвір'я моє... і в'яз мій! Я тут можу робити, що захочу!

Справді, у мене не було підстав проганяти його і знімати з власного в'язу. У себе він міг робити що завгодно! Я махнув рукою і дав йому спокій. Через кілька днів він знову видерся на в'яз і почав канючити у солдатів залишки. Я не знав, що робити. Такого нахаби мені не доводилось зустрічати ніколи. Я вже втратив був надію на успіх, вирішивши не звертати більше уваги на його витівки, але тут мені допоміг випадок.

А сталося ось що. Котрийсь із солдатів привів у підрозділ вовкодава Цербера, щоб стеріг наш будинок і охороняв територію від зловмисників. Того ж таки дня ми прив'язали Цербера на довгий ланцюг, щоб він міг вільно бігати з краю в край дроту, і почали наполегливо товмачити йому, щоб дивився на в'яз та на подвір'я сусіда, так щоб ні птах не пролетів, ні миша не проскочила до нас!

Цербер сумлінно взявся виконувати свою службу. Ми з нетерпінням чекали його першої сутички з сусідом. І ось якось уранці, тільки-но ми закінчили фіззарядку й зібралися снідати, як над колючим дротом з'явилася, наче місяць на небокраї, голова сусіда, поголена до синяви.

— Хлопці! — подав він голос. — Ви тут, хлопці?

Ту ж мить Цербер кинувся до огорожі, тягнучи за собою ланцюг, звівся на задні лапи й люто загавкав. Поголена голова вмить зникла, і ми почули, як сусід гепнувся на землю. Покотилося відро по плитках.

— Що то за звір, хлопці? — озвався голос з-за огорожі. — Я на вас подам до суду!

Ми мовчали, Цербер гавкнув ще кілька разів і, висолопивши язик, сперся передніми лапами на огорожу. «Перша зустріч двох тварин. — констатував я вголос, — пройшла чудово!» Поява собаки, до того ж вовкодава, на казарменому подвір'ї — це був справжній крах для сусіда! Кінець його ідилії!

Пізніше ми довідалися, що він ходив до командира скаржитися. Мовляв, собака задушив двох курок, покусав його осла, кидався на дітей... Усе — брехня від початку до кінця. Однак і це не допомогло. Діалог тривав, сторони озлоблялися чимдалі дужче. Аж навесні, у травні, настав фінал. За казармами, на полі, у заростях тернику й будяків, з'явилася собача тічня. Ціла зграя псів, малих і великих, крутилася там від ранку до вечора. Гавкіт і гризня не вщухали. Цербер відчув тічню й почав смикати ланцюг, ганяючи по дроті з кінця в кінець

подвір'я й підвиваючи. Сусід зрадив. Він і собі почав підвивати й джанти собаку, супроводжуючи все це гидкою лайкою.

Одного ранку, в самому розпалі діалогу, Цербер розірвав ланцюг і майнув через огорожу, пролетівши стрілою над хуліганом, що стояв на перелазі й лаявся. Ми почули тільки пронизливий зойк: «Ой-ой, він з'їсть мене!». Та Цербер просто не звернув на нього уваги й чимдуж помчав на поле до інших собак.

Упавши з перелазу, бідолаха довгенько лежав, причаївшись на землі, потім обережно підвівся, роззірнувся довкола, ускочив до хати й замкнувся.

Після того сусід назавжди зник з наших очей. Ми не знали, де він подівся, навіть не поцікавились. Очевидно, подався десь по Болгарії з ослом та візком і з усіма домочадцями в пошуках кращої долі. Невдовзі зникла і його халупа — її знесли бульдозером, а на тому місці спорудили великий житловий будинок.

4

І ось я знову побачив його — він постарів, полисів, став директором, роз'їжджає у «мерседесі» останньої моделі, статечний, поблажливий до своїх сільських друзів, яких запхнув на задні сидіння машини разом з торбами та бутлем.

Де він був і що робив усі ці десять років, я не знав і, можливо, ніколи б не взнав, якби не залізничник, котрий через два дні, перш ніж вирушити у Пловдив, несподівано подзвонив мені по телефону й запропонував зустрітись у зв'язку з «невідкладним питанням». Призначив мені зустріч у «конторі директора», кілька разів повторивши «адресу», і знову почав розводитись про пловдивське весілля, яке обов'язково відбудеться, хай тільки молоді люди закінчать «семестрові», потім сказав, що коли у мене випадково є якась своя людина, що шукає роботи, можна було б допомогти влаштуватися, наприклад, прибиральницею в конторі. Нарешті не витримав і заявив, що він, власне, шукав мене, аби запитати про того, котрий назвав його годинник «сільничкою». Чи я пам'ятаю? Пам'ятаю, звичайно. Але що у мене спільного з ТИМ? Він гадав, що ми давні друзі, оскільки я ТОГО ЗАХИСТИВ. Вірно? Вірно, відповів я. Однак Нено хотів знати, по-перше, його адресу й фах! По-друге: чи він не адвокат? Якщо адвокат, то хай би я підтвердив, бо Лалка сумнівається. Вона лежить зараз на кухні хвора. А тут ще Пловдив. Але що вдієш? І все через шахту. Звідти почалися її нещастя і кінця їм не видно... Так ось, чи він не адвокат? Це тепер найважливіше!

Мембрана аж прилипла мені до вуха. Я спробував був перервати його, та він кричав так, мовби поставив собі за мету сповна використати всі вигоди цивілізації.

— Приходь! — кричав він. — Неодмінно приходь!

— Гаразд, Нено, прийду! — запевнив я.

— Неодмінно.

— Звичайно.

— Правда?

— Так, Нено.

— Ну, до побачення!

— До побачення.

— Не забудь. Адресу записав?

— Записав.

Я не витримав. Поклав трубку й повалився на стілець. Мабуть, Нено ще довго і збентежено кричав «алло, алло», дмухаючи в трубку, бо незабаром телефон знову задзеленчав. Я вирішив не брати трубки, але Нено дзвонив уперто, довелося скоритись. Знову почувся його бадьорий голос, я приготувався до нової півгодинної розмови. Та, на щастя, цього разу вона тривала тільки десять хвилин: він обіцяв поклопотатися про «прибиральницю»; бажано, щоб вона була молода й міцна, як Лалка, без претензій. Працюватиме лише увечері, починаючи з сьомої, коли в конторі вже порожньо. Платня добра. Будуть і інші вигоди. Бо директор — людина благородна.

— Порозуміємося,— сказав я.

— Адрезу записав?

— Записав.

— А щодо адвоката?.. Не забудь!

— Гаразд.

— І прийдеш, так?

— Прийду.

— Будемо друзями.

— Звичайно.

— Оце розумно!.. Потім зрозумієш... Якраз Лалка увійшла в контору. Виглядає бадьорішою. Ліки допомагають... Весела, скоро їй стане краще... Директора ще нема. Запізнюється трохи, поставлю йому прогул... Це я з секретаркою. Лалка свариться на мене пальцем, щоб не втрачав розум. Але це я жартую, правда ж? Ну гаразд, бо тут і інші хочуть говорити. Треба гнати план!

— Що виробляєте?

— «Мартенички»¹ та інші значки... Директор — художник... Виробничий кооператив «Сувенір», зареєстрований... Ну все, бо якраз директор зайшов, чогось насуплений... Чекаю тебе!

У трубці клацнуло. Я сидів украй здивований.

Відверто кажучи, мене дуже зацікавили і цей директор, і його контора. Хотілося простежити шлях від казарменого подвір'я до кооперативу «Сувенір». Цікавили метаморфози людської істоти, яка злізла з осяглого візочка і добралася до «мерседеса»! Як це сталося? Ціною яких принижень? Крім того, я плекав слабку надію допомогти одній знайомій, яка ладна піти працювати бодай прибиральницею, щоб вийти з важкого становища, в якому вона раптом опинилася. Нагода траплялась непогана. Тому я з нетерпінням чекав зустрічі.

Наступного дня, як ми й домовилися з Нено, я вирушив на побачення. «Сувенір» розташувався в центрі міста, у старому, що доживав свій вік, двоповерховому будинку з балкончиком і вкритим бляхою дахом. Тут були майстерні, де виготовлялись «мартенички» та інші сувеніри. Контора розмістилася неподалік, зайнявши перший поверх п'ятиповерхової споруди з паровим опаленням і всіма вигодами. Нено, очевидно, розмовляв зі мною саме звідси. Коли я зайшов, директор уже приступив до роботи і саме розмовляв по телефону. Нею сидів навпроти в глибокому плюшевому кріслі, милуючись директором. Коли той закінчив розмову, Нено відрекомендував мене. Директор люб'язно потис мені руку. Вдав, що не впізнає, а може, й справді забув. Я також ніяк не виказав, що знаю його. Зрештою, минуло десять років. Людська

¹ Мартениця — шнурок із шовкових білих та червоних ниток, який дарують знайомим і близьким з нагоди 1 березня.

пам'ять коротка, а турбот багато. До того ж і спогади залишились не дуже приємні.

Ми з Нено сиділи у кріслах, а він знову почав розмовляти по телефону, і неприємні спогади якось самі собою відступили. Тоді Нено тихенько, на вухо, повідомив мені, що два роки тому директор був «технічною особою» на шахті «секретних копалин», де працювала і Лалка, щоправда, лише три місяці. Гарно було, весело, гроші дощем сипались, але згодом усе заплуталося. Потім він перейшов сюди, а Лалка повернулася до пташника, бо ж усякий кулик до свого болота звик. Хіба ні? Ну, а в «Сувенірі» він влаштував цілий переворот. Закладав ринок «мартеничками». В результаті швидко висунувся, бо ж таки обдарований керівник. Запрошував Лалку до себе на роботу, однак та відмовилась. Досить з неї і одної виразки! В селі спокійніше — серед курей, на леваді. Чисте повітря, курчат і яєць досхочу, все свіже. Не кажучи вже про курячий бульйон, корисний для здоров'я. «Ні», — сказала Лалка й відмовилась... Але вони залишились друзями. Наїжджають у гості. Поважають одне одного. Дружать. Особливо після того, як два роки тому померла «директорка» через шахту... Та шахта усім далазна знаки! Добре, що втрутились люди з об'єднання, не довелося відповідати... Тепер і Лалка, і він спокійні, якщо не брати до уваги виразку, котра час від часу нагадує про себе.

Втомлено підперши голову долонею, директор розмовляв по телефону. Обличчя його змарніло, наче він цілу ніч не спав. Виявляється, був банкет з нагоди завершення «кварталу». Гуляли в «Балканах», співали «Будував Ілля келію». Він вів соло. Робітниці мліли, слухаючи його. Так було й на шахті, але там на мистецтві не розумілися. Тільки з Лалкою, бувало, на банкеті виспівували народні пісні, наче самодіяльний колектив. Голоси їх дзвеніли, як кавали¹, — у неї тоненький і в нього тоненький. У їхніх краях взагалі всі голосисті. Нено також був голосистий, але на залізниці самодіяльного колективу не було... Дим та нічна робота — це шкідливо для голосу... Правда ж? «Так», — підтвердив я й задивився на директора.

Він закінчив одну розмову по телефону й розпочав нову. Під час другого туру Нено встиг ознайомити мене з матеріальним становищем співака, голос якого тепер дзюркотів у телефонній трубці. Я терпляче слухав, і «картинка» вимальовувалася чимраз чіткіше. Довідався я про його трикімнатну квартиру у кварталі Молодість, про віллу у Симеоново, про легкову машину... Про відрядження за кордон і т. д. і т. п. Але, відзначив Нено, не забуває він і про народ. Раз на місяць приїздить у Крушаре, де народився... Баранчики, поросятка, індики, кури... Домашнє вино: червоне, біле, пелін², настоянка на сорока травах, яку він діставав у Кіліфарево. Ракії не пив. Останнім часом полюбляє російську горілку.

А телефонні розмови тривали — третій чи четвертий тур, не пам'ятаю вже. Я поглядав на нього спідлоба, щоб він не помітив, як я спостерігаю за ним, і все більше переконувався, що пам'ять у мене добра, що вона мене не зрадила. Так, він залишився таким самим, незважаючи на роки! Не вистачає тільки бавовняного кашкета з «перепусткою» й подертих черевикув. Все інше було на місці: ніс, круглі очі-мідяки, зморшкувата шия, рідке волосся, жовтаве, мов у євнуха, обличчя.

¹ Кавал — довга сопілка, яка звичайно складається із трьох з'єднаних між собою частин.

² Пелін — виноградне вино, настояне на полині.

Наскільки я зрозумів, він розмовляв із якимось заступником міністра. Голосно, щоб було чути і нам, сказав: «Треба тільки захотіти, ти ж заступник міністра!».

Нено милувався ним: «Оце хватка... Хто б міг подумати!». А той кричав у трубку мелодійним голосом, мовби сталося щось надзвичайне. Нарешті, зморений і виснажений криком та погрозами на адресу заступника міністра, він закінчив розмову, поклав трубку й підпер голову руками. Ми дивилися на нього, не сміючи писнути. Він сидів так майже цілу хвилину, потім випростався, причесав гребінцем кілька волосинчок на голові й обернувся до Нено:

— Питання про прибиральницю вирішене. Скільки їй років?

— Сорок п'ять, — сказав я. — Розлучена, має одну дитину.

— Вирішено. Прибиратиме контору.

— Дякую, — сказав я. — Ви врятуєте сім'ю від голоду.

— Тепер у нас ніхто не голодує! — відрізав він, підводячись. Я збентежено дивився на нього. Він дістав з полиці за кріслом синю теку, розв'язав її і довго щось шукав. Потім додав: — Особа ця була адвокатом до 48-го року, але не практикувала... Мене цікавить, з якою метою цей чоловік відвідував шахту після того, як справу закінчено... Навіщо? Хоче почати новий процес чи це примхи маніяка, який уявив собі, що він може все! Він адвокат? В даному разі це дуже важливо!

Він звертався до Нено, не дивлячись на мене. Я почував себе ображеним цією зневагою й різким, хазяйським тоном. Хотілося встати й піти геть, не чекаючи закінчення його тиради. Я вже навіть підвівся з крісла, але Нено схопив мене за руку й попросив затриматися ще трохи, бо тут, мовляв, заведено частувати відвідувачів кавою, крім того, нам належало з'ясувати питання з адвокатом. Я сидів збентежений і злий. Врешті заявив їм, що особи, про яку йдеться, я не знаю. То була випадкова зустріч з випадковим пасажиром, який мене ніколи не цікавив і навряд чи колись зацікавить... А щодо прибиральниці, то я щиро дякую і скажу їй зайти в контору. Вона здорова, енергійна, культурна. Більше нічого не можу додати.

Я підвівся, щоб іти, і знову Нено схопив мене за руку й посадив у крісло. Я скорився. В цю хвилину до кімнати зайшла висока дівчина в короткому платті, з тонкими, як у фламінго, ногами. Вона несла на татці коньяк і бразильську каву. Що кава бразильська, я довідався від Нено, який знав смаки директора. Тут же він повідомив, що коньяк — «Преслав». Він звернув мою увагу й на «маг», на якому вони разом із Фламінго під час обідньої перерви прокручували музичні записи.

— Дружина його померла від анемії, — сказав Нено. — Він і його приятелька будуть у нас весільними батьком і матір'ю. Схвалюєш?

— Схвалюю, — сказав я.

Директор знову схопився за телефон, забувши про нас.

Нено зовсім «розперезався». Аби показати, що йому все дозволено, він натис на кнопку дзвінка, й до кімнати знову увійшла Фламінго, показуючи в усмішці великі білі зуби. Її плаття в смужечку ледве сягало тонких ніг, які чомусь здалися мені схожими на виноградну лозу.

— Що зволите? — запитала вона.

— Скланку води, товаришко, — сказав Нено, — але газованої.

— Горнобанської чи хісарської?

— Хісарської.

— Є й михалковська, — додала вона. — З природним газом.

— Дякую, — посміхнувся Нено, — вона розладнує шлунок. Лалка її попила.

Потім обернувся до мене й відрекомендував:

— Товариш Желязков, молодий пенсіонер, після армії!

Він потягнувся до дівчини й по-батьківськи поплескав її по руці — довгій і голій, вкритій світлим пушком. Потім додав, що не треба було аж так худнути. Людське тіло, щоб бути привабливим, мусить мати і м'язи. Фламінго засміялася (я аж здригнувся від її альта!) і швидко вийшла, щоб принести хісарської води. Директор тим часом, зовсім забувши про наше існування, і далі розмовляв з кимось по телефону, називаючи того колегую.

Коли дівчина повернулася, Нено заходився розповідати про весілля у Пловдиві, про духовий оркестр тощо. Фламінго наливала газовану воду й посміхалася, показуючи великі зуби. Хоча вона виглядала кволюю, виснаженою від діти, хоч її руки й ноги схудли далі нікуди, як висловлювався Нено, бюст у неї був великий, важкий, вражаючий. Це стало особливо помітно, коли вона схилилася над чарками, щоб налити коньяку. Нено, не зводячи з неї очей, приязно сказав:

— Налий і собі, кумічко¹.

— В робочий час не п'ю, бай Нено. Принципово.

— Ти зіпсуєш мені настрій.

— Ні, бай Нено.

Він узяв її за зап'ястя своєю великою теплою рукою залізничника. Потім сказав, не відриваючи погляду від її бюста.

— Ох і шкваримо хоро у Пловдиві, га?

— Я давно не танцювала народних, — сказала вона й знову схилилась над столиком, щоб поставити попільничку й трохи прибрати. Ми з Нено стежили за кожним порухом її рук, які все більше нагадували виноградну лозу, захоплювались природою, яка не позбавила краси цю безмускульну істоту.

Директор усе говорив і говорив з якимось іншим директором. Нарешті, закінчивши розмову й підперши голову руками, він приділив трохи уваги й нам.

— Важко працювати на господарському фронті, товариші, — сказав він, — важко працювати.

Директор узяв чашку й одним духом випив каву, оскільки вона вже встигла охолонути. Потім ми домовились, коли прибиральниця має прийти в контору. Я знову повторив, що вона жінка порядна, не заглядати-ме в шухляди, не ритиметься у смітті та в кошиках для паперу. Скромна. По телефону не розмовляє. На чуже не ласа. Троюрідна сестра моєї колишньої дружини (я розлучений). Вона теж розлучена. Має одну дитину — сімнадцятирічного хлопця. У мене п'ятнадцятирічний син. Чоловік її відбуває покарання.

— Все зазначено у її особовій справі, — сказав я. — Вивчала фармацевтику, але не закінчила, бо вийшла заміж. Мала неприємності з судовими властями через чоловіка, а також через хлопця, що потрапив під вплив розбещених дітей... Тепер усе в порядку.

Директор слухав мене неухважно і втомлено, задивившись у вікно. Нарешті я сказав, що мушу йти, але в цей час задзеленчав телефон і мені знову довелося чекати. Мимоволі я став свідком незвичайної розмови. Мені було чути і те, що говорилося на тому кінці.

¹ Кумічка — та, яку вінчали (у відношенні до весільних батька й матері).

«— Це ви?
— Так.
— Доганов?
— Так.
— Процес ще не закінчений...
— Що?
— Залиште п'ятсот левів...
— Що?
— П'ятсот левів...
— Хто ви?
— Дев'ята симфонія!..»
— Господи боже, які паскудні провокатори! — заревів він і хряснув трубкою. — Які паскудні провокатори, які хулігани!
Він знову підпер голову руками, ніби боячись, що вона впаде.
— Уже два тижні мене шантажує якийсь мерзотник. Не можу зрозуміти, хто він і що йому потрібно.
— Грошей хоче, Ламбі! — сказав Нено.
— У мене не банк!
— Заяви в міліцію, — утішав його Нено. — Розкажи все, як є.
— Не хочу турбувати міліцію через дурні витівки хулігана!
— Він не сам, Ламбі, — говорив Нено. — Їх там ціла банда.
— Мені весь час здається, що це хтось знайомий, а здогадатися не можу. Одного дня сказав мені, що він інвалід. Хотів двісті. Тепер підвищив до п'ятисот. Каже, що розіб'є мені голову дерев'яною ногою, коли не дам.

Обидва дивились на мене, мовби чекаючи моєї відповіді.

«Як може серйозна людина отаке виробляти? Хіба це можливо?» — говорили їхні погляди.

— Можливо, — сказав я. — Різні бувають...

— А що, коли це в і н, — вигукнув Нено.

— Не вірю, — відповів я. — Й о г о немає в Софії.

— Що ж тоді означає д е р е в'я н а н о г а? — вереснув директор. — Хіба не шантаж?

Запало довге мовчання. Я підвівся, попрощався й пішов.

Надворі повівав теплий вітерець. Цвів бузок, проганяючи зі столиці дух бензину. Я йшов, а в голові у мене не знати чому звучала «Гуантанamera», моя улюблена пісня.

5

Раніш у мене була двокімнатна квартира, яку я одержав ще будучи одруженим офіцером. Тепер одна кімната належить моїй колишній дружині, друга — п'ятнадцятирічному синові, який уже давно претендує на самостійне життя. Отак і вийшло, що я перебрався у мансарду, переобладнавши невеличке й низеньке приміщення в кокетливу парубочьку квартиру з телефоном, письмовим столом і скромною бібліотекою. Збираюся працювати над мемуарами, а, крім того, останнім часом регулярно виступаю в місцевій організації Вітчизняного фронту з доповідями на наукові теми; наприклад, «Атомна енергія та майбутнє людства». Прочитав безліч фантастичної літератури, мріючи написати колись науково-фантастичний роман. Інших захоплень у мене не було, хіба що спорт, проте з роками на перше місце вийшли духовні інтереси. Як давня згадка про казарму залишилися дві гирі й еспандер. Брався я і за

«йогу», але мої п'ятдесят шість років частенько давалися взнаки. Довелося задовольнитися звичайною солдатською гімнастикою при відчиненому вікні. Це заспокоїливо діяло на нервову систему. Потім я приймав душ і почував себе зовсім молодим хлопцем. У ванній навіть стояла вага, на якій я систематично вивіряв свої кілограми — згідно з лікарськими приписами, їх треба було зігнати з сімдесяти п'яти до сімдесяти, оскільки зріст мій — метр сімдесят. Проте фізичні заняття помалу поступалися перед духовними. Можливо, це б погано позначилось на здоров'ї, якби не зовнішні фактори (після розлучення), які знову повернули мою увагу до латинської максими: «У здоровому тілі — здоровий дух». Я прагнув до гармонії. Уникав хвилювань і зайвих конфліктів. І якщо я й погодився зустрітися з Хараламбі Догановим, то тільки заради мого доброго ставлення до однієї жінки, яка в той час терпіла злигодні через свого чоловіка, що відбував ув'язнення. І хоч вона й розлучилася з ним, однак його становище кидало тінь і на неї. Тому я відчував певне моральне задоволення тим, що знайшов у собі сили допомогти їй, хоча й ціною деякого приниження. Допомогати людям — це було для мене своєрідною профілактикою проти морального ожиріння, яке останнім часом почало не на жарт лякати мене і якоюсь мірою перешкоджало взятися за мемуари.

У моїй парубочькій квартирі було тихо й приємно, у відчинене вікно лилося світло. Черепичні дахи з антенами та громовідводами бовваніли в тремтливому спекотному мареві. Біля ринви вовтузились і цвірінькали брудні горобці, і це ще більше сповнювало мене радістю життя. Мені хотілося поговорити з кимось, поділитися думками, настроєм. І якраз у цей момент подзвонив телефон. Я кинувся до трубки й почув жіночий голос:

- Це ви, товаришу Желязков?
- Так, я. А з ким я розмовляю?
- Це ваша знайома.
- Не впізнаю.
- Невже так скоро забули?
- Пробачте, не пригадую...
- Дівчина з поїзда, студентка... Пам'ятаєте? Катерина!
- Ну, звичайно ж! — вигукнув я. — Дуже приємно!
- Мені треба поговорити з вами, товаришу Желязков, з приводу однієї дуже важливої й невідкладної справи... Можна?
- Будь ласка, я до ваших послуг.
- Дуже вдячна вам, тільки по телефону незручно... Ви не проти того, щоб десь зустрітися хоч ненадовго?
- З величезним задоволенням, Катерино! — знову вигукнув я занадто голосно. — Коли б ви хотіли?
- Коли скажете.
- Я завжди вільний. Де?
- На ваш розсуд. У кафе «Болгарія», наприклад? Це для вас зручно?
- Звичайно. Якщо тільки вам зручно.
- Дякую.
- Прошу!
- Отже, завтра о пів на одинадцятую, кафе «Болгарія». Чао!

Збентежений несподіваною розмовою, особливо ж отим «чао», я стискав у руці трубку, відчуваючи дзвін у вухах: видно, підскочив тиск.

Я хотів посміхнутися й не міг. Сидів навпроти відчиненого вікна, у яке зазірало сонце, й запитував себе: «Що їй потрібно, цій дівчині?.. Чому вона згадала про мене?» Потім нахилився над календарем і чітко вивів: «10.30 — «Болгарія»!»

Прилігши на кушетку, я зімкнув руки на потилиці й довго думав про те, що сталося. Дивні несподіванки, приємні й неприємні... Хіба відпочинеш серцем після таких переживань?

Хоч би якими несподіваними були в цей день мої пригоди, все ж телефон знову нагадав про звичайні людські обов'язки — подзвонила Єлена, поцікавилася, як справи з її роботою. Дзвінок не здивував мене, але був трохи неприємним, особливо після розмови з дівчиною, яка призначила мені зустріч у «Болгарії».

Єлена говорила трохи хрипко, як стара співачка з кабаре, котра все ще вірить у свою здатність зваблювати чоловіків. Особливо зворушливо звучало її «Здрастуй, Николаю, воюємо чи здаємося?» — пароль наших ділових розмов, на який я з відтінком іронії відповідав: «Воюємо, Єлено. Вище голову!». І аж тоді починалась довга й жаліслива розмова, яка завжди закінчувалася зітханням: «Ох, Николаю, важко самотній жінці без опори у житті», на що я бадьоро говорив: «Вище голову, Єлено» і клав трубку.

Цього разу обійшлося без зітхань. Довідавшись, що в «Сувенірі» задовольнили її прохання («А хіба комусь дуже потрібне оте місце прислужниці!»), вона запросила прийти до них о п'ятій годині на «чашечку кави», щоб поговорити про деякі невідкладні справи. Я подумав, що вона знову бідкатиметься, розповідатиме про свого безпутного сина, який був для неї «болючим місцем», постійно нагадуючи їй про «підземного сигнальника», з яким вона розлучилася ще до того, як йому оголосили судовий вирок. Я вже навіть хотів сказати: «Єлено, дай спокій хлопцеві, хай мине перехідний вік!», але передумав, оскільки вона рішуче застерегла:

- Зовсім в іншій справі, Николаю!.. Просто побалакаємо.
- Так, але все ж...
- Не хвилюйся... У нас теж є телевізор. Подивишся свій детектив.
- Віддаю перевагу науковій фантастиці.
- Все до твоїх послуг, Николаю!

Мене страшенно дратувало оте «Николаю». Все ж я прийняв за прощення самотньої жінки, у якої «ніде нікого» не було, і сказав, що приїду.

— Дякую, Николаю.

І аж тоді, коли поклав трубку й озирнувся довкола, я зрозумів, що зробив чергову дурницю: вона ж закохана в мене й відверто давала зрозуміти, що хоче вийти за мене заміж. У новорічній листівці вона написала, щоб я не йшов наперекір долі. На картинці (виробництва кооперативу «Сувенір») були зображені дві весільні свічки, перев'язані ліловою стрічкою.

— Доки ти жартуватимеш, Єлено? — якось сказав я їй.

— Я не жартую, Николаю. Це не жарти. — Вона дивилась на мене запитливо, очікувально. Хотіла, щоб я сказав, що кохаю її, але я не вимовив фатального слова і обернув усе на жарт. Останнім часом вона почала давати мені доручення. Посилала до технікуму залагодити чергове «свинство» її сина — «нашого шалапуту», як вона висловлю-

валась. Це «нашого» дивувало мене, хоч її натяк не важко було зрозуміти.

— Иди, Николаю, поговори з його класним керівником. Боюся, щоб не виключили... Що тоді будемо робити? Уявляєш собі?

Я знову намагався обернути все на жарт, але вона зітхала й жалісно дивилась на мене. Хотілось тікати, сховатися кудись, щоб не бачити її, але вона чимдалі більше входила в моє життя, претендуючи на права дружини. Одного дня запропонувала переїхати до них на квартиру, — мовляв, моя мансарда аж ніяк не сприяє здоров'ю, особливо в холодні зимові місяці.

— Ти такий же самотній і нещасний, як і я, — сказала вона.

— Звідки ти взяла? — заперечив я. — Чому ти так думаєш?

— Знаю я, знаю, — наполягала вона. — Так сказано у твоєму гороскопі. Лише союз із сузір'ям Скорпіона може зробити тебе щасливим. Але ти опираєшся долі. І колись дорого заплатиш за це. Запам'ятай мої слова. Це кажу тобі я, жінка, яка тебе любить...

— Дякую за турботи, Єлено, але я вже пенсіонер... Яке майбутнє може чекати пенсіонера?

— Хоч ти й пенсіонер, — не вгавала вона, — але все ще дитя. Таких старих дітей навколо мене багато, однак я їх ігнорую. Чого ти боїшся? Кого? Ірини? Та ми ж з Іриною троюрідні сестри.

— Троюрідні?

— Так, троюрідні. Як бачиш, це не може перешкодити нам одружитися... Що тебе стримує? Ти ж любиш мене. Я знаю! Я впевнена. Тільки не усвідомлюєш цього... Одне те, що ти підкоряєшся моїм бажанням, свідчить, що ти любиш мене. Між тими, що не люблять одне одного, такого не буває. Давай говорити відверто. Ми люди дорослі...

Вона запитливо дивилась на мене. Чекала довгожданого «так». Але я викручувався, прикривався легковажністю й жартами, наче димовою завісою. Однак жарти виходили гіркими й банальними. І я піддавався, виконував різні прохання, що поступово перетворювалися в накази. Якось я навіть ходив на базар — купувати їй продукти, бо «наш шалапут» зник кудись, і його два дні не було вдома. Я передчував, що знову доведеться йти у відділення міліції визволяти його й просити вибачення за прогули в технікумі...

— Замучить мене ця дитина! — стогнала вона по телефону. — Доконає! Весь у батька вдався.

Єлена драматизувала свої будні з такою віртуозною винахідливістю, що завжди зворушувала мене, незважаючи на моє скептичне ставлення до її проблем. Вона просто змушувала мене вірити в її нещастя і кидатися їй на допомогу. Наприклад, навіщо було їй найматися прибиральницею в конторі і хто примушував мене йти просити за неї? Кінець кінцем, вона не була така вже бідна, щоб іти на таку в усіх відношеннях не вигідну роботу. До того ж Єлена вивчала колись фармацевтику, могла б працювати в аптеці чи у якійсь хімічній лабораторії... Могла б влаштуватися продавцем у якійсь крамниці чи в книгарні... Піти на фармацевтичний завод... А не прибиральницею! Навіщо? Щоб налякати мене? Викликати співчуття? Видушити у мене з очей сльози? Зламати мою волю?

Інколи я не знав, що робити — сміятися чи плакати через усі ці мелодрами, що їх розігрувала Єлена, розраховуючи подіяти на моє чоловіче самолюбство. Мені треба було махнути рукою й кинути її, як

свого часу кинув я дружину, проте я цього не міг зробити. Я просто брав телефонну трубку й говорив: «Так, Єлено, прийду!». А вона відповідала: «Дякую, Николаю, я на тебе чекаю!» І я йшов до неї, в квартиру з високими гіпсовими стелями, яка залишилась їй у спадок від діда, що торгував овечими шкурами.

Так було й тепер, коли вона подзвонила. У мене просто не знайшлося якихось підстав, щоб сказати «ні» цій «плакучій вербі», як я її охрестив. Пішов до неї — і край. Єлена і Доля означали для мене одне й те саме, і мені здавалося, що, незважаючи на їх невпинні запеклі атаки, я утримую контроль над ними. Я уявляв собі, що вийду переможцем з цієї легковажної і добродушної битви. Ось і сьогодні я погодився прийти о п'ятій на «чашечку кави» з самовпевненістю переслідуваного чоловіка, який вважає, що Єлена Крочмарова — в заміжжі Огойська — ніколи не стане моєю дружиною. Ніколи!

6

Я застав її «в пеньюарі» — великі маки на білому тлі. Вона вдягла його завжди, коли запрошувала мене на «чашечку кави». Напевне, думала, що маки діють на мене якось чарівливо, особливо якщо взяти до уваги їх величезний розмір і яскраво-червоний колір.

Вона, як і завжди, була підфарбована — лілові тіні під очима, обезбарвлене рудувате волосся, виляняле по краях, наче коси сухої кукурудзи. На руках у неї виблискували браслети й персні з яскравими камінцями, благородне походження яких викликало сумнів, так само, як і намисто, куплене, мабуть, у художньому салоні, — металеві квадратні пластинки, вкриті окисом міді. Носила вона й сережки — двоярусні висувальки, що сягали аж її випуклих шелеп. Що ще було в цьому ходячому ювелірному магазині? Ага, пеньюар вона підперізувала металевим поясом, пряжки якого холодно мінілися на її животі. Я б не здивувався, якби колись побачив, що вона причепила собі щось до носа... Не кажу вже про грубий шар пудри й помади на її широкому грубуватому селянському обличчі з прямими густими бровами й горбкватим гострим носом, який вона називала «грецьким». Очевидно, щоб розбудити в мені жагу, вона твердила про своє грецьке походження (за три покоління). Саме тому, виявляється, вона така гарна, дарма ж чоловіки ніколи не переставали переслідувати її, пропонуючи руку і серце, особливо після розлучення!

Її квартира також була захарашена всіляким мотлохом; у холі висіла церковна люстра, що збереглася хтосьна з яких часів. Кристаль на ній, поріділий і пощерблений, був вкритий порошом. Свічників давно не стало, і замість них до люстри була прилаштована велика електрична лампа. Неважко уявити, як почував себе у цій церкві її чоловік, повертаючись із шахти, щоб провести недільний відпочинок у сімейному колі! Напевно, ходив навшпінках, лишаючи запорошене взуття за порогом, на цементованій площадці!

Я не берусь описувати окремі кімнати з високими дверима й важкими ручками на них. Старовина тут уживалася з сучасними технічними пристроями: електричні вимикачі, латунні крани, електроплитка, Скороварка, червона лампочка перед іконою святого Димитрія, покровителя сімейства. Вона розповідала мені, що її прадід, грек, торгував церковним начинням і дещо й досі зберігається на горищі: свіч-

ники, епітрахилі, часослови. Єлена не плакала ніяких почуттів до цієї старовини, бо, як казала, була «реалісткою», однак іноді вдавала з себе сентиментальну особу, якій не байдужі традиції й минуле. Останнім часом це стало модним. У багатьох сім'ях поряд з магнітофоном і телевізором існував «побутовий куток», де виставлялися гарбузики і яскраві доріжки, ткани на селянському верстаті, вироби з кованого заліза, горщики, миски, триногі стільчики навколо низенького круглого стола... Подібне я спостерігав і в домі Єлени. Я не кажу вже про її одяг і прикраси, які перевертали всі мої уявлення про старовинне й сучасне. Вона буквально приголомшувала мене своїм несмаком, твердючи, що я не розумію її, що я відстала людина.

Звичайно перед тим, як увійти в її квартиру, я роззувався ще в передпокої і тільки тоді проходив у кімнату, натягнувши на ноги старі повстяні пантофлі. Чомусь я завжди почував себе у цих пантофлях безпорадним, але мусив дотримуватися домашнього порядку, встановленого Єленою.

Я сідав у плюшеве крісло оливкового кольору, теж, мабуть, залишене греком, облізле й витерте, з високою спинкою й металевими коліщатами. Таких крісел тут більше не було. Єлена називала його «фатерштуль»¹. Мабуть, воно так само, як і церковна люстра, залишилось у спадок, поїдене міллю, але шановане й бережене до «останнього подиху». До цього крісла, як і до пантофлів, я не міг звикнути — мені завжди здавалося, що хтось кепкує з мене, примушуючи сідати сюди, занурюватися по вуха в плюш, просякнутий запахом нафталіну, і слухати, як час від часу деренчать піді мною, наче струни арфи, виснажені пружини, які тримали на собі вагу цілих поколінь. Досить мені було поворушитися, як пружини миттю озивалися. Я весь час сидів напружений, зосереджений і трохи зляканий, наче не в плюшевому кріслі, а на голках. Та з кріслом я все-таки якось примирився, можливо, тому, що воно було на коліщатах і я міг легко пересувати його вперед і назад, залежно від того, де перебувала дама. Що ж до пантофлів, то я просто не міг їх терпіти, по-перше, тому що вони були пом'яті, стоптані й заяложені від тривалого використання, а по-друге, тому що в них я почував себе арештантом, у якого забрали шнурки від черевиків, щоб він не повисився. Навіть коли я ходив у тих пантофлях, ковзаючись по паркету, мені весь час здавалося, що хтось спостерігає за мною і глузливо посміхається. Насправді так воно й було: одна людина в цьому домі спостерігала за всім з убивчою іронією, і цією людиною був Петко, сімнадцятирічний син Єлени, котрий час від часу мовчки проходив через кімнату, скося зиркаючи на пантофлі й на крісло, над яким виднілася моя голова. Я знав, якої він думки про мене і про свою матір, по своєму ненавидів його, бо не раз і не два мені доводилось витягати «шалапуту» з відділення міліції («Будь для нього як батько, Николаю!»), бачив його наскрізь, і все ж ота іронічна посмішка викликала у мене почуття сорому, принижувала, дратувала. Та посмішка змушувала мене почувати себе жалюгідним пенсіонером, неспроможним знайти собі щось путнє, який крутиться тут, аби мати хоч щось. Звичайно, у цих пантофлях і в цьому запліснявілому кріслі я не міг виглядати авторитетно перед модерним всезнайком з магнітофоном і транзистором, з фотоапаратом і кінокамерою через плече, яку він носив скрізь,

¹ Батьківський стілець (нім.).

куди б не йшов. А він весь час кудись ходив, без кінця щось влаштовував і готував.

Того вечора за «чашечкою кави» Єлена, в довгому пеньюарі й обвішана брязкальцями, перебувала в мінорному настрої. Вона розмовляла зі мною своїм хрипким голосом естрадної актриси й час від часу припрошувала їсти «соленки»¹, які вона приготувала спеціально для мене, знаючи, що я охочий до них. Занурившись у крісло, я пив каву й скося зиркав на двері сусідньої кімнати: чи не вийде Петко з камерою й фотоапаратом. Хоч я і зневажав його, а все-таки остерігався, особливо коли залишався сам на сам з його матір'ю, або «родительською», як він називав її.

— Слухай, Николаю, — говорила вона, — справу хоч і закінчено, однак інтерес до неї не згас. Ми з ним сподівалися виграти в останній інстанції, але не вийшло. Тоді на сцені з'явилась ота Айше. Дальший розвиток подій тобі відомий. Я порвала з ним назавжди. Сказала адвокатові, щоб більше мене не турбував.

— Так, усе це мені відомо, — підтвердив я, попиваючи каву, — не розумію тільки, навіщо ти це без кінця повторюєш.

— Але ж це особливий випадок, Николаю!.. На мене лягла пляма. Усі зняли галас, що я покинула його в критичний момент, а нікому не спаде на думку поцікавитися, хто така Айше. Вона болгарка, так? А чому її звуть Айше?.. Ламала комедію... Правда?

— Не знаю.

— А це важливо. За тим псевдонімом ховається нечиста біографія... Справа ця дуже складна.

— Так, я згоден.

— І ось тепер знову намічається перегляд справи... Не маю нічого проти. Але до нього я вже не повернуся. Слава богу, що зберегла квартиру і залишила при собі сина, бо я ж його вигодувала і виховала... Сам знаєш, як важко самотній жінці дати собі раду з дитиною, та ще й хлопцем, до того ж у перехідному віці. Все якось обійшлося. З твоєю допомогою, звичайно, — вона помовчала, дивлячись на мене стурбовано й докірливо. — Правда?

— Так, — сказав я.

— А що робиться тепер? Уже два тижні якийсь невідомий уперто переслідує мене по телефону.

— По телефону? — здригнувся я, згадавши розмову, почуту вранці у кооперативі «Сувенір». — Справді?

— Так, Николаю, — кивнула вона, і її скам'яніле обличчя знову ожило. — Вимагає грошей, і то багато! Коли я сказала йому, що я бідна жінка, він почав сміятися й заговорив про нашу кришталеву люстру та інші дурниці.

— Це жарти, Єлено, не бери до серця.

— Та воно так, але цей тип не дає спокою. Сьогодні вранці знову подзвонив і сказав, що справа переглядатиметься... Що Атанас сидить у в'язниці безневинно... Що за ним стоять робітничий клас, партійна організація, профспілки... Що ним зацікавилися відомі журналісти й письменники... Я, звичайно, відповіла, що не маю нічого проти його звільнення з в'язниці, якщо він не винен, навіть радітиму, що правда перемогла. Той засміявся у відповідь і заявив, що мене викли-

¹ Соленки — солоні булочки.

чуть як свідка, або ж я повинна заплатити певну суму, на що я сказала: «Ну, досить, товаришу» — і кинула трубку.

— Правильно зробила, — сказав я й усміхнувся.

— Чого ти смієшся? — ображено скрикнула вона, і обличчя її знову закам'яніло. Навіть довгі двоярусні сережки зависли зовсім непорушно. — Що тут смішного?

«Мадонна страждання», «плакуча верба», як я називав її про себе, перетворилася раптом в тигрицю, що готувалась до смертоносного стрибка.

— Чого ти смієшся? — стукнула вона долонею по столику. — Невже я така вже жалюгідна, що тобі аж смішно?

— Вибач, Єлено, але сьогодні вранці я чув таку саму розмову в конторі «Сувеніра», ось чому мені стало смішно. У директора теж вимагали грошей... А ти тут сидиш і переживаєш, сприймаючи всерйоз витівки якихось хуліганів.

— Николаю! — вона нервово запалила сигарету. — Ти недооцінюєш справу. Йдеться не про гроші й не про шантаж. Ні! І я маю на увазі насамперед не це...

— А що?

— Перегляд процесу! Вони хочуть повернутися до цієї справи... І не знати чому вплутують сюди і мене, як нібито відповідальну за долю мого колишнього чоловіка... Вважають, що я вплинула якось на його долю... А що може бути спільного у мене з цією справою? Усі знають, що Атанас Огойський засуджений через свою халатність, що спричинилася до смерті двох чоловік. Насправді ж він не має прямого стосунку до аварії, але, як підземний сигнальник, відповідає за все. Що спільного у мене з цією катастрофою? В чому моя вина, чому мене залякують?

Вона глибоко затяглася сигаретою й видихнула дим просто мені в обличчя. Я теж закурив. Повітря тютюновим димом, ми розмовляли вже спокійніше. Я таки зумів переконати її, що то звичайне хуліганство, що тут немає нічого серйозного, і ще раз попросив не хвилюватися, коли подзвонять, і повертати все на жарти і так далі. В крайньому разі, порадив я, можна звернутися в міліцію, нехай влаштують йому пастку. Потім я не знати навіть запитав її, чи в тих телефонних розмовах не йшлося про дерев'яну ногу, чи не згадувалося щось подібне. Єлена здригнулася.

— Яку дерев'яну ногу?

— Просто так, не згадували, бува?

— Ні! Які дурниці... Звичайний шантаж... Ніякої дерев'яної ноги.

— Ну ось бачиш? — засовався я, і під мною озвалися пружини. — Кажу тобі, що це здирники! Їм потрібні гроші!..

Я глянув на годинник. Вже минуло дві години. Час іти. Вона благально глянула на мене й знову запалила сигарету.

— Зачекай ще трохи, Николаю. Куди ти поспішаєш? Я боюсь... Мене лякають усі ці історії.

— Нема чого боятися. — Я намагався говорити переконливо. — Та й Петко поруч, він уже великий хлопець.

— Інколи у мене буває передчуття якогось лиха, — зітхнула вона і пустила дим через ніздрі. — Чому б тобі не залишитись ночувати тут. У холі є кушетка. Або ж у другій кімнаті... Мені справді якось лячно після тієї ідіотської розмови. Залишся, Николаю!

— Гаразд, — сказав я і теж запалив нову сигарету.

В цей час із сусідньої кімнати вийшов Петко з кінокамерою через плече, в джинсах і шахтарському кашкеті, з довгими бакенбардами. Він був у доброму настрої.

— Родителько, — сказав, проходячи повз нас, — сьогодні ввечері у мене зйомки, то я затримаюсь, а може, і взагалі не прийду. Думаю, ти не будеш сердитись?

Він по-змовницьки глянув на мене й весело підморгнув. Я інстинктивно сховав ноги під стовп, щоб не видно було моїх пантофлів, і відвів погляд. Але Петко не квапився йти, а тут ще й «арфа» піді мною озвалася на мій порух.

— Він великий.

— Великий, але ще дитина, — сказала Єлена, коли Петко нарешті вийшов. — Правда ж, дитина?

— Так, безперечно, дитина, — сказав я, сміливо вмощуючись на пружинах: тепер хай риплять як завгодно. — Але треба придивлятися, куди він ходить і що робить!

Єлена підійшла до крісла і поклала руку мені на голову. Я трохи відсторонився, але вона нахилилась до мене і все-таки погладила по обличчю, я навіть відчув дотик її браслета.

— Він хоче стати кінорежисером, — сказала вона. — Що ж, поживемо — побачимо!

Я мовчав, зіщулившись у глибокому кріслі, передчуваючи металевий дотик прикрас, які побрязкували поруч.

— Написав сценарій. Буде робити фільм. Петко Огойський... Звучить як псевдонім. Правда?

Я мовчав.

— Сценарій і режисура! — Вона погладила мене по голові. — Треба йому допомогти...

Я рвучко підвівся, відкинувши її руку.

— Що сталося? — злякано запитала вона.

— Іду, Єлено. Завтра мушу рано вставати... Забув, що маю важливу зустріч.

Я швидко вийшов з квартири. Майже бігцем, перестрибуючи через сходинки, спустився вниз, на вулицю. Боявся, щоб вона не наздогнала мене. Я вже добре знав її вдачу. З «плакучої верби» вона могла миттю перетворитися на «тигрицю».

7

Наші стосунки з Єленою ніколи не мали «серйозного характеру», як кажуть у таких випадках. Ще в ті роки, коли ми з нею познайомились, до мого одруження з її троюрідною сестрою, у неї були якісь плани щодо мене, але я завжди стримано ставився до неї. Якось вона зробила спробу «вирвати» мене з рук троюрідної сестри, але та одразу помітила це й надовго відшила Єлену від нашої компанії. Ізоляція тривала майже рік, а потім Єлена з властивою їй безцеремонністю знову «пришилася», як висловились Ірина, і вже ніяк не «зазіхала» на мене — можливо, тому, що біля неї завжди крутились поклонники. Я тоді навіть заприятелював з Єленою на діловій основі: ми разом відвідували студентські вечірки, — звичайно, в присутності Ірини; сходили на Вітошу, влаштовували походи аж на Чорний Верх (Єлена й Ірина вирішили схуднути!). Одного літа ми працювали разом у трудовій мо-

лодіжній бригаді — збирали помідори у селах Видинського округу (звідти Єлена втекла), були з Іриною у неї на весіллі, коли вона виходила заміж за шахтаря, «середнього техника», з яким пізніше сталося нещастя, що спричинилось до їх розлучення. Весь цей час Єлена поводилась зі мною просто і щиро, відчуючи усім своїм еством, що вона — не мій «тип», а я їй не приховував цього. Мені не подобалась її грубувата селянська мускулатура, яка не мала нічого спільного з жіночністю, хоча сама Єлена вважала себе надзвичайно жіночною. Дратували мене й прикраси, які вона чіпляла на себе, креми, якими вона мазюкала своє велике обличчя з «грецьким» носом. Не подобались їй коротка шия, великі руки з широкими долонями й маленькими пальцями, до того ж вона носила сорок другий номер взуття, і це жахало мене! Не подобались мені і її тонкі губи, з ледь опущеними кутками, які їй здавалися чуттєвими; я з острахом поглядав на її занадто розвинені плечі й стегна, думаючи інколи: «Що було б зі мною, якби я потрапив у ці лещата?» Злила мене її «талія», завжди оперезана якимись поясами, начебто спеціально для того, щоб ще виразніше підкреслити короткий торс і обвислі боки. Єдине, що мені подобалося в Єлені й збуджувало, це її хрипкий, з болісними вібраціями голос співачки кабаре. Здавалось, у ньому є щось мученицьке, що виривається з глибини грудей, нагадуючи про напівтемний заклад з червоним світлом, тютюновим димом і джазом. Словом, Єлена була земним створінням, агресивним і нахабним у своєму прагненні щастя.

Власне кажучи, я не знаю, чи вона була щасливою в загальноприйнятому розумінні. Походила вона з ремісничої родини (за анкетними даними), що збідніла після смерті батька. Як розповідала мені моя колишня дружина, батько Єлени був інтелігентною людиною, цікавився фотографією і мав фотоательє. Допомогала йому Єлена. Це було мале, однак дуже спритне дівчисько, яке дивилось на життя суґубо практично. Ні братів, ні сестер у неї не було. Можливо, тому вона так і прив'язалась до своєї троюрідної сестри, особливо після того, як залишилась сама, оскільки мати її також померла, невдовзі після батька. Як вона познайомилася з тим нещасним шахтарем, я не знаю, і не запитував про це у своєї дружини, бо в останні роки ми жили майже окремо, весь час конфліктуючи, аж поки не розлучились. Я зрозумів лише — ще тоді, коли ми з дружиною були у них на весіллі, що це не звичайний шахтар, а, як його називали, «середній техник», спеціаліст по складних підйомних машинах. Якийсь час він був на шахті партійним працівником, потім перейшов на виробництво — заробітна плата там була більшою. Нещастя спіткало його на посту підземного сигнальника, коли він уже мав за плечима близько двадцяти років подружнього життя з Єленою. Потім в'язниця, розлучення... І нарешті довга й виснажлива боротьба в судах, у колегіях адвокатів, у профспілках, в шахтних об'єднаннях та інших інстанціях, щоб довести «істину», «невинність», домогтися партійної і людської правди. Саме в цей момент я знову потрапив у Єленину орбіту. І, правду кажучи, це нове «відкриття» Єлени зовсім не здивувало мене. Виявляється, що мої перші неприємні враження від її особи, коли молодість ще якось позначалася на фізиці й психіці, як дехто висловлюється, залишилися незмінними, а може, навіть поглибилися. Пояснити це можна було тільки рисами її вдачі, які тепер набрали більш чіткої форми. Як би там не було, але я вже крутився в її колесі, не уявляючи собі, доки це триватиме і як вивратися з цього колеса.

Власне кажучи, мені було трохи навіть жаль Єлену, незважаючи ні на що; мабуть, тому я й піддавався на її прохання про допомогу. А що життя у неї після розлучення, та ще з «непутящим» сином, справді було нелегке, про це, крім усього іншого, свідчило навіть її прагнення прикрашатися, щоб якось піднести свій настрій. Обурювало й відштовхувало мене від Єлени не це. Навпаки, все те лише посилювало співчуття до неї. Я ставав «поступливим», як вона казала, піддавався на її сльози, втішаючи її і тут-таки лякаючись наслідків, яких у той момент не міг передбачити (евентуальний шлюб!). Я був смішним! І якби вона мала почуття гумору (на жаль, їй був абсолютно не властивий цей божий дар), то могла б змалювати наші стосунки протягом останнього року в забавному водевілі. Однак Єлена не розуміла гумору (я завжди мусив додатково роз'яснювати їй анекдоти, щоб викликати сміх, якщо вона взагалі могла сміятися); на додачу до всього у неї була дивна здатність драматизувати навіть звичайнісінькі життєві ситуації й особисті взаємини, в зародку вбиваючи найпростіші сентиментальні пориви, які могли б виникнути в моєму заляканому серці.

Єлена квапила події, не даючи своєму партнерові звести подих. Уявляю, як накинута вона колись на «середнього техника», проносивши про його партійне становище й досить високу платню, і як швидко відступилася від нього згодом, коли збагнула справжній стан речей, особливо після тієї аварії. Вона навіть не діждалася вироку суду — просто невдовзі після затримання чоловіка подала заяву про розлучення і, з властивою їй нетерпеливістю й енергією, напосіла на адвокатів, суддів та всіляких радників і покровителів, щоб домогтися рішення суду про розлучення майже одночасно з вироком «підземному сигнальникові» в зв'язку з аварією. І вона не тільки домоглася розлучення (хоч справа це досить складна, як можу я судити з власного досвіду), а й зуміла позбавити бідолаху квартири. На додачу до всього, вона, не без підстав, звичайно, забрала й сімнадцятирічного хлопця, для якого я тепер, згідно з її намірами, мав стати наставником, радником, батьком.

Так, я любив допомагати ближнім, хоч і не був знайомий з євангельським принципом, бо виховувався в учительському середовищі з де-що язичеськими поглядами на мораль, що брали початок аж із грецької міфології: батько, який викладав в одній із софійських гімназій грецьку й латинську, саме там знаходив моральні принципи виховання і набив мою дитячу голову безліччю всіляких сентенцій, незважаючи на те, що я відчував більший нахил до математики й фізики (моя мати була вчителькою фізики) і не дуже цікавився тими премудростями. Справді, те, що я, за порадою батька, записував у зошит і вивчав напам'ять, загалом спрямовувало мене на шлях справедливості й співчуття до людей. Так, наприклад, батько часто говорив: «*Audiat et altera pars*»¹, підкреслюючи свої слова жестом вказівного пальця. Все це, безперечно, позначилося на формуванні моїх демократичних поглядів, які ще в гімназії штовхали мене до молоді з лівими настроями, що страшенно лякало батька, а пізніше трохи не привело мене до в'язниці. Це «*audiat et altera pars*» часто вплутувало мене, — що теж жахало мого батька, — в суперечки з учителями, коли ті з властивою їм вчительською самовпевненістю й педантичністю несправедливо карали учнів, навіть не вислухавши їх. Я часто цитував цю максиму, поки не

¹ Треба вислухати й протилежну сторону (лат.).

зрозумів, нарешті, що вона служить лише для прикрашання адвокатських промов, а я, повторюючи її, перетворююся на смішного всезнайка і зубрія латинських висловів. Так, я не став ні мудрішим, ні добрішим, зате ще в школі за мною утвердилася слава наївного хлопця, який не має уявлення про реальні цінності в житті і в суспільстві. Мій батько також вчасно зрозумів, що адвоката з мене не вийде (а він раніше схиляв мене до юриспруденції), бо судові справи виграються з допомогою не лише цитування латинських висловів, а й чечого іншого, і погодився з матір'ю, що мені краще взятися за вивчення «позитивної науки фізики». Таким чином я вчасно відійшов від абстрактного світу сентенцій, хоч «*audiat et altera pars*» залишилося зі мною назавжди. Ще й тепер я вагався, коли треба було вирішувати: «за Єлену» чи «проти Єлени», «рго» чи «сонтга». Я вважав, що не маю ні права, ані підстав засуджувати її як за розлучення з «підземним сигнальником», так і за її зазіхання на мою злякану, нещасну голову. Ні, я не міг прогнати її, бо, за законами римського права, мусив терпеливо вислухати і «протилежну сторону», хоч би якими фальшивими були скарги Єлени на те, що вона нещасна й покинута. Пройнявшись співчуттям до неї, я спершу погодився залишитись, оскільки вона таки справді була самотня в порожній, безлюдній квартирі. Це було б по-людськи — допомогти їй; гуманно і зрозуміло — прийти на допомогу другові, що опинився в біді. Однак, відчувши її «ласки» й холодний металевий дотик браслетів на своїй щоці, я злякався. Майнула думка: «Зараз вона замкне на мені наручники, і я вже ніколи не зможу звільнитися!» При цьому я боявся, і, можливо, не без підстав, що хлопчисько, який оце змряв мене іронічним поглядом, розумів усе і якоюсь мірою причетний до змови проти мене. Уявляю, як би він радів, побачивши мене у тенетах «своєї родинки», приниженого й виставленого на шоденне знущання!

Ні, я не міг дозволити виставити себе, п'ятдесятишестирічного чоловіка, на посміховисько, незважаючи на мої добрі почуття до нещасної Єлени. Я ладен був допомагати їй, навіть умовляти й приборкувати, якщо це взагалі буде в моїх силах, її «непутячого» сина, але стати для нього батьком за всіх оцих заплутаних сімейних (моїх і її) обставин — цього я не зміг би витримати! Не будемо вже говорити про давню забуту людськими якістю, або ж, коли хочете, почуття, що необхідне як неодмінна умова (*conditio sine qua non*) всякого шлюбу, — любові! Не було її в наявності, як сказала б Єлена, опинившись на моєму місці. Не існувало, незважаючи на ласки й зітхання. Ніколи не було її між нами, як і взагалі у моєму житті. Я не знаю взаємних поривань, притаманних цьому піднесеному людському стану, якщо не брати до уваги дитячих років, коли я закохався в сусідську дівчинку і широ, без жалю віддавав їй свої іграшки. Отже, тепер я не мав права обманювати ні себе, ні Єлену. Тому завжди, при першій-ліпшій нагоді я непомітно, а іноді й досить-таки демонстративно уникав обіймів цієї жінки, що чіпляла на себе фальшиву й трагічну маску. Я тікав від Єлени. Тікав, гнаний страхом: якщо я тільки піддамся її домаганням, я назавжди залишусь без справжньої любові. Я не мав права свідомо зачиняти двері перед справжньою любов'ю, яка (дай боже!) могла одного прекрасного дня постукувати й до мене!

Перебуваючи в полоні таких думок і почуттів, ішов я до своєї оселі на горищі, намагаючись якось виправдати свою грубість щодо Єлени.

А завтра треба встати раніше, приготуватися до зустрічі в кафе «Болгарія». Що, якби Єлена довідалася про цю зустріч? Як вона все це витлумачила б? Саме тепер я не мав права ображати свою давню приятельку, жертвуючи нею заради якоїсь дівчини, випадково зустрінутої в поїзді, незнайомої і звичайної, з її незрозумілою й загадковою пропозицією зустрітися (у важливій справі!), щоб вирвати мене з сірої пенсіонерської буденності... Я втомлено піднімався до холостяцької кімнати, де сподівався віднайти спокій і безпеку для своєї свободи, що опинилася під загрозою. Поспішав — якомога швидше до ліжка й міцно заснути, щоб завтра бути свіжим і бадьорим. Я вже передчував образлоду від постелі і сну, який мусив остаточно витіснити сумний образ Єлени з мого серця, як раптом почув, що десь на верхніх поверхах гримить джазова музика. Спершу я подумав, що це сусіди під моєю кімнаткою веселяться з нагоди якогось родинного свята, але коли піднявся ще на один поверх, сумніви зникли: музика лунала у моїй квартирі. Хтось несамовито ревів і гупав у підлогу, захоочуваний криками інших співаків і громом джазу. Підійшовши до дверей, я побачив прищиплений кнопкою папірець, на якому нерівними літерами було виведено: «Сплю, не будити!». Тим часом джазова музика стрясала стіни і дах, лунала по всіх поверхах. Я злісно смикнув папірець і подер його на клаптики. Потім відчинив двері. Крізь завісу тютюнового диму побачив кілька пар, які шалено звивались у тісному приміщенні, зібгавши під ліжко килимок, щоб не заважав танцювати. Ще двоє лежали обнявшись на моєму ліжку. А біля комірчини (місце для гардероба) стояв юнак з великою бородою й довгим, аж до плечей, волоссям і грав на гітарі в такт магнітофону. Другий — поряд — бив у мідні тарілки, в захваті вимахуючи руками перед кожним ударом. Серед танцюючих був мій син. Танцював і горезвісний Петко, притискаючи до себе якусь густо нагримовану «мадам», підстрижену високо, по-хлопчачому. Інших я не знав. Джаз гримів ще якийсь час після того, як відчинилися двері. Помітивши мене на порозі, танцюристи застигли й здивовано виричали очі, немовби запитуючи: «А ти що тут робиш? Хто ти такий?». Музика урвалася. Запала глибока тиша, незвична й трохи аж моторошна. Мій «шалапут», у якого не знати звідки взявся ключ від квартири, поспішив зникнути, щоб не потрапити мені до рук; він затиснув під пахвсю магнітофон і квапливо, по-зłodийськи прошмигнув повз мене. На його щастя, цього разу він зумів прослизнути так, що я не встиг дати йому потиличника, схопивши під пахву тільки «магнетку», в даний момент єдино цінну для нього річ. Інші «гості», відчувши небезпеку, також почали вшиватися, тільки спокійніше, навіть з певною гідністю, мовби нічого й не сталося. Вони обминали мене, кидаючи зневажливі погляди. Лише їхні «дами» неслиливо віталися зі мною, удаючи невинних дівчаток. Останнім, немов капітан потопуючого корабля, покинув кімнату Петко. Цей був найхоробріший. Він не втягував голову в плечі, щоб уникнути можливого потиличника. Навпаки, зручніше натягнув свій «шахтарський» кашкет, іронічно глянув на мене і досить голосно сказав:

— Я думав, що ти залишишся у батьківській. Шкода! Schade!¹ Завтра пришлю робочу бригаду, щоб прибрали! Чао!

Я нічого не відповів. Навіть не глянув на нього. Тільки хрюснув за

¹ Шкода (нім.).

ним дверима й залишився сам у прокуреній кімнатці, де панував цілковитий розгاردіаш. Я відчинив навстіж вікно, що виходило на потемнілі черепичні дахи з антенами, і втомлено сів біля столика. На ньому смерділи дві переповнені попільнички; велика пляшка з-під віскі лежала на підлозі біля стола. На зім'ятій і розкиданій постелі валялися порожні чарки, одна з них була розбита. На стіні виднілися сліди губної помади (це вже було зовсім незрозуміло). Зі стільця звисала маска — єдина річ, яка висіла у мене на стінці як прикраса; її подарували мені на одному маскараді, коли я служив у провінції. Слава богу, більше ніякої шкоди заподіяно не було.

Я сидів, спершись ліктями на стіл, стискаючи голову долонями, і драматичним рецитативом повторював: «Родителько, родителько, що ми з тобою нарobili, родителько!». І сумно дивився на розкидану постіль, зібгану ковдру, чарки на ній.

Тютюновий дим повільно плив у розчинене вікно. Разом зі свіжим повітрям, хоч ішло воно від закурених софійських дахів, поступово поверталось до мене нормальне самопочуття.

8

Так-сяк прибравши кімнату, я простягнувся на ліжку й довго лежав на спині, зімкнувши руки під головою й бездумно дивлячись у закурену стелю. Намагався зосередитись, але не міг. Та й сон ніяк не приходив. Не було у мене також бажання обмірковувати вічне питання про покоління — воно мені набридло. Не хотілося осуджувати когось, чи хвалити: факти залишалися, і змінити їх ніхто не міг. Зрештою, мене не приваблювала роль судді: мовляв, ми були гарні, а ви тепер погані! Немовби «ми» і «ви» замішані з різного тіста, немовби нас розділяють не якихось двадцять років, а цілі століття. Тому я ненавидів таких суддів, уникав суперечок з ними, навіть саме слово «покоління», яким дуже багато спекулювали, набридло мені й дратувало. Та хай їм біс, іноді говорив я собі. Коли виростуть, зрозуміють нас, як і ми зрозуміли своїх батьків!

Але чи зрозуміли ми їх?

Та я не вважав становище непоправним. Коли я дивився, як вони боязко й винувато проходили повз мене, мені було шкода цих молодих людей, їх «привілейоване» становище не викликало заздрощів; я ще раз переконався в тому, що не роки, не вік визначають, чого варта та чи інша людина. У тисячу разів більше імпував мені достойний столітній дід, аніж боягузливий і жалюгідний юнак; старий сивий новатор, аніж молодий самовпевнений носій консерватизму й ретроградства! Мені потрібні були точки опори для мого старіючого самопочування, я переживав приплив душевної молодості, якої ніхто не міг у мене забрати, а крім того, я взагалі омолоджувався, як у «Бенкеті демонів». Це була маленька книжка серед багатьох творів світової фантастики, що вишикувались на етажерці біля мого ліжка. Я марнував з ними свій час; точніше — час губився у них, коли вони переносили мене в нереальні й незрозумілі світи, абсурдні й оманливі, такі потрібні для моєї натури, яка поривалась до фантастичного й абсурдного. Я розумів, що переважна кількість цих книжок, у строкатих, бездарно розмальованих обкладинках — це щось на зразок викуреної цигарки чи випитої чарки вина: прочитав — і забув. Але де сказано, що люди повинні жити лише усталеними цінностями? Власне, мій потяг до

«фантастики» роз'яснювався і вродженою схильністю до «точних» наук (ніби наперекір міфології, яка мені остогидла зі своїми кентаврами й максимами!). Я любив математику з її цифрами і рівняннями, любив фізику й хімію з непохитними законами «важелів» і «сполук». Завдяки їм я відчував себе свідком і учасником великої технічної революції нашого століття. Свої земні знання я доповнював тим, що давала нестримна й благородна фантазія невтомних шукачів, які покидали землю, бо вона ставала тісною для них. Я пишався своєю причетністю до експериментів великих учених, котрих глибоко поважав. Значною мірою посилався на них: бачите, Вінер також пише фантастичні оповідання! Отже?

Можливо, саме тому і цього вечора мене потягло до полицки з фантастичною літературою. Під руку потрапив «Бенкет демонів». Цю книжку я читав уже двічі. Тепер я тільки погортав її, відновлюючи в пам'яті місця, які справили на мене особливе враження. Серед чужих і власних думок я мимоволі втрачав уявлення про те, де «моє», а де «його». Я погоджувався, сперечався, наполягав на своєму, бо мені здавалися занадто похмурими його висновки про роль «демонів», тих «дивних часток», які мали здатність водночас і омолоджувати й зістарювати, тобто вести до смерті в два протилежних способи. Щось схоже, аналогічне було між моїми «молодими дідами» та його теорією молодості і старості. Отак розмірковував я у своїй мансарді, намагаючись заснути, поринути в небуття, але не міг. «Ти не маєш ані найменшого уявлення, — говорив він мені, — що таке оптичні ізомери! Це речовини з однаковим хімічним складом, але різними хімічними властивостями, зумовленими різним розташуванням атомів у молекулі... Тут не фізика, а органічна хімія. Це сполюка, яка існує у двох видах, на перший погляд ідентичних, за винятком того, що один є дзеркальним відображенням другого. Як права і ліва рукавиці: обидві тотожні, лише орієнтовані навпаки...»

Я уявив собі пресловутого Петка і його «родительку». Чи не зазнали вони нападу з боку демонів малоцінних ізомерів? Чи не прямував цей хлопець до смерті, поступово й невинно «омолоджуючись»?

У мене було таке відчуття, наче я, замкнений у холодну залізну скриню, кулею мчу до зачаття, до розпачливого і безнадійного «ембріона». Тоді навіщо мені ця молодість? Ось така, що веде до вмирання, до смерті? Краще вже природний процес старіння, аніж патологічне повернення до зачаття..

Та оскільки «старість» і «молодість» цікавили мене не з погляду біології, а з погляду «моєї філософії», моєї ідеї соціального розвитку суспільства, то я вважав пресловутого Петка і його родительку старими-престарими, а себе відносив до категорії «омолоджених дідів» і, звичайно, відчував справжню вдячність до «демонів», які цього вечора зібралися на бенкет у моїй хслостяцькій квартирі.

«Перш за все, — зазначав автор, — нам потрібно всебічно дослідити так звані «дивні частки». Це не мій термін — так називають їх фізики. Позитрони. Нейтрони. Пі-мезони і мю-мезони, плюс і мінус, лямбда-частки, ка-мезони — позитивні й негативні, антипротони, анти-нейтрони, сигма-частки — позитивні, негативні, нейтральні...»

І вів далі повчальним, пророчим тоном, який не терпить заперечень: «...Вони вмирають від омолодження, і ніякого порятунку немає... Така смерть загрожує усьому світові, всім нам... Річ у тім, що й після

смерті демони діють далі через оптичні ізомери, отже, нещасний людський рід приречений... І тобі, і їм (джазовій молоді) однаково судилися муки приречених, які так чи інакше, у прямому чи у зворотному напрямку, ведуть вас до загибелі. Отже, суперечка про покоління зайва. Немає поколінь. Немає молодості і старості. Скрізь, у маленькому і в великому космосі, в душі і в матерії, носяться привиди «демонів», сп'янілі від свого вічного торжества, що становить їх суть... Все інше — небуття. Ти йдеш до небуття, а не до молодості... Облиш суперечки про покоління! Дай спокій своїй свідомості. Засни. І якщо хочеш, можеш не прокидатися до ранку...»

— У тебе зустріч о десятій? — раптом запитав він мене уві сні.

— О десятій, — сказав я. — А ти звідки знаєш?

— Хіба ж я не фантаст? Коли хочеш, я можу навіть показати тобі на екрані (він кивнув на телевизор) те, що станеться о десятій годині... Хочеш?

— Звичайно.

— Я б охоче зробив це. Та я не такий жорстокий, як ти гадаєш. Я великодушний.

— Все ж... я піду?

— Підеш... Вона вірить у твою молодість... у твою філософську молодість... І ти мусиш довести їй, що вона не помилилася.

— Але невже я теж прямую до ембріона?

— Господи, — усміхнувся він, — шлях до ембріона ще дуже довгий... Ти втішайся тепер своєю другою філософською молодістю. Хіба ти не помічаєш, що шкіра на твоєму обличчі розгладилась, як у юнака? Ти юнак супроти тих, що оце тільки вийшли з магнітофонами й гітарами... То старики. А ти — носій того, що зветься молодістю століття, згідно з твоєю теорією, звичайно.

— І яка ж моя теорія?

— Не така, як моя, звичайно.

— А саме?

— Оптимістична! — іронічно усміхнувся він.

«Бенкет демонів», випавши у мене з рук, лежав на ковдрі, я давно уже спав, збуджено проводячи розмову про молодість і старість, а ніч тим часом минала.

Суперечка про покоління начебто закінчилась: почалася якась невиразна й незрозуміла розмова про долю світу. Це мені вже не подобалося, тим більше перед зустріччю, яка мене чекала. На цю зустріч я мав іти бадьорим, свіжим, як колись учили нас у казармі, щоб від моєї фізики і психіки віяло оптимізмом.

Розбудив мене телефонний дзвінок. Спочатку я не міг зрозуміти, звідки лунає цей різкий, настирливий звук, бо мої непрохані гості запхнули телефонний апарат під ліжко, біля узголів'я. Раптовий дзвінок перелякав мене, я кинувся спросоння, аж у грудях похололо. Напівсонний і босий, я бігав по кімнаті, шукаючи телефон і проклинаючи новий жарт «демонів». Нарешті, присівши навпочіпки, знайшов апарат, який все ще дзвонив, витяг його з-під ліжка й сердито запитав:

— Кого треба?

Я завжди це говорив, коли знімав трубку.

— Кого треба? — повторив я.

На тому кінці дроту мовчали. Я ще повторив своє запитання, однак мовчанка тривала. Чути було тільки, як десь там далеко, невідомо де,

хтось важко дихає, наче йому бракує повітря. Я поклав трубку й хотів був лягти, однак телефон знову задзеленчав. Я завагався — брати трубку чи ні, але цікавість перемогла. Зняв і мовчки чекав. Знову та сама зловісна мовчанка, той же подих стомленої людини.

— Це ти, Єлено? — запитав я.

Нічого не чути, навіть отого дихання. Мабуть, вона закрила трубку долонею. Я знову запитав:

— Це ти, Єлено?

Потім сердито додав:

— Якщо ти вирішила перевірити, чи я тут... то відповідаю: тут! Так, я тут!.. Тебе щось цікавить?.. Тут були і мій, і твій «шалапути». Танцювали. Я вигнав їх. Після того чигав. Потім заснув. Снилися демони. Слово честі, демони!.. Ще щось потрібно? Чого мовчиш?

Я трохи почекав, але ніхто не озивався.

— Єлено, ти сама розумієш: я не міг залишитись у вас, особливо цього вечора... Але чому ти мовчиш? Скажи щось! Кінець кінцем, у мене теж є свої проблеми...

Я раптом замовк. Навіщо я все це кажу, навіщо виправдовуюсь перед нею? Хто вона така? І хто я? Чи не звідси, власне, починається моє нещастя, яке все життя переслідувало мене, — з отого дивного відчуття, наче я чимсь завинив перед людьми? Хіба не досить з мене тих ударів, що їх завдавали мені мало не щодня різні Петки?.. Зрештою, я зробив для неї все, що міг. Нехай прибирає контору «Сувенір» і надалі сама влаштовує своє життя.

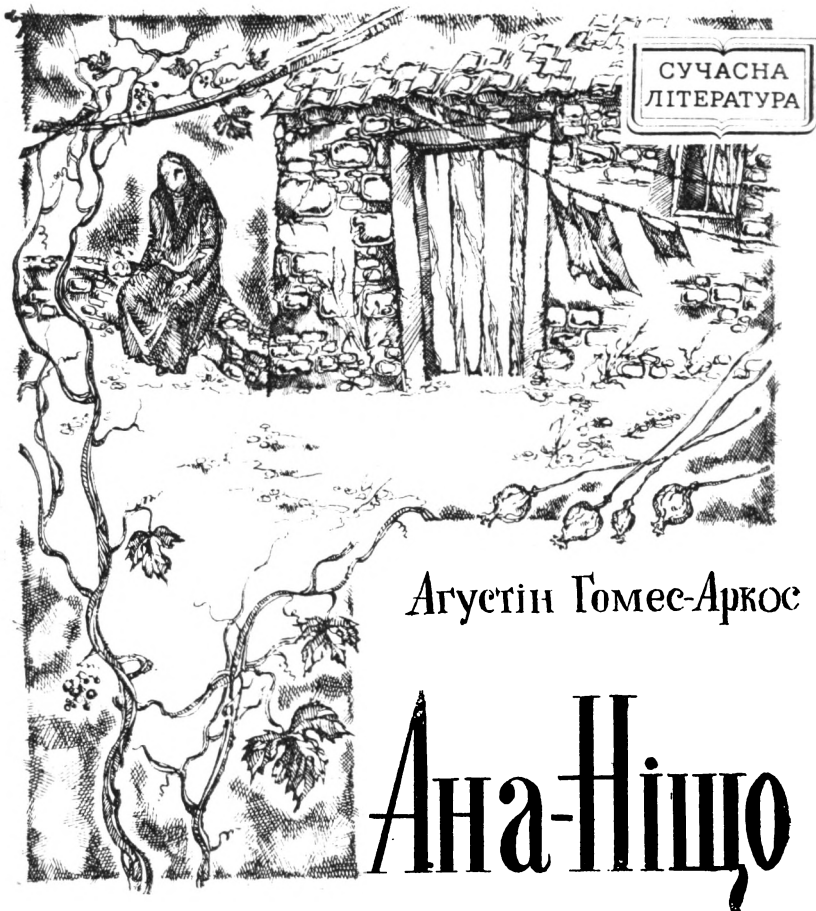
— До побачення, Єлено! — сказав я. — І май звичку називати себе, коли знімаєш телефонну трубку... Між іншим, сьогодні мене до обіду не буде вдома. Не дзвони!.. Даремно дзвонитимеш! До побачення!

Годинник уже показував пів на десяту. Треба було поспішати, бо мешкав я досить далеко від центру. До того ж не виключено, що знову подзвонить телефон. Мені не хотілося ще раз виступати перед Єленою, яка не знала чому грала роль глухонімої. Ці її номери більше не пройдуть. Я добре знав їх. І не мав наміру попускати їй. Мені потрібен був добрий настрій. І трохи сміливості перед моєю другою молодістю.

В білій сорочці з червоним галстуком, в м'якому капелюсі й блискучих туфлях, напахчений парфумами, що їх подарувала мені Єлена на Новий рік, я відчинив двері й помчав униз, на побачення. Боявся тільки, щоб не стріти Єлену або її сина. Особливо хотілося уникнути його іронічного зауваження з приводу того, що я занадто «вифранчений»... Слава богу, він, певне, ще спить. А «родителька» ревниво накручує мій телефонний номер...

(Продовження в наступному номері).

З болгарської переклали
Марія ВАКАЛЮК-ДОРОШЕНКО і Катерина МАРУЩАК

Агустін Гомес-Аркос

Ана-Ніщо

РОМАН

*Присвячую моїй покійній матері, яка
розповіла мені історію Ани Паучі, уже
також покійної.*

1

Ано Пауча, прокинься. Вийди з дому до схід сонця. Місяць на небі уже погас, і ніхто не помітить, як ти вирушатимеш у дорогу. Ніхто. Жодна тварина. Жодна зірка. Не треба, аби хтось бачив, що ти замислила зробити. Саме таким бажанням перейнялася ти, коли щойно заснула, сидючи на стільці: піти з дому, не залишивши за собою слідів. Ось і настала слухна хвилина. Ти здійсниш цю подорож з почуттям

Агустін Гомес-Аркос народився 1942 року в Андалусії (Іспанія). По закінченні юридичного факультету працює у театрі артистом і режисером і водночас пише п'єси «Загальні вибори» (1960, відзначена Національною премією Нового театру), «Єретичні діалоги» (1964), «Коти» (1965, удостоєна премії Лопе де Веги). 1966 року франкістський уряд забороняє ставити його п'єси в іспанських театрах, і Гомес-Аркос виїждить до Франції, де пише французькою мовою п'єси «І якщо загавнаєш», «Прабатько», «Обід з містером і міс К.».

Пізніше письменник пробує свої сили в жанрі роману, які також пише французькою мовою. Головна тема його творчості, перейнятої, за словами французької критики, «епічним реалізмом», — велич душі народу, що не скорився фашистській диктатурі. Перу Агустіна Гомеса-Аркуса належать романи «М'ясодне ягня» (1975, відзначений премією Ермеса), «Марія Республіка» (1976), «Ана-Ніщо» (1977, удостоєний премії Тіда Моньє та Ролана Доржелеса), «Сцена таємного полювання» (1978) і «Прабатько, або Чарівний роман» (1979).

гідності і без страху. Будемо сподіватися, що я не вчиню з тобою так підло, як вчинило з тобою Життя.

Вона ворушиться, схожа на чорну тінь.

Але чорна вона не тому, що її огортає темрява ночі, а тому, що вбрана у чорне. Ця чорнота змінила навіть її вдачу, колір її шкіри і, безперечно, саму її душу. Вона спотворена, знебарвлена скорботою, Ана-Ніщо.

Колись ця жінка була біла. Але щоб уявити її такою, треба по думки повернутися на шістдесят (а може, й на більше) років назад, до часів, коли їй було тільки п'ятнадцять років. Важка, неймовірна подорож у минуле, за межі притупленої, мовби скрученої в клубок пам'яті.

Тоді її ще не звали Аною Паучею. Ні Аною-Ніщо. А просто Аною Анітою.

Вона підводиться, схожа на чорну втому. Неквапно озирається довкола себе. Вузлик уже приготовлений, він неважкий. У ньому лише одна спечена на олії хлібина з мигдаликами, приправлена ганусом і щедро посолоджена. Ана назвала б її пирогом. Їй лишилося тільки взяти в руки цей вузлик. І вирушити в дорогу.

Щодо решти, то вона вже всьому дала раду. Ще вчора підмела подвір'я, старанно помила чистою водою підлогу в обох кімнатах, дбайливо полила жасмин, попраля й випрасувала білизну. Працювала від раннього ранку до пізньої ночі. Нізашо в світі вона не допустила б,

щоб люди сказали, ніби Ана Пауча пішла з дому, залишивши за собою бруд. Чи безлад. Це не в її вдачі. А що в неї лишилося трохи прального порошку й мила, го вона начистила до блиску плиту, помила поріг, кухню та вбиральню. «Мене замінить тут пуста,— подумала вона вчора, — тому треба залишити для неї дім чистим». Ана знає, що таке пуста. Протягом тридцяти років пуста була її постійною супутницею. Ні на мигь вона не покидала Ану. А сьогодні Ана прощається з цією своєю подругою. Тож нехай це прощання відбудеться в злагоді й чистоті. Ана добра господиня, вона вміє приймати гостей, і пуста збереже добру пам'ять про неї, Ану Паучу, про яку всі на світі уже забули.

Вона дає волю своїм невеличким примхам літньої самотньої жінки: ставить на видноті, якраз навпроти вікна, сулію, обплетену лозою, у вигляді казкового кораблика, якому бракує тільки моря, щоб вирости і стати справжнім кораблем. Кораблем далеких обривів. На довгій мурованій лаві під стіною вона побілила вапном те місце, де колись збиралася поставити синю порцелянову вазу, міфічну вазу, яку мав привезти її дядько-мореплавець з омріяного далекого плавання до Китайського моря; це місце вона вважала священним і ніколи нічого туди не клала. Пересунула трохи далі, на місце між лавою й піччю, мосарабський круглий столик на одній ніжці, інкрустований слоновою кісткою і схожий своїми обрисами на мечеть,— він дістався їй у спадок від матері; Ана мріяла застелити його манільською шаллю, подарувати яку пообіцяв їй Педро Пауча в день їхніх перших обіймів. Але столик так і лишився незастеленим, бо війна... Ана хитає головою. І більше про це не думає.

Ана торкається вузлика, обмацує його, бажаючи пересвідчитися, чи туго зав'язала ріжки хустини. На неї чекає її син. «Малюк». Це для нього вона спекла на олії хлібину з мигдаликами, приправивши її ганусом і щедро посолодивши («Пиріг»,— казала вона собі), останню хлібину, замішану її материнськими руками. Ана місила тісто для цієї хлібини в тому самому ритмі, в якому місила його п'ятдесят років тому, коли готувала для свого «малюка» його перший «пиріг». За тим самим рецептом. З тією самою радістю. З тією самою любов'ю. Інакше як би вона знала, що люди народжуються для смерті так само невинно і з тими самими муками, що й для життя? Ана не дозволила, щоб Час знесилив її руки, якими вона місила тісто. Працюючи, вона співала, хоч і не усвідомлювала цього.

Нарешті Ана загасила піч, згорнула на купку попіл, вигребла його і висипала на гній. При цьому намагалася зовсім не думати. Скажімо, про щось таке: «Це востаннє я розпалюю й гашу вогонь у своїй печі». Бо якби протягом цієї доби вона замислювалася над кожним своїм вчинком, то, безперечно, її особа злилася б із тією уявною картиною, на якій вона *востаннє* щось робить. Ана — останній подих життя. Ана — останнє зусилля волі. Ана, яка ходить тут востаннє. Ана, якої скоро тут не буде.

Вона виходить із дому темної ночі, наче в міцному сні, коли нічого не сниться. Так краще. Не прощається ні з сусідами, ні з виноградником, що затінює подвір'я. Ні з двійком горобців, які щодня жebraли в неї хлібні крихти. Ана називала їх Ромео й Джульєтта. Щоправда,

вона не знає історії про Ромео й Джульєтту. Ці імена Ана почула колись від ярмаркового казкаря, й вони чомусь закарбувалися їй у пам'яті. А от ім'я бога Ана свідомо забула — їй вистачило на це мужності. То був її єдиний рішучий вчинок. Ніхто не знає й ніколи не довідається, що якось вона сказала: «Боже, я викидаю тебе із своєї пам'яті. Ти мені геть непотрібний». Єдиним свідком цієї її героїчної ухвали було сонце. Воно засвітило ще яскравіше, мовби раділо разом з Аною Паучею.

Ана зітхає. Завтра її вже тут не буде. Торговці яйцями, молоком, борошном і той, що дешево продає рибу без голів, змушені будуть шукати інших клієнтів, щоб збути фунт борошна, півлітра молока, двоє яєць та пригорщу сардинок. Злиденні копійки своєї пенсії Ана відклала для подорожі. Під корсетом, на своєму таємничому лоні.

Її лоно. Воно виносило трьох дітей. Трьох синів. Іншими словами, одного в'язня і двох полеглих воїнів. Отже, життя обминуло це лоно, хоча й зароджувалось у ньому. Авжеж. Тричі по цілих дев'ять місяців Аніне лоно хмеліло від радості. Проте виношувало смерть. Тридцять років скорботи. Ана-Жалоба. Вже тридцять років вона ходить у чорному.

Маленька. Крихітна. Згорблена. Вона більше не випростовується відтоді, як земля волає до неї голосами її мертвого чоловіка й синів. Але її «малюк» ще живий. Отож вона мусила зіцпити зуби й кинути виклик смерті. І йти вперед. Іти вперто й нестримно, як джерельна вода, що пробивається з-під землі. Беззвучно. І майже втративши свої обриси.

Її постать часто зливалася з чимось таким, що не має в собі світла. З тінню, що її відкидає дерево, скеля або якийсь мур. З будь-якою тінню. Саме тому одного дня її обличчя назавжди потемніло, і майже суцільний морок, що оповив її пам'ять, стер з нього усмішку. Ана намагалася вкоротити свою пам'ять, як та королева, що її скинули з трону. Від того дня люди стали дивитись на неї, мов на ходячу тінь, яка щодня повторює одні й ті самі рухи: на мить зупиняється перед човном, оглядає його, змахує з нього порошинки, гладить весла, обтирає борти вологою ганчіркою, змоченою в калюжі морської води, щоб він не розсохся, її човен, який помалу вгрузає в сипучий пісок, її «Аніта — радість повернення». Тінь, яка промайне і ніколи не залишить за собою жодного сліду, жодного натяку, що це пройшла жива людина.

Ана замикає двері. На ключ. Хай люди зрозуміють (коли хтось раптом навідається до її дому), що вона пішла не з якоїсь несподіваної примхи, а свідомо й обдуманно, старанно замкнувши двері на два оберти ключа, зітхнувши (ох, і справді зітхнувши), постоявши якусь мить і дивлячись на назавжди замкнені двері. Чи коли-небудь чиясь рука відімкне їх, штовхне пофарбовану в зелене стулку, чи поглянуть чийсь очі на цю оселю з наміром уселити в неї життя?

Як і завжди, вона кладе ключ під плитку, що лежить на самому краєчку ганку, схожу на шкаралупу яйця велетенської акули. Кладе дбайливо, як колись укладала в ліжко своїх дітей. Але навіщо? Кому

він ще знадобиться? Звісно, не їй. Кожен рух Ани свідчить, що вона вже не братиме звідти того ключа. Ніколи.

А з яким святобливим почуттям намацувала вона свій ключ під плиткою, таємно сподіваючись, що його вже взяли звідти інші руки. Руки її «малюка». Ана ніколи не вірила, що його засуджено на довічне ув'язнення. Вона просто не могла збагнути цих слів: довічне ув'язнення. Хоча саме так було написано в першому синовому листі (листоноша прочитав його, не затнувшись жодного разу, так само як читають люди про катастрофи, що їх не стосуються). Цього листа й ту новину, яку він їй приніс, Ана викинула з голови. Другого листа вона навіть не схотіла розпечатувати. Так само й третього, і жодного з наступних, які одержувала щомісяця протягом тридцяти років. Усі спалювала. Ана чекала не листів, а сина. Сподівалася на чудо. День у день. Аж до того дня, коли сталася та її пригода з богом. Нічого страшного. Кілька коротких слів. Раптово зважилась і заявила: «Боже, я викидаю тебе із своєї пам'яті». Ото й усе.

Класти отак ключ під плитку, а надто сьогодні — можливо, це було й нерозумно. Але якби вона втратила надію, то не змогла б жити далі. Хто осудить Ану за це? Безглузде запитання. Ніхто не спроможний на нього відповісти. Навіть смерть. Незважаючи на те, що вона, смерть, така байдужа до Ани Паучі цілих сімдесят п'ять років, тепер вона, здається, дає їй знати про себе. Ана без ніякого смутку відчуває, що в звичній пустці, яка її оточує, замаячила якась таємнича гостя. Проте Ана досі жива. Вона ворухиться. Дихає. Отже, ще існує, ще живе на світі.

Та не лише цього вона ніколи більш не робитиме.

Не плестиме сітей для рибалок, що виходять у море опівночі (о тій порі, коли риба спливає на поверхню, ніби святкуючи якесь своє свято. Вона безтурботно плаває на очах у рибалок під яскравим світлом човнових ліхтарів. Кажуть, ніби риба навмисне утворює на воді якісь стародавні візерунки, бажаючи налагодити з рибалками добрі взаємини, щоб ті ніколи не винищували її).

Ана не торкнеться більше цих сітей, від яких її руки завжди були вимашені смолою. Вчора вона поклала в скриню велику дерев'яну спицю, якою виконувала цю тяжку роботу. Туди ж поклала свій цератовий фартух, солом'яний капелюх та шкіряні напалечники, які давали їй змогу затягувати вузлики, не раничи собі рук. Усе це лягло поряд із фотокарткою молодой Ани, білолицької, усміхненої, за стерном їхнього човна «Аніта — радість повернення».

Більш вона не підніметься на подвійну драбину, аби підрізати виноградну лозу, обкурювати купоросом грона, загортати їх у тонкий напівпрозорий папір, що не заважав сонцю золотити плоди, але оберігав їх у серпні від птахів та ос. Не скаже більше: «Хай йому грець! Так і в'язи недовго собі скрутити». Ці слова вона повторювала щоліта, але ні разу не впала й не скрутила собі в'язів. Більш вона не подумає: «Завтра, напевне, повернеться «малюк». Треба спекти для нього піріг з айвою». Не замінятиме камфору в кишенях його вельветового костюма, щоб уберегти його від молі. Не виноситиме двічі на рік цей костюм у двір і не розвішуватиме в затінку, щоб не вигорів на сонці. І не милуватиметься цим костюмом, уявляючи, як її «малюк» щонеділі по-

полудні простує в ньому на площу, де о цій порі чоловіки п'ють каву, цмуть ганусівку й курять сигари. Адже (іноді це спадає їй на думку) «малюк» уже, мабуть, давно дорослий. Високий, як дерево. Хоче вона того чи ні, але відтоді як народився її «малюк», минуло п'ятдесят два роки. Якщо Ана не помиляється. (А вона таки не помиляється. Сама ж бо народила його.)

А ще вона покине тут напризволяще їхнього човна, що також мов закам'янів у чеканні. З діркою в днищі, через яку він став непридатний до праці, до прогулянок на морі. Ана Пауча усе не втрачала надії, що повернеться «малюк» і полагодить човна. Та він і далі стоятиме на березі, поволі вгрузаючи у пісок. Сіль, вітер та сонце злущать з нього його навіть коханням ім'я: «Аніта — радість повернення». Ці ласкаві слова помалу зітруться, зникнуть, і на їхньому місці залишиться тільки тінь минулого щастя. Що таке дірявий човен, який назавжди вгруз у прибережний пісок? Світ, що більше не обертається. Пропавший світ.

Ана поринає в ніч, не наближаючись до моря. Навіть не подивилась на нього, не кинула прощального погляду. Втягла голову в плечі, втупила очі в землю. Море вмерло. Село вмерло. Ану Паучу, її чоловіка, її дітей, її життя — усе поглинула смерть. На цьому оповитому темрявою кладовищі тільки її близька смерть виявляє ознаки життя. Це з нею Ана Пауча відтепер матиме справу. Ані доведеться навчитися інших слів, інших рухів, інших манір. Досить вона натішилась сумнівними перевагами своєї знеособленості. Тепер вона стає особистістю, стає кимось. Людиною, яка збирається померти.

Лоно Ани Паучі, гаряче й згадкове, мов надра вулкана, тричі набухало, засвітивши три вогники, що звалися Хуан, Хосе й Хесус. Три вогники, що їх потім загасила війна...

Коли Ана Пауча була молода, їй завжди здавалося, що її лоно — це земля. Добра, щедра земля, в якій може прорости що завгодно. Народжувати дітей було для неї непогамовною пристрастю. Тоді вона ще не знала, що війна зведе нанівець потуги її лона, спалахи її життя. Як і кожна жінка моря, Ана думала лише про свого чоловіка та його човен. Маленький світ, у якому земля й море злилися воедино. Замкнутий світ, у якому цілком природно існували трое її дітей. Наче хвиля, що хлюпає на піщаний берег. Вона думала, як ці трое веселих хлоп'ят з часом стануть дужими юнаками, чоловіками й виходитимуть у море, закидатимуть там свої сіті й витягатимуть їх, повні риби, а повертаючись додому, бачитимуть у ранковому тумані стареньких батьків, що чекатимуть їх на березі. Тобто вона думала про майбутнє, не знаючи, що між тим майбутнім і нею розверзнеться страшенне провалля, назва якому — війна. Ана, яка, ходячи при надії, завжди ризикувала народити передчасно — так роздимувався її живіт, — ніколи не гадала, що її мрії приречені на викидень. Ана вірила, що має право мріяти, бо їй треба було небагато: жити усі двадцять чотири години доби. Саме тому вона з радістю виконувала свій обов'язок — народити свою часточку життя. Не хотіла ставати на перешкоді життю, прагнула продовжити себе в інших людях.

Ана не любила жінок, які воліють бути безплідними, вона була певна, що кожна жінка живе для того, щоб народжувати дітей, і тому зберігала пелюшки своїх трьох синів. Зберігала для «інших», для «тих, що прийдуть», як полюбляла казати вона, — онуків, що колись народяться від її дітей, так само як народилася вона від своїх батьків. Задоволено розповідала, що і її матір, і її саму хрестили в мереживній сукеночці, яку *власноруч* пошила її прабабуся до хрестин своєї дитини. «Своєї доньки, моєї бабусі!» — гордо казала Ана, показуючи сукенку, що пожовкла, пролежавши понад сто років у скрині. Ана розуміла життя тільки так. Отож і сама охоче ввійшла в цей невідворотний цикл. Радо і не ставлячи собі ніяких запитань.

Взяти хоч би її ім'я. Народжуючи дітей, вона не послуговувалася своїм ім'ям — Ана Пауча, — яке так гордо носила. Звичайно, оберталася, коли хтось кликав її, вона ніколи не забувала, як її звуть. Але, народжуючи своїх трьох синів, вона була просто Жінкою, землею, потребою. А не Аною Паучею. Кимось таким, у кого немає імені. Просто нею. От і все.

Коли Ана мала настрій розповідати про себе, — а розповідала про це майже завжди Педро Паучі, який слухав її уважно, з посмішкою на устах, — то починала свою розповідь з дерев'яної колиски, в якій ще зовсім малою дівчинкою вона дригала ніжками й махала рученятами, проганяючи від себе жахливі сутінки, що наповнювали кімнату. (Бувши жінкою неписьменною, вона полюбляла яскраві образи). Ця колиска, сьогодні набита неprasованою білизною, в проміжках між її пологами правила за своєрідну шафку для продуктів — вона була наби́та сухими плодами й овочами, запашними травами. Всі її діти, скільки вона пам'ятала, з перших своїх днів дихали земним, справжнім повітрям, їхнього нюху ніколи не вражав лікарняний дух. Усі вони знали, як пахне пшениця, «смоква» чи «тріска» набирали для них якогось сенсу. Вони мовби жили тваринним життям, не роблячи з цього трагедії, не думаючи про смерть. Для них море існувало не для прогулянок, а земля — не для могил, як це часто вважають інші люди. Вони вважали, що все створено для життя. І тільки. Біла пір'інка, впавши ненароком на їхні губи, які ще ссали материнську грудь, оповідала їм про політ чайки ще до того, коли вони мали вперше побачити, як ця птаха, ніби підтримувана вітром, легко ширяє над морем. Таке було в Ани минуле — і вона пишалася ним.

Її сини входили в життя, нічого не підозрюючи про порох, який мав їх убити. Та фатальний день невідворотний. Він не обмине і її, Ану Паучу. Колись вона сподівалася, що в цій колисці вічно розквітатиме чиесь життя. Але помилилася.

Коли вибухнула громадянська війна, її родовід одного дня раптом урвався. Ця порожня колиска (порожня навіки) допомогла Ані зрозуміти те, чого не могла їй пояснити війна з усією своєю нещадністю, — невідворотність кінця. Якось, через кілька років, Ана натрапила в цій колисці на мишаче кубло, але не схопила віника й не розгромила його. Вона лише зіпила зуби й пильно подивилася на малесеньких звірят. І більш нічого.

Одне слово, Ана Пауча була створена для життя, такого життя, в якому немає місця для смерті: сміхотлива дитина, співуча дівчина, повновида молодиця з великим животом. Дуже великим.

Коли в дні своєї першої вагітності Ана Пауча йшла довгою вулицею, що вела до пристані, здавалося, що то пливе ярмаркова куля з намальованим на ній усміхненим обличчям, безтурботно й радісно очікуючи, коли повернуться з моря човни. Куля, яка випорснула з рук клоуна — оповідача чарівних казок. Можливо, саме через оцю веселість Ани, що аж хлюпала через вінця, її чоловік Педро й назвав їхнього човна «Аніта — радість повернення».

Була їй притаманна ще одна чудова вада — безтурботність. Річ у тім, що Ана Пауча гайнувала чимало часу, щоранку виходячи о восьмій годині на пристань, над якою, тільки-но прокинувшись, уже віяв морський вітерець, на улюблену церемонію — чекати, коли повернуться з моря човни. Ідучи туди, вона втішалася своєю ходою, жила цією коротенькою ранковою подорожжю, що була її щоденною «прогулянкою». По дорозі приязно віталася з людьми, що зустрічалися їй, цілувала в щічки дітей, а собаки, кожного з яких вона називала кличкою, радісно лизали їй руки і круtilись під її ногами, наче волохаті вихорці. Повнотіла, сповнена радості, вона почувала себе щасливою. Казала собі, що народить десятеро дітей (щонайменше десятеро!) і кожне з них матиме кругленькі рум'яні щічки, у кожного буде цуцик-пустун. Коли найстарший відбудуватиме своє перше морське хрещення, найменшенький ще спатиме у своїй прадідівській дерев'яній колисці. Ана-Мрійниця.

Зате вона не була жінкою, яка любить крутитися перед дзеркалом. Мабуть, знала, що не була вродлива. Звісно, Педро Пауча казав їй, що вона найгарніша в світі. Але то була його особиста думка. Чоловіки ж бо такі. Вони завжди кажуть те, що у них на серці. Але те, що вони кажуть, не слід сприймати за євангельську істину. (Цю давню приказку вона запам'ятала від тих часів, коли ще не посварилася з богом).

Ана знала, що вона маленька на зріст. Така маленька, аж їй здавалося, ніби вона загубилась у великому ліжку, де Педро, її чоловік, владно розкидав руки й ноги, наче навмисне підкреслював цим величезні розміри свого богатирського тіла. Він мав звичку ледь чутно похрюпувати уві сні, мовби заколисуючи Ану. Саме так вона й уявляла собі ніжність дужого чоловіка.

Звісно, Педро усвідомлював, яка вона крихітна й тому вічно схожа на малу дівчинку. Адже щоразу, коли Педро переймався бажанням, коли вони віддавалися любові, їхня постіль завжди мокріла від поту. В такі хвилини Педро розмовляв з Аною як з маленькою дівчинкою — по-батьківському. Вона згорталась клубочком у западині його живота, а коли засинала, обхоплювала руками чоловіка за стегна, скидаючись на човник, що пришвартовується до велетенської причальної тумби. Здавалося, ніби їх зв'язує пуповина, ніби велет Педро Пауча народжує ліліпутеня Ану Паучу. Свою дружину.

Сини їхні вдалися високими й дужими. В дванадцять років вони вже нахилили голову, цілуючи матір. Ана Пауча підводила очі й захоплено дивилася на них, як дивляться на стиглі плоди на дереві.

Таким радісним життям жила Ана Пауча аж доти, доки їй сповнилося сорок п'ять років. Усі ці роки вона прожила з високо піднесеною головою. А той день, коли Ана вперше понурила голову, був днем смерті.

2

Куди поведе її ця дорога?

Учора Ана знала: в ялиновий ліс, що збігає на пагорок, утікаючи, наче нечистий від ладану, від покритого селітрою морського берега. Ці жалюгідні ялини, що їх колись посадили на узбережжі, де раніше росли тільки мавританські олеандри, вибуяли б дуже пишними далеко від моря, де їхні сестри вкривають пагорбки темно-зеленою ковдрою, ще зеленішою, ніж дубові ліси. А тут ці дерева навіюють гнітюче враження, ніби вони постійно борються з вітрами, що через море долітають сюди аж із глибини Сахари. Їхнє гілля здається зачесаним цими африканськими вітрами, мов гребінцем. (Дорослі завжди намагалися переконати Ану в дитинстві, що ці дерева зачісували морські велетні-сновиди. Вона мріяла про них, уявляла їх у найхімернішому вигляді і не раз казала собі, що це, мабуть, добрі велетні, коли вони не сплять ночами, зачісуючи ялини, Ана-Мрійниця.)

Ця дорога вела також на скелястий мис, звідки Ана Пауча щовечора спостерігала за човном «Аніта — радість повернення», на якому її чоловік і сини вирушали ловити рибу. Дивилася, як він запливає за обрій, повільно розтаючи в тумані, а тоді зовсім зникає.

Цією ж таки дорогою ходила юна Ана під крони ялин на таємні побачення з молодим Педро. Двічі на тиждень. Юнак терпеливо чекав її, дримаючи на килимі із сухої глици. Він пахнув морем, з якого тільки-но повернувся, й камеддю, що нею уже встиг пропахнути в лісі,— від її коханого пахло сумішшю двох найкращих у світі запахів. Педро вдавав із себе сплячого красеня, з посмішкою на вустах, що снить і чекає (чекає на неї), а Ана безсоромно прикидалася пробудженою красунею, чиї палкі поцілунки воскресили б і мертвого. І Педро прокидався. А Ана засинала. Так вони розважалися цілими годинами. Вони відтворювали найстародавнішу людську історію. І найпрекраснішу. Ту, що завжди закінчується щасливо... Яка ж тонюсінка та ниточка, що пов'язує людину з її долею! Ниточка, яка рветься від одного пострілу. І тоді настає самотність. Тепер Ана сама на світі, як палець.

Вона також сподівалася, що цією дорогою повернеться до свого дому, який життя перетворило на пустку, її «малюк». Чекала його, щоб хоч трохи оживляти свою материнську надію.

Та це було вчора.

Куди ж поведе її ця дорога сьогодні?

Ана, вдова й мати, що втратила дітей, іде в темряві, нічого перед собою не бачачи. Та вона знає тут кожен камінчик, кожную вибоїну, кожен горбик, знає, де дорога мовби хвилину перепочиває, а тоді круто повертає на північ. За десять хвилин Ана Пауча дійде до станції. І терпляче йтиме за експресом, за яким тягтиметься траурний шлейф диму. Ана Пауча ступатиме за експресом, що мчатиме вглиб країни, прямуючи на ту далеку північ, де тримають у в'язниці її сина. На холодну північ. Ана, жінка з теплого краю, йде до найгіршої зі смертей. Одного похмурого вечора вона опиниться під снігом і стане перед брамою раю. Вона вже передчуває наближення того вечора.

Нараз один спогад, мов блискавка, освітлює її оповиту імлюю пам'ять. В уяві Ани постає Педро і каже:

— Аніто, я своїм життям задоволений. Є у мене дружина, троє синів, човен. Тепер ми дочекалися Республіки. Республіки, якої усі ми прагнули. Оце й називається жити по-людському. Повнокровним життям.

Він засміявся й поцілував Ану.

— Хіба ти не рада, що нарешті стала людиною? Не гіршою, ніж будь-хто на світі?

Але вони не стали ніким. Ана Пауча тепер добре це знає. Вона хитає головою. Відмовляється вірити своїй пам'яті, яка хотіла б зробити з неї справжню людину. Вона-бо Ана-Ніщо.

Того дня, коли громадянська зійна устами представника всім любої і дорогої Республіки покликала своїх воїнів, Педро Пауча спокійно покурював сигару в затіненому виноградом дворі, де, як звичайно, відпочивав по обіді, а його троє синів з інструментом у руках ішли на берег моря лагодити човен, пошкоджений об скелю під час останнього урагану. Це пошкодження ніби стало першим передвістям страшного лиха. Педро Пауча загасив об землю викурену до половини сигару. Його троє синів не встигли дійти до моря: на сільському майдані вже оголошували про загальну мобілізацію, і це примусило їх повернутись назад. Отож човен так і залишився з незалатаною діркою. «Тимчасово»,— подумала Ана Пауча. Однак цієї дірки вже так ніхто ніколи й не залатав. З плином часу навіяна коханням назва «Аніта — радість повернення» стала банальністю. Або іронією долі, бо ніякого повернення більш не було. Ні в радості, ні в сльозах. Троє полягли й спочивають у братській могилі, всіма забуті. Безіменні. А той, що лишився живий, приречений на вічне забуття у в'язниці, на тому кінці країни. От і все.

Щоправда, біда зачепила не тільки її. Ана приглушила свій біль, затамувала його, втопила в загальнолюдському болі. Вона нікому не могла розповісти про своє нещастя. Адже її доля не була випадковою, в ній, як у дзеркалі, відбилася загальне горе.

Єдиний поїзд, який іде на північ, андалуський експрес, з хвилини на хвилину прибуде на станцію. Він спізнюється на сорок хвилин і тільки-но вирушив з найближчого міста, розташованого трохи на пів-

день, сказав незнайомець, який прочитав оголошення в залі чекання. Це означає, що поїзд приїде до Мадріда більш як на дві години пізніше, ніж передбачено розкладом, що сам тільки бог знає, коли він дістанеться до французького кордону, що цілим легіонам туристів, іспанських та португальських емігрантів, які їдуть до Франції чи Німеччини, видасться, ніби вони здійснили нескінченну подорож, отож утома й неспокій помалу зітруть з їхньої пам'яті солодкі спогади про свої родини.

Люди, не сходячи з місця, щось без угаву викрикують різними мовами. Вони чекають поїзда, стискаючи в руках валізи, капелюхи, реченята дітей.

Ана Пауча не знає цього клопоту, бо не має грошей на квиток. А стоїть отут, на вокзалі, тільки тому, щоб побачити, якою колією поїде поїзд, і потім рушити слідом за ним. Їй не хочеться розпитувати людей, де шукати ту північ, бо шукає вона не північ цієї місцевості, а північ країни. Ана вирушить туди пішки. Їтиме між двох металевих змій. Вона певна, що їй стане часу здійснити цю подорож, що смерть не зазіхне на неї в дорозі. Бо смерть чекає на Ану аж там, на півночі. Так, ніби вони обидві, літня жінка й смерть, заздалегідь домовились про побачення. Ні та, ні та не поспішає. Але жодна й не спізниться.

Ана Пауча притискає до грудей вузлика з приправленою ганусом, щедро посолодженою і спеченою на олії хлібиною з мигдаликами («Пиріг», — каже вона собі). Хліб завжди зігріває людину. А ця хлібина, загорнута в клапоть перкалю, що її Ана з такою любов'ю притискає до себе, зігріває особливо. Два дні Ана готувалася до цієї подорожі. Дбайливо. Ретельно. Немов хотіла надолужити тридцять років своєї бездіяльності. Саме це вчинила з нею війна: прирекла її на бездіяльність. Жити стільки років (довгих і гарних років) у гурті з чотирьох чоловіків, а тоді раптом zostатися самій-одній, без нікого. З цим важко змиритися. Важко це пережити. Щодня вимовляти чотири імені — Педро, Хуан, Хосе, Хесус, — вимовляти то з любов'ю, то з гнівом — залежно від настрою, — а потім ураз більш не мати до кого озватися. Тридцять років мовчати — щодня, щогодини, щомиті. Тридцять років самотніх ночей. Звичайно, вона казала людям «добрий день» або «до побачення», «як це люб'язно з вашого боку» й «красно дякую». Але це не означає розмовляти. Це тільки посилює мовчанку.

Два дні забрало в неї приготування цієї хлібини для «малюка» («Справжнього пирога», — як сказала б вона). Два дні — від раннього ранку до пізньої ночі. Купила в бакалійника фунт петльованого борошна. За день до цього запарила дріжджі, щоб вони постояли принаймні з півдоби й підійшли. Замочила в окропі мигдалики й почистила їх. Відібрала півдюжини яєць з бурими шкаралущами, що славляться поживними темними жовтками. Знайшла дозрілий кріп, зірвала з нього цвіт, що пахне ганусом і навіює їй спогади про дитинство. (Цей ганус видихали також щоразу після свят Педро і трое її синів.) Зважила цукор, додавши до визначеної порції ще три зайвих ложки, хай її хлібина буде щедро посолоджена («Це ж бо пиріг», — думала вона). Підігріла на малому вогні маслинову олію, щоб вона стала трохи м'як-

шою. Всипала дві пучки солі. Цілісінький ранок не гасила грубки. То було дві доби любові.

Ана не рахувалася ні з часом, ні з грошима, що їх потратила на купівлю всього необхідного для хлібини. Вона пекла її для «малюка», тому нічого не шкодувала. Звичайно, Ана вбога жінка. Навіть замало сказати — вбога. Та коли щось починаєш робити, то мусиш це робити як слід. Так вважала Ана. І потім, того дня, коли вирішила здійснити свою подорож, Ана подумала, що, мабуть, її син голодує уже тридцять років. Усі ці тридцять років ув'язнення. Ув'язнення її сина. а отже, і її ув'язнення.

Як зігріває Ані груди ця хлібина-пиріг, єдина спадщина, яку вона хоче вручити своєму синові! Коли почнуться люті морози, Ані досить буде тільки притиснути цю диво-хлібину до свого тіла. Вона почуває себе так, ніби знову виношує під серцем дитя, вона. Ана — вдова, Ана — мати, що втратила дітей.

Перед поїздом пурхає зграйка необачних пташок. Громовий гуркіт розганяє курей і свиней, що повибігали на колію. Чоловік у темно-синьому мундирі махає руками — подає якісь сигнали. А на пероні з'юрмлюються пасажери з валізками, парасольками, солом'яними капелюшками, пташиними клітками та дітьми.

Нарешті до перону підходить поїзд, набитий людьми й вантажем. Тут він навантажується ще більше і, напхот напханий, вирушає далі, а в його вікнах з'являються різнобарвні хустинки, що ніби силкуються вирватися з цього перевгородованого, яке ось-ось лусне, гуркітливого чудовиська, щоб хоч трохи зменшити його вагу. Тепер Ана Пауча вже знає, де шукати ту північ.

Вона позирає на годинник, що висить на стіні вокзалу. Одинадцять година ранку. Її охоплює таке почуття, ніби вона припізналась, але чому — не знає. І Ана Пауча вирушає в дорогу.

Відтепер вона йтиме незнайомими краями. Звісно, це ще її земля, її *батьківщина*, дарма що тут вона ніколи не заходила. Та в своїй місцевості вона, відколи себе пам'ятає, знала кожну скелю, кожне дерево, не раз підбирала на дорозі каменюки й клала їх на узбіччі, де вони, певне, лежали й досі; вони були такі їй близькі, що кожній з них Ана ладна була дати якусь ім'я. А тут зовсім не те. Тут усе їй чуже. Якщо Ана не остерігатиметься, вона позбиває собі ноги на камінні, з якого зведений залізничний насип, або поранить їх об колючі чагарники, що ростуть обабіч колії. Вона не звикла ходити в таку далеку дорогу. Їй треба пильнувати, якщо вона хоче дійти до кінця. Вона не повинна розчарувати тих двох, що чекають на неї: свого сина і свою смерть.

Коли народився їхній третій син (Хесус-«малюк»), Педро Пауча сказав Ані:

— Колись, як малюк підросте, ми сядемо в поїзд, ти і я, й поїдемо до Алхесіраса. А звідти вирушимо кораблем до Танжера. Це по той бік моря, у Африці. Там у мене є родичі. Як захочеш, погостюємо

в них зо два-три тижні. Побачиш той край.— У його спокійному розважливому голосі звучала та особлива твердість давно обдуманого рішення, як того дня, коли він уперше сказав старшому синові, що візьме його з собою в море.— Мого танжерського дядька звати Теодоро. Він торгує овочами на ринку. Вдівець, сердега. Сподіваюсь, ти з ним порозумієшся.

Але, мабуть, «малюк» виростав дуже повільно, бо через кожні три роки Педро давав нову обіцянку повезти дружину до Африки. Обіцянки тієї він так і не виконав, але вона живила мрії короткої молодості Ани Паучі.

А коли «малюк» Хесус виріс і вже виходив у море з батьком та двома братами, і коли ця їхня запізніла весільна подорож, здавалося, вже чітко вимальовувалась на обрії,— вибухнула війна і в своєму шаленстві поглинула усе, що мала Ана Пауча. Війні замало було її чоловіка й синів. Вона забрала і її мрії.

Вузкий світ Ани Паучі обмежувався кількома квадратними кілометрами, де лежало село та його околиці — єдиний знайомий Ані Паучі край. Там вона народилася. Там прожила життя. Точніше, скоротала свої сімдесят п'ять років. Бо хіба це можна назвати життям? Та вона ніколи не ставила собі таких запитань. Багато людей довкола неї жили не краще. Отож не було з чого робити історію.

«Хоч би могилки їхні були тут»,— думала Ана Пауча. Який сенс мати стільки померлих найближчих людей, коли немає змоги бодай трохи розвіяти свою самотність на їхніх могилах?

А може, так воно й краще. Нашо роз'ятрювати біль мертвих, розповідати їм про горе живих?

«Хай вони спочивають спокійно»,— думала Ана-Нішо.

Маленька й чорна, мурашка, майже непомітна на сірому тлі залізниці, Ана Пауча простує назустріч своїй невблаганній долі. Вона не знає, що на півночі холодно. Проте їй і тут не дуже тепло. Вже давно її тіло, яке з роками зморщилося й почорніло, наче незірвана слива, не дуже зігрівалося теплом. Навіть під найпекучішим сонцем її краю, під яким жниво та виноград досягають на місяць раніше, ніж де-інде, їй було холоднувато. а як вечоріло, вона завжди тремтіла від холоду. Влітку Ана ховала до скрині тільки одну із двох своїх ковдр. Їй навіть доводилося вставати вдосвіта, щоб зігрітися мисочкою гарячого супу. В Педро, коли він помітив, що дружина тремтить, мов цуценя, виробилася звичка міцно пригортати її до себе, щоб вона могла заснути. Тоді їй було тільки тридцять п'ять років. Ще через десять літ вона втратила свого чоловіка й почала невідворотно остигати, наче планета, яку покинуло її сонце.

Ана не може перебороти себе, щоб не кинути на людей, повз яких проходить, миттєвого погляду, схожого на погляд зганьбленої жінки. Ось працюють на залізниці чоловіки. Звісно, вони не стануть розпитувати її, звідки вона прийшла чи куди йде. Надто тяжко вони

працюють. Ана добре це бачить. Чоловіки, мовби розгадуючи головоломку, кладуть на місце камені, що їх раз у раз зрушують своїми ратицями кози, й тепер вони лежать між шпалами на колії. «Ні, це, мабуть, не дорожники»,— думає Ана. Як гарно вони називаються! Прокладачі доріг! Ці сердеги мусили б називатися якось інакше, набагато скромніше. От зараз вони зовсім недоречно привітаються з нею. Та дарма, це не зобов'язує її починати з ними розмову. Вони працюють, вибиваючись із сил і ніколи не дізнаються, що Ана не бажає розповідати їм про свого сина. Хоч їм це й байдуже.

— Привіт, бабуню!

Ана аж підстрибує. Не зі страху, а тому, що уперше в житті їй доведеться озватись до незнайомців. Вона ковтає слину. Їй хочеться бути чемною, кивнути їм головою. Бідні люди завжди люблять, коли їм уклоняються. Скажімо, вона сама. Навіть тварини не байдужі до привітності. Усе живе її любить. Тож чом би й не привітатися?

Ана почуває себе краще. Вона тільки легенько кивнула, а почуває себе куди краще. Якесь ніжне тепло огортає її, проникає в жили і тече там теплим струмком. «Тепло добрих давніх часів»,— думає вона, силкуючись пригадати, як це було за тих добрих давніх часів. Одне слово, Ана тужить за минулим.

Вона пришвидшує ходу, її ніжки сімдесятип'ятирічної дитини, підборами на південь і носками на північ, прагнуть за одну мить подолати відстань до тієї далекої півночі. Та Ана марно старається. Смерть не квапить її. Звісно, вона чекає на неї, але без поспіху. Вона вділила життю час, необхідний для того, щоб зморити, виснажити тіло. Добре відомо, що смерть і життя укладають між собою всякі угоди, не рахуючись із нашою волею.

Що далі Ана іде вглиб верхньої Андалусії, то гористішим стає краєвид. Нескінченні скелясті пагорби, покриті заростями іспанського дроку, що коливаються зеленими хвилями, мов пшеничні поля. То там, то там згорблені трудівники, ніби відгукуючись на прохання землі, голіруч виринають з неї стебла дроку, раничи долоні гострими, як леза, волокнами рослин. Вбрані в злиняле лахміття, з грубими полотняними пов'язками на головах, щоб піт не засліплював очей, вони, здається, ніколи не бачать неба. Їхні загноєні очі вічно втуплені в ненажерливу землю, висушену віковою скнарістю. Ця земля підточить їхні тіла, перше ніж їх покинуть душі, перше ніж для них справдиться біблійне пророцтво: ти заволідієш землею. Бо вона сама володіє ними й володітиме завжди. Вона є для них і колискою, і труною — і навіть у короткій проміжок життя вони не можуть утекти від неї.

Ана Пауча думає, що море щедріше. Воно заколисує. Воно співає й відкриває перед людьми безліч доріг. Воно таємниче — й саме тому дарує людям найнесподіваніші пригоди.

Вона пригадує, як одного дня Педро привіз їй сліпу, жовтувату прозору рибину, щоб розповісти їй про морське дно; то була глибинна перлина з виставленим напоказ тонким, мов шовкова нитка, хребтиком, без зябер і плавців, огорнута миготливим желатином, який ще тремтів від останніх зітхань життя.

Ана Пауча ніколи не зрозуміє землі. Вона — жінка моря. Жінка вітру й солі. Мертвого штилю й шаленого урагану. Вона народжена для того, щоб бути жінкою, яка любить гамір, яка біжить, сміючись, на поклик дзвона, що сповіщає про прибуття човнів, про повернення чоловіків. Але війна...

Тепер море перестало існувати для неї. Так само як перестала існувати вона для Педро та своїх дітей того дня, коли вибухнула війна. (Ана хитає головою. Доки ж вона згадуватиме про ту війну? Вже тридцять років, як війна скінчилася... Як вона програє, ця війна.)

Тільки-но зайшло сонце, осіявши загравою ніч, яка йде йому на зміну. Вівці й кози, що їх женуть, кусаючи, собаки, повертаються до своїх загород, схожі на густу олійну пляму, яка сама не знає, куди їй розпливтись. Ані Паучі час подумати про сон, пошукати пристановища для ночівлі. Поблизу немає жодного будинку. Ні в селі, яке лишилося позаду, ні в тому, яке чекає її попереду, за три години ходьби, в Ані немає ніяких знайомих. Як то кажуть: ні брата, ні свата. Про заїзд і мови не може бути. Бо де ж їй узяти грошей? Ана ще раз обмірковує це питання, ніби воно постало перед нею вперше, хоча вже кілька днів минуло, як вона покинула свій дім. Ана роззирається довкола, сподіваючись побачити якусь нору, куди б могла залізти. Хоч би зовсім маленьку. Адже Ана така крихітна.

Ні, у нору вона не полізе. Нори — то для вужів та кажанів. Їй краще уникати цього сусідства. Ана Пауча радше вистежуватиме, де ховаються голуби. Сизі голуби. Ці мерзлякуваті птахи уміють знаходити теплий і надійний притулок. Покинутий людьми і невідомий для тварин. Аж ось і вони, сизі голуби! Ана простує слідом за ними.

Четверту ніч своєї мандрівки Ана Пауча перебула в темному гроті серед покинутого виноградника, єдиним помісцем якого був старий виноградний прес. Ці глибокі й просторі печери були колись викопані в місцях, куди не проникає дощ, вони день у день вбирали в себе сонячне тепло й ставали мов печі для випалювання вапна, сприяючи достигання винограду. Хоч грот був давно занедбаний, в ньому ще пахло старим, можливо, півстолітньої давності сусликом. Навіть і в тій пустці відчувалося якесь життя. І літніми й зимовими ночами там не стихало голубине туркотіння. Жодному мисливцеві не пощастило натрапити на це нічне пристановище голубів. Вони тут спали спокійно.

Спокійно спала тут і Ана Пауча четверту ніч своєї довгої подорожі на північ. Вузлики з приправленою ганусом, щедро посолодженою і спеченою на олії хлібиною з мигдаликами («Піріґ», — як думала вона) правив їй за іграшкового ведмедика. Вона заколисувала спогад про сина, про свого «малюка». І заснула з посмішкою на устах, як у людини, що півголосом наспівує сонному немовляті.

3

За кілька днів далася взнаки втома.

Невже саме через утому людське тіло більш не підкоряється мозкові? Невже через це воно часом усіма своїми фібрами прагне впасти будь-де на землю, вже не думаючи ні про затінок під деревом, ні про воду поблизу, ні про золотаву свіжість лісових нарцисів?

Так, через втому. Невблаганну втому. Ана Пауча знає, що це таке. Хоча втома не скорила її серця: воно так само поривається уперед. Не скорила і її голови: вона й далі думає про сина, про свого «малюка». А от її ноги, на жаль, не витримують більше ваги її тіла, хоч і вкрай змарнілого.

Наче своєрідний суходільний човен, Ана Пауча сідає на міліну обіч колії, прихилившись спиною до колишньої водонапірної башти. Вона засинає раптово, не встигши обміркувати наперед свої сни, визначити, про що вони мають бути.

Вона спить.

Перед нею виникають сірі сходи, які біжать усе вище й вище. При сходах немає поруччя, і обабіч них чорніє безодня, яка дедалі глибшає. Ті безконечні сходи нагадують якісь казкові тераси, на яких цвіте жасмин і троянди. Ані дуже хотілося б полити ці спрагли рослини, що просять порятунку, благально дивлячись на неї своїми зів'ялими квітами. Та вона не може зупинитися, в неї немає часу. Їй будь-що треба дістатися до останньої сходинки, де обідає тюремний наглядач. Бо у нього ключі. Саме його вона попросить відімкнути вічно замкнену камеру її сина. Але як страшно на цих сходах без поруччя! А побляклі квіти, такі рясні й такі наполегливі, штовхають і штовхають її до провалля, все ближче й ближче... Вона ковзається і летить у прірву. В неї немає більше сили навіть скрикнути.

Ана Пауча не прокидається. Вона зникає в порожнечі, і їй уже нічого не сниться.

Через кілька годин Ану Паучу пробуджує гудок поїзда. Її вузлик обліпили мурахи. Негідники! Ану, геть звідси!

Ана Пауча підводиться, трясє вузликом, обтрушується сама і знову рушає в дорогу. Їй треба буде пошукати паперову торбинку. Якщо вдасться, з глазурованого паперу. Або, ще краще, целофановий пакетик. Коленкорової хустини замало, щоб уберегти її приправлену ганусом, щедро посолоджену й спечену на олії хлібину з мигдаликами («Справжній пиріг», — бурмоче вона, ледь стримуючи сльози).

Перше місто.

Ана Пауча прибула сюди захекана, наче один із тих старезних перевантажених поїздів, що невтомно снують між провінційними станціями. Ана-Поїзд підходить до перону, ледве тягнувши набряклі й розбиті ноги. Її очі натерпілися від сонця й вітру, від нічного холоду на гірських перевалах. Почеплений через ліве плече вузлик здається важким, як домовина.

Брудна, сіра станція, оповита непроникним димом,— немов чудернацький букет бетонних, дерев'яних та залізних квітів у целофановій обгортці. Вона здається живим створінням, бо дишає, але тяжко й астматично, ніби зморений атлет, який постановив собі подолати бар'єри, метнути диск, ядро, спис, а також, упріваючи й натужуючись, добігти до кінця марафонської дистанції. І скрізь тут владно й невідступно панує просякнута сумом тиша, незважаючи на безперервний рев гудків та глухий брязкіт металевих буферів. Здається, що глуха тиша, яка ось-ось западе, причаїлася десь поблизу й вичікує слушної нагоди, щоб утвердитися, запанувати.

Довколишній бруд мовби позначився на людях і тваринах, наклав відбиток на керамічні цокoli станційних служб. Ана Пауча ніколи не бачила стільки брудних облич, стільки чорних нігтів, стільки пір'я з домашньої птиці, що поналипало на розтоплений асфальт, стільки морд і лап, які ніби шойно вибралися з купи гною, стільки полинялих дитячих суkenок. Недоділки з вагонів-ресторанів зсипали на звалище, обнесене колючим дротом, і там тепер гребуться кури й бабраються свині. Помивши руки, Ана Пауча помітила, що вони вкрилися масною плівкою. Тому вирішила не вмиватися. В дорозі їй напевне трапиться якась річечка. Вона йде до вбиральні, щоб добути з-під корсета трохи грошей і потім купити на них буханець хліба та шматок сала, якого їй вистачить на цілий тиждень. Сховавшись від чужих очей, Ана Пауча робить підрахунки, послуговуючись пальцями, мов намистинками чоток, що їх вона перебирає у своїй довгій і стомливій молитві, зверненій до злиднених сентимо.

У станційній залі на хистких лотках виставлено безліч речей, яких Ана Пауча зроду не бачила: віяла з нейлонового мережива й з барвистого паперу, троянди найнесподіваніших кольорів, матадори з випнутими вперед грудьми, циганки в широких сукнях, прикрашені стрічками бики, якісь чепурні пани, зачесані, як найшикарніші шльондри (їх Ана бачила у книжках, які читав їй перед війною «малюк»). І ще багато всякої всячини: позолочені металеві моделі андалуської *Torre del Oro*¹, манільські шалі (давня мрія Ани-Нішо), кордовські капелюхи. Пречисті діви. Геть усі, які тільки бувають на світі. Інакше кажучи, пречиста діва, відтворена в усіх своїх подобах. Незліченних. І всяка садовина. І пироги. (Але не такі, як у неї. Пироги, що швидко псуються.) Путівники та карти міста з його музеєм і церквами, короткий опис діянь і чудес, звершених конкістадором та святим, які тут народилися, поштові листівки із зображенням дівчини, обраної королевою на торішньому літературному конкурсі, афіші кориди, яка відбудеться «у неділю, 30 травня, о сімнадцятій тридцять і буде складовою частиною офіційної святової програми на честь богоматері Розпачу. У цій знаменитій кориді беруть участь матадори Антоніо Ордоньес, Ель Кор-

¹ Золота Вежа (ісп.).

добес, Курро Ромеро та ін». Усе це рекламувалося так детально і так крикливо, що відпадала всяка потреба купувати сам товар. Дітлахи, раз у раз щось викрикуючи, продають розкладені на засиджених мухам талях скибки кавунів, чистять черевики, пропонують задешево свіжу воду, лимонад або апельсиновий напій, просять милостиню, якщо їм не вдається продати свої прохолодні напої, копають ногами собак, що крадуть оладки (чи інше їство, до якого тільки можуть дотягтись), ганяються за циганчатами, що продають сигарети, збивають з ніг калік, переважно сліпців, які пропонують білети щоденної лотереї.

Раптом хтось несамовито кричить, що в нього вкрали валізи, поліція в сірому (влучно прозвана «ґрістапо»¹), вимахуючи кийками, кидається на пошуки злодія й, не знайшовши його, запопалливо лупцює мандрівних циркачів, які, б'ючи в бубон, примушують дертися на подвійну драбину козу, шолудивого собаку та рудого аж золотавого кролика. («Як гарно! — думає Ана-Ніщо. — «Малюкові» це дуже сподобалося б».) Люди плескають у долоні, вітаючи подвиг поліції, а коза, скориставшись із загального замішання, ковтає кілька листочків салати-латуку, які їй підносить торговець городиною. Кролик кудись зникає. Сьогодні ввечері він, звичайно, опиниться під якимось мостом у чавунці циганів-рознощиків.

Ні на мить не змовкають пронизливі гудки, підганяючи пасажирів, які входять і виходять через великі двері вокзалу в супроводі нескінченного потоку валіз, що пливають то вперед, то назад, крики посилюють з околишніх пансіонатів, водіїв автобусів, на яких висять таблички з написом «Центр міста», ворожок (чий справжній фах — дрібне злодійство), що обіцяють усім, без розбору, кохання, здоров'я і гроші (й усе це зовсім дешево), групок семінаристів, по десятеро в кожній, та жандармів, що ходять по трое.

Ана Пауча дивиться на все широко розкритими очима й каже собі, що оце вона починає пізнавати світ. На хвилину сідає на тротуар у затінку акації. Приймаючи її за стару жебрачку, якийсь гарно вбраний панок кидає їй монету. Ана пильно дивиться на ці гроші. Вона не знала, що вбогість її така очевидна. Вона підбирає монету й ховає. Сентимо є сентимо. На неї чекає довга подорож. У наші дні смерть коштує дорого.

— Дуже дорого, — шепоче вона.

Залізнична колія. Гострі камінці, мов розпечені леза, вриваються в плетені підметки її полотняних черевиків, впинаються у підшви її витривалих ніг. Якби вона не постановила собі будь-що здолати фізичний біль, то кричала б нестямно. Червнєве сонце скидається на розпалене багаття. Над її крихітною чорною постаттю здіймається ніби хмарка диму. Чи то Ана горить, чи то котиться понад рейками вуглина, яка погано загорілася і прагне знову дістатися до тієї топки, звідки випала. Якийсь локомотив, десь застрягши в дорозі, мабуть, чекає на цю вуглину, щоб вирушити далі за допомогою прихованого в ній вогню. Той локомотив виїхав зі станції Народження, зробив коротку зупинку на станції Життя і рушив до кінцевої станції, що називається Смерть.

¹ Фонетичне сполучення: «gris» іспанською мовою означає «сірий», а «tapo» — «зачиняє», «ув'язнює», в цілому ж це слово співзвучне з німецьким «гестапо» (Прим. перекладача).

Хліб і сало, що ними Ана Пауча харчується, як і її предки, не обтяжили її ноші: адже вона складається тільки з хлібини, яку Ана несе синові, та з її самотності. Ана Пауча не мала великих статків, але й те, що було в неї, залишилося вдома. Шкода, що не змогла лишити там і свою самотність. Тоді йти їй було б ще легше, а погляд у неї був би не такий тривожний. І хто знає, можливо, з часом вона змогла б стати Аною-Людиною.

Одного дня смерть озвалася до неї:

— Розкажи мені про свою самотність, Ано Пауча. Ось уже три тижні, як ми познайомилися з тобою, а я ще жодного разу не чула твого голосу. Чи точніше, чула зовсім мало. Скажи мені, про що ти думаєш, таємнича Ано?

Запитання повисло в повітрі на цілі години, дні, на невизначений час, відступало від неї і знову з'являлося, аж поки Ана зважилась дати відповідь:

— Моя самотність — це четверо ліжок, у яких колись мужніли чотири чоловічі тіла. Тепер ці ліжка порожні, бо чоловіки загинули. Моя самотність — це човен з пробитим днищем, який розсихається на березі моря, покинутий людьми човен, якого не вітають радісно чайки, коли він повертається шодня удосвіта на берег. Моя самотність — це щасливе слово «онук», що ним я не можу натішитись, бо мої онучата померли, ще й не народившись. Моя самотність — це слово «бабуся», якого я не почую ніколи, хіба що в чорному забутті своїх снів. Так казав би, звертаючись до мене той самий онук, любий мій чоловіче, що називав би тебе дідусем, словом, на яке ти маєш не менше право, ніж я на слово «бабуся». Ми з тобою, любий мій Педро, постійно шукали б приводу кликати онуком свого онука, вбитого ще до свого зачаття, щоб він зрозумів, що цим словом ми кличемо тільки його і нікого іншого, щоб він зрозумів, що це слово напоєне любов'ю, яку ми передаємо йому і яку він, у свою чергу, колись передасть своєму синові й синові того сина, і так далі, аж поки світитиме сонце. Моя самотність — це прізвисько «Ніщо», яке прилипло до мене, як до інших прилипає ім'я.

Ана похнюплює голову, наче засоромившись, і міцно стуляє губи. Вона ніколи не вважала свої нещастя такими великими, щоб про них слід було розповідати іншим. Уже тридцять років вона відмовляється відповідати на свої власні запитання. Чому ж тепер вона відповіла на чуже?

Схожа на чорну мурашку, Ана Пауча йде по шпалах, не гаючи й хвилини. Вона прямує далі. Щоправда, йде вона куди повільніше відтоді, як утома ніби вселилася під самісінькі її груди, проникла в кров. Що два кілометри Ана Пауча мусить зупинятися, глибоко дихати, давати своєму серцю перепочинок, можливість заспокоїтися, щоб воно не металось, наче пташка в охопленій полум'ям клітці. Вона мусить навіть пошепки підбадьорювати себе:

— Тобі стає краще. Набагато краще. Ще кілька хвилин перепочинеш — і знову в дорогу. Добре, якби ти дісталась на північ ще до кінця літа. Ти ж бо, стара мерзлячко, не любиш зими!

Ана Пауча дозволяє собі хвилину пожартувати і знову вступає в світ, обмежений двома сталевими паралелями.

Скільки сіл проминула Ана Пауча, навіть не поглянувши на них: байдуже, що саме лежить між нею і тією міфічною північчю, до якої вона тягнеться, мов стрілка компаса? Скільки дзвонів вітали Ану щоранку протягом першого місяця в дорозі, мовби хотіли умовити її закінчити подорож?

Але дзвони існують для людей, у яких нема справжнього клопоту. А вона думає про свого «малюка», питає себе, чи в нього ще усі зуби (у неї самої їх уже майже нема), бо йому доведеться жувати її приправлену ганусом, щедру посолоджену й спечену на олії хлібину з мигдаликами («Пиріг», — сказала б вона), яка черствішає день у день. Зменшується і стає легшою. Йй уже двічі довелося перев'язувати ріжки свого вузлика. Шкода. Він, цей хліб-пиріг, був такий м'якенький місяць тому, коли Ана витягла його з печі!

«Малюк» умів читати й писати. Він один у родині був письменний. У дні негоди, коли неможливо було виходити в море, він читав. Для всіх. Для батька й старших братів він читав «Еко республікано». Там ішлося про соціалізм. Завжди. Для матері читав романи з продовженням, які вони купували в цигана-рознощика. В них ішлося про людське горе. Завжди.

Останній із цих романів називався «Вуличні горобці». Там оповідалося про кількох сиріт, які добували гроші, скрізь потроху, щоб допомогти старшій сестричці, хворій на сухоти (ця недуга за тих часів була дуже поширена). Ті «горобці» зазнавали дуже багато сумних пригод, що примусили б заплакати навіть каміння. В книжці яскраво описувалася немилосердність багатіїв та сил правопорядку, а також бездушність духівництва. (Республіканський тижневик, що почав виходити за останньої монархії, називав цих людей «церковною наволоччю». Тим часом в історії країни сталися деякі зміни. Але не в житті «вуличних горобців». Мов нічого й не помічаючи, вони покинули сирітський притулок і опинились під опікою церкви та тубдиспансеру, але їхнє становище мало поліпшилося. Нещасні будуть завжди. Так само й у літературі завжди писатимуть про нещасних.)

На читання кожного уривку потрібна була ціла година, бо «малюк» часто мусив повертатися назад, щоб з'ясувати сумнівну особистість деяких персонажів. Але в нього було золоте терпіння, він ніколи не відмовлявся усе пояснювати й з'ясовувати.

Того дня, коли почалася війна, циган-рознощик не приніс чергового випуску роману з продовженням. Ана Пауча подумала, що вона так ніколи й не дізнається, чим скінчилися пригоди «вуличних горобців». І ніколи не матиме чайного сервізу з китайської порцеляни, що його видавництво обіцяло кожному, хто терпляче дочитає до кінця цю історію «повчальних поневірян». Ще одне порожнє місце у її домі, яке вона відвела для чайника-квочки, оточеного шістьма чашечками-курчатами.

Ана Пауча хитає головою. На її віку було стільки тих історій, про кінець яких вона так і не дізналася за свої сімдесят п'ять років, що їй байдуже — на одну більше чи на одну менше.

Вона озирається довкола, немовби бажаючи відігнати від себе надокучливі спогади.

Залізнична колія. Нескінченна. Неподалік — станція, наче намальована на гравюрі в календарі, з двома тополями-близнючками, вохристим черепичним дахом, флюгером, який має показувати, звідки дме вітер, але насправді застиг непорушно в розжареному сонцем повітрі, собакою, що лежить у затінку кручених паничів, кількома вівцями, козами, курми, індичками й віслюками, що доладно розташувалися на обпаленому пустирі, оточеному купами вугілля, дров і шлаку. Це невеличка станція, яка стоїть біля рудника.

На північ від станції зеленіє галявина, над якою кружляє райдужна хмарка бабок,— мабуть, там є якесь джерело. Отож Ана трохи опорядиться. Від спеки й поту шкіра між пальцями її ніг потріскалась і тепер там страшенно свербить. Вона несамовито чухається, раз у раз вишкрябуючи клапти зипрілої шкіри. Йй боляче. Отже, далі доведеться ступати тільки на п'яти. Це не так просто. Ані стає страшно. Ноги — єдиний засіб за допомогою якого вона може дістатися до тієї далекої таємничої півночі, де чекає на неї «малюк». Де чекає на неї її смерть.

Бруд обліпив Анине тіло, проник у всі його складки; волосся з кожним днем дужче опирається гребінцеві, і в ньому з'явилися якісь вузлики, якщо то не воші (зрештою вона вирішила не розплітатися перед сном), лікті вкрилися чорною шкірою — та з усім цим можна миритися. Але от ноги — вони ж бо в неї для того, щоб ними ходити. Йй треба підлікувати ноги, не слід їх занедбувати. Інакше доведеться повзти навколішках на ту північ, куди веде її доля.

Але тут Ані спадає на думку, що доля не може вимагати від неї такого приниження. Мабуть, ця доля уже чекає її там, на півночі, і сподівається, що в Ани стане сили прийти до неї по-людському. З піднесеною головою. І на своїх ногах.

Крихітна Ана сидить на зеленій густій травичці, що її прилизує голубий потічок, і опоряджається, ретельно й незграбно, мов дитина, яка ще погано володіє своїми рухами. Її маленькі рученята ллють холодну воду на ноги так, ніби це вони напувають спраглих звірят. Тіло зігнулося, як суха чорна гілка, руки й ноги плетуть мереживо, наче іграшкові кораблики на воді, що то сходяться, то розходяться, або човни, які шукають косяк сардинок, щоб закинути у воду сіті. Чотири човни. «Аніта — радість повернення» і три інших, які носили б імена наречених її трьох синів. Коли б не війна...

Враз вона виймає ноги та руки з води. Зціплює зуби, стуляє вушта. Ні, вона не заплаче. Час сліз відійшов у минуле. Її очі тепер зробилися мов скляні і плакати більш не можуть.

Ана скидає з себе чорну сукню. Її спідня одіж також почорніла. Постягувавши з себе одну за одною усі ці чорні шкури, Ана Пауча, певне, дісталася б до своєї душі. Але сьогодні вона не роздягатиметься догола.

З тією самою невправністю дівчинки, що тільки-но вчиться робити доладні рухи, Ана вмиває обличчя, мие шию, під пахвами. Мие старанно. Холодна вода ніби омолоджує її шкіру, повертає їй той перламутровий блиск, яким так пишалася юна Аніта. Здається, щось у ній навіть тепер не втратило бажання жити далі.

Раптом Ана завмирає на місці. Відчуває, що хтось дивиться на неї, стежить за нею. Обертається і бачить двоє втуплених у себе очей,

одне з яких — біле. Бездомна сука. Ліве вухо розідране, хвіст майже обліз. І не тільки хвіст. Сука вся шолудива. Паша в неї в піні, а сама вона ледь ворухиться. Накульгує. Здається, всі на світі болячки обпали її. Анна Пауча подумки жаліє суку. Ще одна нещасна істота.

Тварина намагається схопити вузлика старої жінки й утекти, але якось невпевнено, наче погано накручена іграшка. Ох, Ано, це ж твоя приправлена ганусом, щедро посолоджена й спечена на олії хлібина з мигдаликами, твій пиріг, єдине багатство, що лишилося в тебе для твого сина!

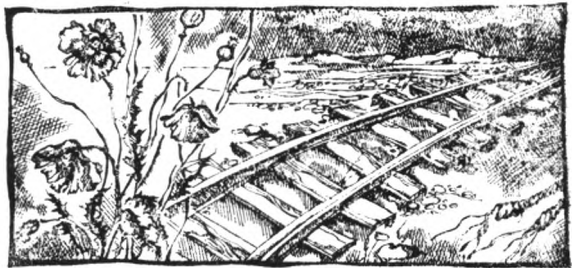
Не пустивши й пари з вуст, літня жінка кидається на стару суку. Вони б'ються, як дві воячки, люто вчепившись одна в одну, знеслені, мовчазні, натхнені жадобою смерті.

Сплювуючи кров'ю та шерстю тварини, Ана Пауча нарешті відбирає свого вузлика. Вона притискає його до своїх засапаних грудей, не зводячи очей з ворога. Цей ворог, як і вона сама, бореться за те, щоб вижити.

Стара сука не втікає. Вона ніби хоче вибачитися, ледь-ледь помахуючи своїм шурячим хвостом. Літня жінка дивиться на вкриту болячками, змучену голодом тварину і несподівано відчуває жаль. Дістає свій шматок хліба, сало й ножика. Ділить хліб і сало на дві рівні частки. одну віддає суці, а другу їсть сама.

Тварина жадібно з'їдає свою пайку й збирає крихти, що розсипалися в траві. Ана Пауча вдягається. Попивши води з джерела, обидві разом вирушають у дорогу.

4

Приречені на смерть, вони ступають поряд. Нишком озираються, щоб заспокоїтись, побачивши одна одну; зупиняються перед входом до тунелів або під мостами, щоб перевести дух; ділять між собою труднощі дороги та злидні. Літня жінка й стара сука.

Іноді Ана Пауча, мовби охоплена панікою, раптом зупиняється, упускає на землю вузлик, засовує руку під спідницю й дістає звідти свої сентимо. Перелічує їх. Усе меншає й меншає цих убогих грошенят. Де ж, у дідька, та далека північ? Скільки днів, скільки місяців потрібно буде їй, щоб дістатися туди? І чи доживе вона до того?

Вночі вони обходять села, ніби волоцюги. Удень, тільки-но помічають якийсь гурт, відходять від колії і обминають людей, ховаючись за пагорками. Діти (ці улюблені створіння божі) завжди ладні чимось

пожбурити в суку. Вони називають її паршивкою, паршивою сукою, ганяються за нею з палицями або камінням, нацьковують на неї великих, добре вгодованих собак, що стережуть ферми, будинки-палаці багатих поміщиків; ці великі собаки залюбки стають знаряддям геноциду; для цього вони пройшли курс дресирування на псарнях «грістапо».

Якось Ану Паучу зупинили кінні жандарми (прозвані рогносіями за свої трикутні капелюхи з гострими ріжками). Вона мусила пояснювати їм, що йде на північ до в'язниці у Х., побачитися зі своїм «малюком».

— Скільки ж йому років, твоєму «малюкові»?

Ана Пауча не знає. Він був зовсім юний, коли вибухнула війна. Йому не минуло й сімнадцяти. Вона пам'ятає, що «малюка» мобілізували на підставі спеціального указу про неповнолітніх, виданого на початку війни.

— За що його засудили? За який злочин?

Ана Пауча не знає нічого. Коли скінчилася війна, його занесли до списків тих, хто пропав безвісти. Потім він об'явився у в'язниці Х., засуджений на довічне ув'язнення.

— Червона наволоч! Її у нас викорінюють, як бур'ян! Чому ти не поїхала поїздом? Ти доїхала б туди за два дні!

— У мене б грошей не вистачило.

— Попросила б продати тобі квиток за зниженим тарифом. Незважаючи на все, ти маєш на це право. Ти ж бідна.

Ана Пауча не знає й ніколи не знала, що таке право. Та їй, власне, ніякого права й не треба. Єдине, чого вона хоче (звісно, до кінця не усвідомлюючи цього), — перетяти країну з півдня на північ, ступаючи крок за кроком, нехай ця підла земля, яка породила на світ убивць, нарешті дізнається, що Ана Пауча існує, що вона покинула нору, в яку закопалася, що вона, мов чорна примара, іде назустріч своїй смерті. Пішки. На своїх двох.

Удосвіта на околиці одного села Ану Паучу знов зупинили двоє жандармів (вони не гають зайвого часу на сон) і спитали, чи зроблено їй суцї обов'язкове щеплення. Ана подивилась на них розгублено. Що це таке, «щеплений» собака? Собака народжується, росте й здихає. Його годують, і він стереже вам дім. Або супроводжує вас. Оце й усе, що вимагається від нього. Хто ж поведе собаку до лікаря? Та й як довідатися, чи болить у нього голова, чи хапають його корчі? Собакам не потрібен термометр. Ні повитуха. Собака є собака. Він сам собі все лікує.

— Чи зробили вашій суцї щеплення проти сказу?

— Таж вона не скажена! Вона, сердешна, ледь ноги волочить. Мені, знай, доводиться зупинятись, щоб вона відпочила. А я ж не йду швидко!

— До наступної перевірки вам треба зробити їй щеплення й мати про це посвідку. Сходіть до ветеринара. Водити собаку без посвідки про його щеплення — правопорушення, за яке карають згідно із законом про боротьбу з тероризмом. Собаку можна видресировати кидатись на будь-кого, скажімо, на мера або жандарма! Прищеплять йому сказ — і досить одного укусу. Ви наївна, бабуню, ви не знаєте, до яких підступів удаються тепер червоні. Я не кажу цього про вас, але ж треба вам усе розтлумачити.

Ана Пауча обіцяє подбати про свою суку, бо не хоче, щоб вона

вкусил когось із властей, запевняє, що ця нещасна стара сука зовсім не зла. Зрештою жандарми пускають коней клусом і їдуть собі.

Ана Пауча роздивляється свою суку. Дивиться на неї пильно, з новою цікавістю. Невже це створіння може стати знаряддям убивства?

— Признайся, ти не скажена?

Сука нашорошує вуха, неначе дивуючись. Вона не звикла до запитань цієї мовчазної супутниці, яка вранці й увечері відкрає їй кусень хліба і шматочок сала, промовляючи до неї тільки два слова: «На, їж!» У неї, цієї суки з одним загноєним оком, складається враження, що Ана стає їй доброю подругою. Вона ухильно махає хвостом, не знаючи, якою взаємністю відповісти на вияви приязні. Ана каже:

— Гаразд, гаразд. Я розумію.

І вони знов рушають у дорогу.

— Я не хочу мати неприємностей у своєму віці. Мені зараз не до цього. Якщо хочеш когось укусити, то забирайся геть і роби це на свій страх і ризик. Розумієш?

Сука відповідає гарчанням, яке, здається, насилу продирається з її горла: своєрідний хрип, що цілком гармоніює з катарактою її правого ока.

— Ну й негарний же в тебе голос. Таке враження, ніби у горлі у тебе павутиння.

Сука знову гарчить, докладаючи зусиль, щоб зробити це якнайкраще.

— Не старайся, моя люба, не старайся марно. Не треба гратися в дітей. Я ж бо знаю, що таке похилий вік.

По той бік пагорбів у небо здіймається димовий стовп. Лунає пронизливий гудок. Довго не втихає гуркіт від поїзда, якого досі тягне паровоз і який, перетинаючи всю Ла-Манчу, проїздить тут о двадцять першій годині: він складається з п'яти пасажирських і трьох товарних вагонів.

Час укладатися спати. Кілька коротеньких розмов, героїчні поединки з силами правопорядку — і день швидко минув. Літня жінка й стара сука підшукують собі притулок для ночівлі.

Літо стає дедалі задушливішим. Дні довшають, ночі коротшають. Зорі блищать яскравіше й довше. Вони не дають ночам повноправно владарювати, бути справді чорними й зникають тільки тоді, коли сонце підбивається над обрієм. Під цими зорями без угаву сюрчать цвіркуни, щебечуть солов'ї, миготять, мов ліхтарики, світлячки, а блукаючі вогні вказують кладовища й місця нікому не відомих братських могил.

Чи не тут, чи не в цій безіменній і безплідній, перемішаній з вапняком землі спочивають дорогі їй люди? Якщо вона вигукне ім'я свого чоловіка, імена своїх синів, то чи не спалахне яскравіше котрийсь із цих блукаючих вогнів?

Мимоволі Ана Пауча пошепки кличе чоловіка й синів, ходячи сюди-туди по землі в чеканні якогось відлуння, якогось знаку. Їхні імена зриваються з її уст, окутані ніжністю, на тридцять років молодшою за саму Ану. Сука гарчить, поводить неспокійно. Вона розумна тварина, їй не до вподоби взаємини з потойбічним світом. Ана Пауча наказує суці замовкнути. Годі! Вона чудово знає: хто помер, той помер. Навіть якщо у душі вона...

Кінець кінцем, хай йому всячина, щоб примушує Ану ділитися хлібом та салом і разом подорожувати зі старою сукою-терористкою, імовірною носійкою вірусу сказу?

Принаймні сука слухає її. Спокійно сідає на задні лапи лівим боком до неї (безперечно, щоб схвати гнітюче видовище свого загненого ока) й дивиться на літню жінку своїм єдиним оком, вологим і ніжним, як мох у тіnistій улоговині. Ана Пауча може гомоніти цілими годинами, чекаючи, поки її здолає сон, і сука слухає її непорушно, не виказуючи жодного знаку нетерплячки. Вона ввічлива. Навіть коли блохи просто на очах починають вистрибувати клусом по її облізлій спині, вона героїчно опирається спокусі хапнути себе зубами чи почухатися, аби тільки її літня подруга не подумала, що сука більш не слухає її або що їй уже обрид старечий голос Ани.

— Знаєш, мені на все начхати! Якщо тобі хочеться покусати їм щиколотки, йди кусай. Скільки я знаю, ні мери, ні жандарми ніколи не були ангелами. Якось мер мого села — він був водночас мером і сусіднього села, чому, не знаю, певне, усе впиралося в гроші, — сказав мені, що він не марнуватиме часу на пошуки останків моїх полеглих синів та чоловіка. Ось так. «Що від них зосталося? — сказав він мені. — Кістяки? Обручка? Срібні медалі пречистої діви «Вічної допомоги», що їх носили твої сини на шиї? А чи дуже вона допомгла їм, ота пречиста діва «Вічної допомоги?»»

Сука слухає. Їм обом не хочеться спати. Обидві вони в такому віці, коли спиться недовго, коли очі запліщуються пізно вночі й розпліщуються вже на світанку. Десь відбиває дванадцяту дзвін, якому, мабуть, також не спиться.

Ана Пауча задоволена. Нарешті є кому її слухати. Здається, скінчилась її тридцятирічна мовчанка.

Чи досить собачого вуха, щоб зрушити життя, яке так довго стояло на мертвій точці? Життя не прожите. Вистраждане.

Літня жінка, якій не спиться, думає про свого «малюка», про те, як надходили один за одним його листи, а вона палила їх не читаючи, бо не хотіла змиритися з цією повільною смертю, що зветься довічним ув'язненням. Можливо, її син житиме довго, досягне її віку — сімдесяти п'яти років. А може, й більше. Ста років. Хто знає? Але від свого народження й до смерті він по-справжньому проживе тільки двадцять років. «Чоловіки, — думає Ана Пауча, — ніколи не вміли жити. Вони здатні лише вмирати або нести смерть іншим. А жити й давати життя нездатні».

— Розумієш, моя старенька, тільки-но їм до рук потрапляє рушниця, як вони кладуть палець на спусковий гачок і вбивають. Будь-кого: качку, собаку, солдага, просто людину. Тричі я була вагітна, двадцять сім місяців проходила при надії і весь той час жила тривогами, але жодного разу не прокляла життя. Навпаки. Постійно стежила, де ступити ногою, куди покласти руку, до чого прихилитися спиною, щоб мої сини почували себе зручно в мене під грудьми, щоб не втратили рівноваги. Моя мати постійно мені казала. «Не бігай, не роби різких рухів, не дратуйся. Твоє тіло повинно бути колискою і гойдатися так само м'яко. Усі ці дев'ять місяців твоє тіло не належить тобі, воно належить тому життю, що прийде тобі на зміну». Моя мати померла ще до того, як перший з моїх синів почав її впізнавати. Але померла вона

спокійно, бо знала: з її смертю життя не зупиниться. Те життя, що облизало своїм язиком шкіру мого первістка. Усе йде своїм шляхом. Як то кажуть, земля крутиться.

Анна-Ніщо марить. Її батьки померли, коли вона була ще дівчиною, не мала ні чоловіка, ні дітей і мріяла про життя, звичайно, анітрохи не схоже на те, яке судилося їй прожити. Можливо, саме ці мрії і мордують тепер її старість.

Сука слухає Ану Паучу. Її здорове око зволожено. Але вона не плаче. Їй не до сліз — так само як і її господині.

Повільно, важко долають вони довгі кілометри, що біжать уздовж залізничної колії. Кожен крок наближає Ану Паучу до її сина, до її смерті. Обидві її мети так злилися між собою, так тісно переплелися в свідомості Ани, що іноді їй здається, ніби її син — це її смерть, а її смерть — це її син.

Для них уже стало звичкою обминати села, міста, людей, що працюють на залізниці або на прилеглих до неї полях. Обидві вони свідомі того, що не мають нічого спільного з багатіями, владою і взагалі з добродіями родинями. Сука — шолудива твар, не більше, та й Ана мало чим від неї відрізняється. Її одежина — саме лахміття, сьак-так посколюване шпильками. Брудно-сиве волосся вибивається злиплими пасмами з-під чорної вовняної хустки — цього вічного шолома на її голові. Лапи суки дедалі слабшають, покриваються ранами та виразками, де розкошують кліщі. Полотняні черевики Ани-Ніщо вже без підметок. Вона обв'язала собі ноги ганчір'ям.

А все довкола таке нестримне, так стрімке. Повз них мчать із фантастичною швидкістю поїзди, а літаки в небі шугають так швидко, що не встигаєш оком змгнути.

Тільки вони дві ледве волочать ноги, докладаючи неймовірних зусиль, щоб здолати смертельну втому. Вони стали невіддільними часточками краєвиду навколо залізниці (того, на який кидають неуважний погляд пасажири андалуського експреса), так само як шляхові знаки: «Переїзд», «Закрут», «Мадрид: 400 км».

Помітивши, як їхні пайки хліба й сала щодень зменшуються, сука зрозуміла становище і зійшла з праведного шляху: тільки-но Ану Паучу здолав сон, як вона зникла і повернулася лише вдосвіта — о тій порі, коли жінка звичайно прокидалася, — з огірком у зубах.

Ана Пауча розгублено подивилась на неї, питаючи себе, про що свідчать ці два ряди заслинених зубів: чи то сука плаче чи сміється на радощах? Зрештою вона мовила їй:

— Гаразд, гаразд. Починати день з огірка — це не така вже й погана думка. Є люди, що починають з гіршого — наприклад, з грейпфрута, як ото норвежці. Про це розповідав мені Педро Пауча. Принаймні огірок — річ певна. Овоч тутешній. Звісно, ми зможемо трохи ним підкріпитись і пройти ще трохи вперед. Тільки краще не пити води. Розумієш?

Ана взяла огірок із зубів тварини, помила його, доскіпливо оглянула, старанно почистила, знявши тільки тонюсінку шкірочку, зважила на руці й поділила на дві рівні частки.

— Добрий твій огірок. Дуже соковитий. Ти зробила вдалий вибір. Сука наслідувала її приклад і жадібно з'їла свою частку.

— Хотіла б я знати, як тобі пощастило знайти город без сторожового собаки й без мурів, нашіптованих склом із битих пляшок?

Доївши огірок, обидві вони подивились одна на одну зволженими очима.

Через кілька годин сука занедужала. Не так уже й приємно дивитися на її пронос.

— Я ж тебе попереджала! Ти, як дитина, робиш усе, що тобі заманеться.

Тварина ледь помітно гарчить, мовби кажучи: «Еге ж, твоя правда».

Вони мовчки йдуть далі. Довкола чарівний сонячний краєвид. Вишочать сірі скелі обіч затоплених прозорим повітрям западин, плачуть верби над синіми водоймами, з яких п'є воду худоба, поля золотого жніва півколом охоплюють обрій, не поля, а велетенська золота монета. У небі ліниві хмаринки утворюють кошлаті кужелі, стеляться широкими нивами ясно-червоних маків, деś щебечуть невидимі пташки, старі вітряки навівають спогади про далекі часи, коли ґрунтовими дорогами люди гнали нав'ючених віслюків, а вгорі шугали зграї ластівок...

Тільки ліття жінка й стара сука здаються злоякісними пухлинами на тлі цієї краси.

А що ця сука коростява, то її можуть запідозрити в тероризмі. Навіть гірше: звинуватити, засудити за тероризм. Ви здаєте собі справу?

Вона уже старенька, її сука. Жалюгідна. Негарна. Безпритульна. Бродяча. Отже, республіканка. Червона... На їхню думку, усе це одне й те саме. Вони всіх стрижуть під один гребінець. У них для всіх одна ціна.

Уперта Ана розмірковує далі.

Для людей, що їм не загрожує самотня старість і злидні, людей, чиї риси не спотворені тяжким життям, для тих, хто постійно ходить у якесь певне й пристойне місце, скажімо, на кладовище, до мерії, церкви чи до друзів — для таких скрізь відчинені двері. Щодо інших, то, хоч би що вони робили, усе це, звісно, тероризм. Тероризм — і тільки.

Інші — це її сука й вона сама. З їхньою коростою, з їхніми нещастями.

Документи. Посвідки.

Такі, які свідчили б, що суцї належним чином зроблено щеплення проти тероризму. Що їй підпиляли зуби. Що вона приручена. Що вона...

Ця сердешна тварина хвора на коросту — отже, вона скажена. Само собою зрозуміло.

Вони зупинилися перепочити в затінку тополі, що відкидала довгу, наче прощальний погляд, тінь, яка купалася в тонесенькій цівці води струмочка.

Вони втємилися. Йти і думати водночас — цього забагато. І вже трохи запізно.

— Якби вони знали, що ти навіть нездатна вирвати хлібину в такої старої, як я!

Ана знову думає про свого сина, про «малюка», живцем замуреного в цегляній норі на довічне ув'язнення. Мабуть, цегла й цемент знебарвили його шкіру, а вона ж була найбіліша в їхній родині. На що вона тепер схожа?

Годі тобі, стара!

Думки Ани раптом стають чіткими й прозорими. Усі вони ведуть Ану назустріч її смерті, наче нескінченний гвинт. Смерть пролітає в неї перед очима. Не зупиняється. Вона бачить Ану, але вдає, ніби не впізнає її. Звісно, вона впізнає її в іншому місці.

Ана Пауча ледь не покликала свою смерть:

— Вернися!

І вкусила собі язик до крові.

Перед її змореними очима нема нічого, окрім пишного буяння літньої краси: зрілої краси землі, яка ніколи не сподівалася, що нею милуватиметься Ана Пауча. Ана дивиться на цю красу, намагається оцінити її. Рухи її незграбні, у неї змерзла спина. Вона почуває себе так, наче бородавка на ніжній щоці дитини. Знедолена Ана.

5

Вона обмацує свою приправлену ганусом, щедро посолоджену й спечену на олії хлібину з мигдаликами («Піріг», — повторює вона подумки). Хлібина тверда, як камінь. Ана Пауча не наважується розв'язати свого вузлика, помацати руками хлібину, поглянути на неї без жодних ілюзій. Час біжить — і все висушує за собою.

Ну годі тобі, перестань журитися. Це ж бо подарунок на день народження. А подарунки, що їх дарують у дні народження, так швидко не засихають. Не слід марно тривожитись. Треба тільки йти трохи швидше, наддати ходи. Північ — це усе ж таки не край світу. Туди ж доходять поїзди. Отож і Ана рано чи пізно дійде.

Смерть їй сказала:

— Віднині тобі не слід більше відпочивати вдень. Ясна річ, ти старенька. Але я теж немолода. Якщо в дорозі ти відійдеш на той світ, тим гірше для тебе! Моєї вини в цьому не буде.

Ана Пауча сказала своїй сусі:

— Віднині нам не слід більше відпочивати вдень. Ясна річ, ти старенька. Але я теж немолода. Якщо в дорозі ти відійдеш на той світ, тим гірше для тебе! Моєї вини в цьому не буде.

Сука розуміє. Вона уже не вибирає, куди краще ступити своїми зраненими лапами. Вона йде. Іде по гострому камінню, по розпечених до білого рейках. Іде слідом за літньою жінкою, яка раз у раз спотикається. Ана-Ніщо не спирається на костур. Вона стискає в руці свого вузлика. Наче цього центру тяжіння її недовговічного світу цілком досить для того, щоб Ана, мов на туго натягнутій линві, могла втримувати рівновагу в житті, щоб не впасти сторч головою. Ана тримається на ногах, як і належить людям.

Навіть піт не пом'якшує її затвердлого напруженого тіла. Ана Пауча не пітніє більше. В ній не лишилося жодної краплини тієї вологоти, що сочиться крізь пори й вгамовує будь-яку втому. Ана йде, суха, висхла, наче зимова гілка, якій би хотілося розгойдуватись усупереч всякій безнадії. Ана мовчить, і тільки сука скавулить, підвиває і дивиться на Ану враженням катарактою оком, що здається брудною плямою на чистому тлі чудового червеного краєвиду.

Чи скоро настане липень?

Ана Пауча цього не знає. День у день поїзди мчать на північ і повертаються на південь. На нечисленних череватих пагорбах, що тягнуться в лінію аж до недосяжного обрію, вже йдуть жнива. На зміну жовтизні хлібів поступово напливає вохриста барва землі. Розкошують птахи, цілісінькими днями дзьобаючи зерно. То тут, то там маячать опудала в капелюхах, але дарма, бо зухвалі ворони сідають просто на їхні розкинуті руки. Літня безтурботність. З настанням вечора повіває вітерець, схожий на легке зітхання між гіллям усипаного плодами мигдалевого дерева. Можна сказати, уявне зітхання, бо цей вітерець майже невідчутний. Від сходу до заходу сонця зусібіч лунає якийсь тихий клекіт: то тяжко працюють люди, що, наче мурашки, розсипалися по пагорбах, віддані в довічне рабство. На їхніх руках запеклася кров, їх кусають скорпіони й гадюки, але робота йде. Як і торік. Як і тіме й наступного літа.

Ана Пауча — жінка моря. Сільське літо, жнива, мигдалеві дерева, птахи, опудала — цим вона ніколи не клопоталася. От сіль — то інша річ. Солоний вітер, гірка сідь, яка, висихаючи, біліє або сіріє на прибережних скелях, а потім і сама кам'яніє, пахощі камеді, що їх видихає сосновий гай, змішані з терпким йодистим запахом водоростей, загрозливий спокій, що його таїть у собі під час відпливу море короткими зимовими ранками... Будь-яка з цих ознак завжди підказувала їй, у якому місяці року вона живе, що має робити о тій або тій порі дня: відчинити чи зачинити віконниці, прати білизну чи розпалювати грубу, молитися (коли вона ще вірила в бога) чи спокійно чекати, коли повернуться чоловік і сини.

Ана хитає головою й іде далі. Їй байдуже, яке сьогодні число. Вона остаточно порвала з будь-якими датами. Окрім тієї, коли вона прибуде на північ, зустрінеється зі своїм сином, своєю смертю. Чи вдень це станеться, чи вночі? Їй не вдається цього уявити. А проте це дуже й дуже

важливо! Коли б Ана знала, вона заздалегідь могла б надати своєму обличчю відповідного виразу. Йдеться не про зовнішність (вона не з тих жінок, що раз у раз зазирають у дзеркало). Ні. Йдеться про внутрішній вираз, простий, з яким людина зустрічає...

— ...Кого, Ано-Ніщо? Не бійся вимовити *моє ім'я*!

— Смерть,— ледь чутно шепоче літня жінка, дивлячись на свою суку, що заснула глибоким сном.

Голод примушує її звернути від залізниці.

Всупереч уявленню Ани Паучі про цей «нічий шлях», який вона обрала собі, щоб іти назустріч своїй долі, він не виявився тим шляхом-годувальником, на яких колись збирали милостиню пілігрими. Марно Ана не відриває очей від землі, марно, наче пташка, зазирає в кожную щілину, де могло б сховатися щось їстівне,— вона не знаходить нічого. Час від часу з перевантаженого вагона випадає гарбуз, розбиваючись на безліч апетитних оранжево-жовтих шматочків. Але цей вогнистий колір тропічного овоча вельми оманливий. На смак гарбуз страшенно бридкий. Жінка й сука ідуть його через силу. Треба ж чимось харчуватися. Перебирати їм не випадає.

Інколи Ана натрапляє на виноградний кетяг (не зовсім стиглий, бо сезон тільки-но починається), забутий на кам'яній лаві сільської станції, обліплений мурашками окраєць хліба, шкоринку тухлого сиру, яку, обнюхавши, не захотів їсти собака начальника станції.

Для Ани Паучі та її суки добре все, чим тільки можна наповнити шлунок.

Але цього недостатньо.

Хліб і сало скінчилися. Гроші також. Під корсетом Ани Паучі не залишилося жодного з тих кількох папірців, на які вона досі харчувалася в дорозі. Ана погано розраховувала. Не знала, що йти їй доведеться ціле життя, що на цій одній дорозі доведеться повторити усі ті подорожі, які ведуть до смерті. Вона не знала, що кожна північ дуже далеко. Надто далеко.

В Ани лишилася тільки приправлена ганусом, щедро посолоджена й спечена на олії хлібина з мигдаликами («Пиріг»,— подумки каже вона). Але ця хлібина недоторканна. Вона належить її синові. Це священний хліб, який підносять людині після тривалої розлуки.

Змушені звернути від залізниці, літня жінка й стара сука наважуються ввійти до міста. Там стоїть шум і гамір, але не той, до якого вони уже звикли на залізниці. Тільки-но почалося передмістя з його бетонними будівлями, рахітичними деревами, брудними водоймами й сумними тваринами, одразу ж затихли і легенький вітерець, і щебетання птахів, і сюрчання коників-стрибунців, і пронизливі гудки поїздів. Вуха Ани та її суки наповнилися гуркотом автомобілів, глухими голосами людей, що кудись поспішають, завиванням сирен, що сповіщають про початок робочого дня, надокучливим бамканням дзвонів, які нагадують про обов'язок молитися, нетерплячими автомобільними сигналами та гудінням

усяких інших машин. Оглушені, не знаючи, куди йти, Ана й сука ненадовго сідають перепочити на пустирищі, яке править за громадський смітник. Цей усяяний пацюками гнітючий краєвид, це звалище нечистот, куди звозять сміття з цілого міста, простягається до самісіньких вікон «хоромів» — маленьких клітинок, складених із цегляних блоків. Ці блоки цілком гармоніюють з тим непотребом, що його викидає людина: старими шинами, іржавими консервними бляшанками, попелом, пожовклими клаптями газет, подертим взуттям, знівеченими дитячими колясками, які давно уже забули про дітей, що їх вони возили в парках, під улюбленими платанами... Посеред цього нового краєвиду, який сама собі створила людина в своєму світі, вперто пнеться вгору миршаве дерево з трьома червоними квітками, знебарвленими плівкою пороку.

Стара сука скептично (вона тварина досвідчена) оглядає смітник — ану ж пощастить знайти хоч якусь поживу. Дарма. Тут уже пройшли пацюки та інші собаки, а також старці. Не лишилося нічогосінько їстівного. Сука повертається до Ани-Ніщо й сідає на купу тиньку та селітряного піску, який, безперечно, нагадує літній жінці про море. Тварина дивиться на господиню своїм хворим оком, потім лягає, напівскоцюрбившись, біля неї, і обидві вони зливаються, як і інші покидьки, з цим міським смітником.

Потім вони обходять місто, схожі на волоцюг, які ретельно вивчають нову для себе місцевість. Охайність і злидні — це те, що найдуже впадає в око у робітничих кварталах. Сумні вазони марно силкуються оживити гладенькі, наче дзеркало, фасади. Муніципальні архітектори не ускладнювали собі роботу. Червоні літери на жовтому щиті помпезно повідомляють: «Квартал Перемоги». Але це радше квартал переможених, бо переможці не живуть у районі, де птахи не можуть малювати своїх арабесок між аркадами та лимонними деревами в патію. Тут нема ні аркад, ні патію, ні лимонних дерев. Нема й птахів. Зате на тротуарах сидять діти, немов очікуючи якогось неймовірно коштовного подарунку долі.

Ана Пауча бачить злидні, навіть якщо вони приховані. В ній озирається якийсь внутрішній голос, своєрідне шосте почуття, завдяки чому вона впізнає бідність, хоч би в які шати її загорнули.

Ана дивиться на суку, яка, здається, не хоче йти далі. Обидві нюхають повітря. Пахне цибулею, часником, лавром, міцними приправами, пранням. Звісно, їм доведеться жебрачити, бо навряд чи Ана Пауча знайде роботу. А вона якраз хотіла б знайти бодай якусь роботу, щоб відкласти хоч трохи грошей.

Підштовхувана голодом (він теж має в місті свою мережу, так само як і телефон), Ана Пауча приходить до провінційної лікарні.

За що тільки не правила ця споруда — і за силосну башту, і за бойню, і за імпровізовану в'язницю під час громадянської війни (теж за бойню, але іншого характеру), а потім, з ласки муніципалітету, ця колишня казарма ліберальних військ кінця минулого століття була переобладнана на провінційну лікарню, своєрідну пристань, до якої прибиваються живі мерці з усього міста й провінції. Тут кінцева зупинка для всіх хворих на сухоти, на рак, навіть на проказу, для людей з ледь живими серцями. В ній лікує один-єдиний лікар — смерть. Тут знаходить собі притулок усе, що тхне смертю. Смертю тіла й смертю душі.

Порядкують у цьому передпокої небуття, який, крім усього іншого, ще й править за склад для портретів благодійників цього закладу, його високопреосвященства єпископа та сеньйора цивільного губернатора, звичайні сестри-жалібниці. А портрети — це безкоштовний дар, видрукуваний накладом у десять тисяч примірників, щоб задовольнити загальний попит.

Довгий похмурий неф у льоху пристосовано під спочивальню для трупів. Під морг. Тут Ана-Ніщо знайшла для себе роботу: мие мертвих. Вона не зважається дивитись на ці обличчя, боячись, щоб не побачити на них передчасне віддзеркалення омріяної нею півночі. Навмисне прирікши себе на сліпоту, Ана Пауча мие, а мстиві трупи бруднять її чорне вбрання масними плямами. Наче пекучими плювками. Плювками сірчаної кислоти.

Кожні дві години мовчазні черниці, яких під їхнім чорним вбранням та білими фартушками аж розпинає святість — і здоров'я теж, — приносять Ані-Ніщо миску супу й скибку чорного хліба, щоразу розпо-відаючи їй якусь нісенітницю про Лазаря та його осяйну долю, нісенітницю, яку вони цідять зі своїх ненажерливих ротів так, наче смокчуть цукерки. Потім ідуть геть...

Могильники, покриті шкірою, обробленою на вогні, мов у середні віки, дають Ані Паучі практичні поради:

— Перш ніж піднести до рота цю скибку хліба, не забудьте, бабуню, помити як слід руки. Мікроби на трупах так і чатують, кого б їм жерти.

Під похмурим нефом лунає громовий регіт, наче страхітливий загробний голос.

— Чого це я маю боятися смерті? — відважно питає себе Ана Пауча.

Смерть її давня знайома — вона вже забрала в неї всіх рідних. Чоловіка і двох синів. Педро, Хуана й Хосе. Не треба більше нічого, крім цих трьох імен, щоб назвати смерть її найсправжнішим ім'ям. Звичайно, вона не обмивала ні свого загиблого чоловіка, ні синів. Не вбирала їх, шепочучи їхні імена, щоб їм не здавалося, ніби вони, переступивши велику межу, назавжди zostаються безіменними в братській могилі. Та Ана не шепотіла б ці трое імен, вона б їх викрикувала, щоб ці три її улюблені істоти навіки запам'ятали свої імена, щоб кожен, хто опиниться в потойбічному світі, міг довідатись, як їх звуть. Ана старанно помила б губкою ці трое недовговічних людських тіла, які свого часу допомогли їй дізнатися про свої права й обов'язки жінки.

Тож чого їй боятися?

Смерть — звичайна собі подія. Підземне перетворення тіла на порох. Чому ж тоді Ана не хоче уявити собі дитячого сміху цієї дівчини, підточеної сухотами, останньої усмішки на цих лілових устах, останнього погляду цих склистих очей, напевне, звернутого до якогось юнака?

Юнака, чийого імені вона не знає і ніколи вже не довідається, як його звати. Смерть не виказує імен.

Могильники в панцирах звільняють від трупів довгі мармурові столи, куди санітари в білих асептичних цератових фартухах тут-таки накладають нових мерців. День у день Ана Пауча мие цю нескінченну смерть, яка входить сюди до моргу і виходить звідси, наче потік води, що ніколи не наповнює цього льоху і ніколи не спорожняє його.

Ана Пауча розмовляє з мерцями, каже їм слова, сповнені ніжності й любові. Але вони глухі до голосу живої людини. До німого голосу.

Якби голос Ани міг пробитися через цей непроникний мур, то мерці понесли б із собою її слова в той безіменний край, розшукали б там її полеглих синів та чоловіка й шепнули б їм, що вона скоро з ними зустрінеється, що вона уже йде до них, тільки зробити по дорозі один гак, щоб побачитися з «малюком» і почастувати його спеченою на олії хлібиною, але довго не забариться. Він, «малюк», мабуть, голодний. Адже він живий.

Ані приносять мертвого новонародженого хлопчика. Життя для нього було тільки ілюзорним спалахом, невдалим хімічним процесом, марним експериментом. Його, пов'язаного з існуванням єдиною ниточкою, доставили до судово-медичного експерта, цього хірурга мерців, і він слухняно погодився стати на один урок наочним посібником з анатомії.

Ана Пауча розплутує пуповину, ніби вивільняючи ці рученята з кайданів. Мие хлопчика і дивиться на нього. Уявляє собі цього малесенького небіжчика двомісячним дитям на руках у батька; дворічним, коли він у теплій фортеці своєї колиски усміхається сповненому небезпек життю; шестирічним хлопчиком, який невміло веде пальчиком по нелегкій дорозі літер і сміється, зумівши скласти слово «мама»; десятирічним хлоп'ям на дереві; тринадцятирічним, що з цікавістю роздивляється перші волосинки в себе на лобку; п'ятнадцятирічним хлопчаком, що нишком кидає винуватий погляд на лоно своєї матері (те лоно, що стало для нього могилою і не дозволило йому щасливо пройти свій життєвий шлях); шістнадцятирічним, який крадькома торкається спраглими пальцями персів двоюрідної сестрички; сімнадцятирічним юнаком, який відрощує великі вуса, що примушували б тремтіти дівочі уста; вісімнадцятирічним, який іде з дому ввечері й повертається аж на світанні; дев'ятнадцятирічним, який поважно заводить розмову з батьком про своє ймовірне одруження; двадцятидворічним, який весело бере в руки рушницю; двадцятидворічним, який гине на війні й навіки зникає під негашеним вапном у братській могилі.

Ана Пауча не плаче. Цілісінький день вона колише маленьке тільце. А коли смеркається, кидає роботу й іде в покинутий господарями будинок до своєї суки. Не розлучаючись із вузликом, несе свій супутниці скибку чорного хліба.

Літня жінка й стара сука знайшли собі притулок в одному з тих покинутих людьми будинків, що в усьому світі стоять уздовж шляху,

прокладеного між злиднями. Там завжди можна знайти клопоть за-смальцьованої ковдри, щоб, укритись ним, уберегти собі крижі й ноги від нічної вогкості, погнутий тазик для води, каструлю без ручки, таку обгорілу, мовби вона належить до пекельного начиння, алюмінієву тарілку, в якій такий вигляд, ніби вона прийшла з глибини віків, прищипки для білизни, два почорнілі камені, що правитимуть за грубку, подряпану всякими написами стіну, яка затуляє од вітру, схожий на решето дах, що створює враження, ніби захищає від дощу.

Іноді на перехняблених дверях видніється пожовтілий хрест — знак, що тут також побувала пошесть. Пошесть і злидні — споконвіку нерозлучні друзі.

Сутеніє. Ана Пауча розпалює вогонь, щоб нагріти води й помити натовлені ноги. Їй хотілося б розповісти своїй суцї неймовірну майбутню історію того мертвого немовляти, чие тільце вона сьогодні мила. Але суки немає. Це уперше вона не повернулася з настанням вечора. Можливо, вирішила, що буде краще, коли кожна з них піде своєю дорогою й житиме далі самостійно, на свій страх і ризик. «Бідувати самому — це жахливо», — думає Ана-Ніщо, зітхаючи. Але бідувати вдвох ще страшніше: ніби завжди з тобою поруч дзеркало, в якому ти постійно бачиш своє жалюгідне зображення.

Ана-Ніщо засумувала. Якось раптово. Вона, яка досі казала лише найпотрібніше, приготувала довгу промову, щоб описати своїй супутниці, як це страшно, коли життя гасне, ще перш ніж побачить світ. Ана Пауча вирішила заступити дорогу смерті, прокласти довгий і дивовижно шасливий шлях для цього життя, яке так і не розбрунькувалося. Вона збиралася сказати своїй подрузі таке: «Це маля наїдатиметься досхочу хліба, його життя освятимуть вогні радості, воно матиме дітей та онуків і колись самé, клянуся тобі, обере для себе землю, в якій ляже на вічний спочинок, мармур для свого надгробка, дерево, яке затінюватиме його могилу. Воно буде вільне. Ні бог, ні люди не стромлятимуть палиці йому в колеса».

Але сьогодні Ана сама-одна. Вона мие ноги в теплій солоній воді (Ана-Ніщо не може жити без солі!) й пригортає до грудей свій вузлик з приправленою ганусом, щедро посолодженою й спеченою на олії хлібиною з мигдаликами («Пиріг», — шепоче вона). Але, zostавшись на самоті, вона ніяк не може зігрітися, хоч надворі стоїть жарке літо. Тоді Ана усвідомлює, що в неї мерзне душа. Уже віддавна...

Та ось приходить і сука. Вогонь ледь жевріє, освітлюючи її понурену голову. Мокра й брудна, вона дивиться на Ану-Ніщо своїм погаслим оком і, мабуть, здогадується, що сьогодні жінка голодна. Мов вічна каріатида, Ана Пауча тримає в руках свій вузлик і вся тремтить. Скибка чорного хліба для її старої супутниці, як завжди, лежить на розбитій цеглині. Тварина дивиться на цю скибку. Але нітрохи не веселішає.

Вона вибігає з дому й за хвилину повертається з утопленим, набряклим і блідим цуценям у зубах, напевне, підібраним десь у калюжі. Кладе його біля ніг Ани-Ніщо. Не ворухнувши хвостом. Ніби хоче сказати їй: «Це тобі. Візьми, попоїж трохи м'яса».

Літня жінка навіть не ворухнулася. Її очі наповнюються слізьми, а Ана гадала, що вони в неї вже вичерпалися. Вона бачить суку так, наче дивиться на її відображення у воді. Обриси її тіла брижяться, розпливаються в неї перед очима. Ана не знала, що її сука чекала цуценят. А може, це не її дитя?

Подруга Ани-Ніщо починає їсти втоплене цуценя. Мляво й неохоче. Ніби пересилиючи себе. Треба ж якось жити.

Через кілька днів суку схопили муніципальні жандарми й на очах в Ани Паучі, що, як звичайно, йшла на роботу, відвели до спеціальної псарні зловлених бездомних собак.

Увечері після роботи Ана йде до мерії і просить дозволу забрати свою суку. Чи є в неї нашийник з прізвищем господаря та його адресою, повідець, посвідка про щеплення? Немає. Чи є в Ани сімдесят дві пети та довідка про сплату податків, щоб її викупити? Немає.

Тоді...

Як зацікавленій стороні, Ані Паучі дозволяють бути присутній на законній страті тварини. Сука, мов посаджена на карантин, перебуває на дні порожнього басейну площею з квадратний метр. Посередині між дном і вінцями басейну в його стінки вмуровано металеві ґрати, щоб тварина не могла звідти вибратись. Подумати тільки — ніби в неї, старенької бідолахи, вистачило б на це сили. Вони дивляться одна на одну. Тварина вітає Ану помахом хвоста. Ана, долаючи глибокий сум, всміхається до неї.

Службовець у синьому («Певне, якась поважна особа», — думає Ана-Ніщо) урочисто дає сигнал. І в басейн ллється вода, повільно наповнює його, дзюркочучи, мов струмок, підіймається сантиметр за сантиметром. Тварина перебирає у воді стомленими лапами, силкуючись пливти. Вода підіймає її усе ближче й ближче до господині. Сука просуває голову між ґратами і важко дихає, не відриваючи від Ани зляканих очей. А вода, цей прозорий убивця, підіймається й підіймається. Над водою залишається тільки морда собаки. Ана Пауча не зводить з неї очей. Тварина намагається востаннє вхопити ротом повітря, борсається і розпачливо б'ється об ґрати, аж поки перекидається лапами догори і, наче зів'ялий листок, повільно опускається на дно басейну. Ана Пауча дивиться, вся перетворившись на зір.

— Кінець, — озивається службовець.

Ана Пауча йде геть. Вона не повертається до покинутого будинку. Притиснувши до грудей вузлик, назавжди полишає це місто-кладовище.

6

І знову стелеться перед Аною залізнична колія. Ана Пауча йде під пекучим липневим сонцем, що нерухомо зависло в zenіті. Як ніколи, вона відчуває себе самотньою. І стомленою. В її пам'яті зринають виразні, але розрізнені й відірвані від свого контексту, як і вона сама від свого середовища, образи. Забуті пожовклі фотографії. Відчуття невагомості, яке опанувало її в першу шлюбну ніч. Здійнята до самого неба на батькових руках дитина. (Це Хуан, її первісток, він тоді розумів уже слово «тато», і воно фейерверком шугало навколо його голівки.) Продірявлений, потертий піщинками човен. Лист, який щороку надходив на день її народження і який щоразу рвали на клапті одні й ті самі тремтятьчі руки. Приправлена ганусом, щедро посолоджена й спечена на олії хлібина з мигдаліками («Піріг»,— твердить вона), яка підходить і золотиться в гарячій печі. Труп дівчини з усмішкою на устах. Сука під залізними ґратами, з втупленим у небуття загноєним білим оком...

Ступаючи обмотаними старим ґанчір'ям ногами з важенням, наче свинець, вузликом, похнюпивши голову в чорній хустині, схожий на шолом переможеного воїна, нічого не бачачи сухими очима, крім шпал та вимашених мастилом кремінців, Ана Пауча немовби йде проти вітру.

З-за пагорбів долинає гудок локомотива, котиться по рейках і відбивається від металевих щитів, які попереджають про всякі земні перепони: закрут, спуск, переїзд, розгалуження... Не озираючись, Ана сходить з насипу, їй ніби байдуже, як швидко мчить ревучий звір — поглине він її чи промине.

Ана більше не бачить ні овечих отар, ні непорушного пастуха в затінку скелі, ні двох орлів, що ширяють високо над гірським гребенем, прикипівши очима до ягняти, яке ссе вівцю, ні пересохлої річки, від якої лишився тільки струмок, що дзюркоче під мостом («срібний струмок»,— як читав колись у книжках «малюк»). Не бачить ні косарів, чії коси аж виблискують на сонці, ні навантажених снопами віслюків, ні їхніх погоничів у брилях, ні згорблених чорних жінок, що збирають колоски, ніби злившись зі своїми сплетеними з іспанського дроку кошиками, ні засмаглих дітей, які носять трударям глечики з водою. Не бачить анічогісінько. Іде, вперто долаючи втому, іде на північ до свого сина, до своєї смерті. Перед її зором тільки один краєвид: застиглий краєвид її пам'яті.

Та хоч Ана Пауча й постановила собі спати менше восьми годин на добу і майже відмовилася від перепочинків на тінистих схилах, усе одно їй треба цілий день, щоб проминути те або те із сіл, що стоять побіля залізниці, майже однаковісінькі, і що їх поїзди проминають за

кілька хвилин. Вона купує собі дві солоні сардинки (вони коштують дешевше, ніж сало), шматок хліба, коробку сірників і рушає далі. Ана не може купити собі яблуко, помаранчу або гроно винограду. Миття мертв'яків — робота, за яку платять не дуже багато. Звісно, вона намагається їсти якомога менше, лише стільки, щоб триматися на ногах, однак не може дати собі померти з голоду. На неї чекає син. Її «малюк».

Убогість, що, здається, знаходить собі втіху в її товаристві, знову примушує Ану відійти від залізниці й податися до міста торговців худобою.

Це велике місто, окрасою якого є палаци з середньовічними по двір'ями, стоїть посеред Ла-Манчі. Воно таке ж стародавнє, як і роз'їдені часом імена на різьблених кам'яних щитах, що увінчують портали. Місто, що його широкі центральні вулиці тонуть під крислатими густолистими платанами й у сутіні аркад. Місто тише, по якому ходять прегарні пухнасті коти, осяяні сонячними стрілами, що пробиваються крізь зелені шати. Місто, над яким невідступно гримить переможний крик конкістадорів, озивається вночі примарним відлунням на перехрестях вулиць, долітає з рівнини на крилах вітру, який прокидається тільки опівночі — вітру-духу. Іспанське місто, інкрустоване церквами, як дорогоцінне дерево — слоновою кісткою. Омріяне місто для жебраків.

Умостившись під візантійським порталом собору богоматері Семи перемог, Ана Пауча простягає руку, прохаючи милостиню. Свою першу милостиню. Їй понад сімдесят п'ять років. Вона худа. Зсохлася, як рибина, вив'ялена морським вітром. Убога. Всіма забута. Вона втратила *на війні* (в її краю кажуть «у морі», коли йдеться про чийсь загибель на роботі) чоловіка й двох синів. Педро, Хуана й Хосе. Вона йде на північ, щоб востаннє попрощатися зі своїм сином, «малюком», якого звуть Хесус і якого війна навіки кинула до далекої в'язниці. В дорозі Ана пройла всі свої убогі заощадження. Вона мала собаку. Та більше не має. Зосталася зовсім самотня.

Рука, що її простягає Ана, прохаючи милостиню, — це не її рука. Ана, яку пестили дужі руки її чоловіка, дала життя трьом парам інших рук, також дужих, що завжди спромоглися б прогодувати її, дати їй грошей на паливо й на одіж, на хліб і до хліба. Але війна ампутувала ці щедрі чоловічі руки. Руку, яку тепер простягає Ана, дала їй війна. У гордої Ани-Ніщо душа не жебрачки. Якби не та ампутація, її рука й далі плела б сіті для своїх рибалок. А війна примусила Ану вирушити на північ. Щоб востаннє погладити щоки свого «малюка».

Коли перша монета, холодна, мов краплина освяченої води, падає їй у руку, від цього крижаного дотику брижиться шкіра на її долоні, так само як спотворюється від ляпаса щічка дитини, що спить із зціпленими кулачками. Це металеве кружальце упивається їй у тіло, наче п'явка. Ана не дивиться у вічі людині, яка дала їй милостиню. Вона стуляє долоню, шосили стискає кулак і не розтуляє пальців, аж поки вогонь ганьби обпалює все її ество, мов очищаючи його. Отож, Ано, добре собі затям: ти вбога. Ганебно вбога. Жебрачка. Ана-Ніщо.

Наче той корабель, що вичікує в порту, коли стихне на морі шторм, сидить Ана-жебрачка на паперті церкви, сидить дні і ночі, але її кишені не наповнюються настільки, щоб вона могла знову вирушити в

дорогу. Вижебрані гроші — надто вбогі гроші. Їх вистачає тільки на те, щоб купити дві обов'язкові свічки для собору богоматері Семи перемог і дати кілька монеток настоятелю храму, що їх він вимагає (також із любові до бога) як внесок на свої власні добродійні заклади. А їх чимало в його парафії.

— Убогість — характерне явище християнського світу, — смиренно каже він, — невралгічним центром якого є наша країна. По праву стоячи на чолі євангельського руху, наша країна не може нехтувати одвічним вимоги милосердя. В цьому її благородне призначення.

На світанку одного дня, без дати в непорушно застиглому календарі Ани Паучі, несподівано вдарили дзвони собору богоматері Семи перемог, а за ними озвалися дзвони всіх інших церков міста, задзеленчавши, наче бубонці в табуні наполоханих кіз. Місто прокинулось усе в святковому вбранні: дерева в гірляндах різноколірних лампочок, худоба виряджена в жовто-червоний шовк, хлопчики білі, наче лапаний сніг, дівчатка рожеві, як травневі світанки, собаки, мов заведені, виляють хвостами, а котів, що звичайно господарювали на міських вулицях, наче вітром змело.

Надуть, мов замкові голуби, повногруді, в чесучевих сукнях пастельних тонів, сп'янілі від навколишньої урочистості, багаті дами міста виходять з автомобілів у супроводі шоферів у лівреях, обшитих золотими галунами, й заповнюють паперть собору богоматері Семи перемог — своєї покровительки. Вони ступають урочистою ходою, очі в них оксамитні й безвиразні — адже вони в житті нікого не любили, — зачіски сріблясті, голубуваті, вкриті лаком, наче ті віночки, що їх опівночі роздає різдвяний дід.

Вони розмовляють тихо, стримано, вітаючи одна одну словами «із святом вас», що їх кожній приємно почути. Вони досить добре виховані, щоб не перебивати одна одну, вміють приховувати свої посмішки. Цілюються між собою, але тримаючи губи на відстані кількох міліметрів од підфарбованих щік, залишаючи порожнечу байдужості, яку не спроможна заповнити вдавана приязнь. Щось сумне таїть у собі веселий блиск, який випромінюють їхні коштовні прикраси. Сьогодні — день світських взаємин.

Під червоно-золотистим навісом з коштовного дерева, що затіняє портал, їх з радісним виразом зустрічає канонік у парадних шатах. Канонік — своя людина в єпископському палаці, і його високопреосвященство, який сьогодні особисто правитиме службу божу з півчими, послав його сюди як своєрідного *public relations*¹. Він здається перламутровим — матова білість шкіри зливається з білістю риз. Довкола його містичної голови мовби витають ангели, зіткані з божественної матерії, теж перламутрові, але, на жаль, невидимі. А шкода, бо тоді б діти з хору, які заклопотано розставляють лавочки для молитви відповідно до банківських рахунків тих, хто на них сидітиме, так би не галасували.

Дивно, що озброєні поліцаї, влучно прозвані «грістапо», не розігнали й навіть не відтіснили вбік злиднених старців. Навпаки, ті залишилися на своїх звичних місцях, почувавши себе повноправними богомольцями. Найзлидненіші стоять у першому ряду — найближче до сьогоднішнього торжества. Їхній сморід наповнює повітря, а брудне лах-

¹ Тут: представник для зв'язку з громадськістю (англ.).

міття ще дуже впадає в очі на тлі навколишньої пишноти. Славний сьогодні день.

Захищаючись напахченими мереживними носовичками від міазмів, що б'ють їм у ніздрі, дружини знатних осіб позирають на купи дрантя, мовби прицінюючись. Погляди в них доскіпливі, ніби їм належить зробити дуже серйозний вибір. Їхні байдужі, сповнені пихи очі нерішуче бігають по обличчях старців з тим самим жадібним і, звісно, награним ваганням, з яким вони вибирають у своїй шкатулці коштовну прикрасу. Личитиме чи не личитиме мені ця сумна перлина?

Починається урочиста меса, що її, як і годиться, відправляють давньою героїчною латиною. Тільки-но зачувши рідну мову, бог, який не є поліглотом, прокидається, приємно здивований. Він радий дізнатися, про що тут ідеться. *Pax Dei in coelis et terra. Amen*¹.

Великі двері собору не зачинилися за найвишуканішою паствою, що тут зібралася. Сьогодні жебракам, які з'юрмилися на паперті, дозволили слухати відправу, хоч гріхів їм відпущено і не буде. Схилившись у глибині центрального нефа над головним вівтарем і майже загубившись серед сяючих самоцвітів та лісу запалених свічок, оповита, наче гірська вершина, хмарами фіміаму богоматір Семи перемог споглядає свій народ (кажуть, народ конкістадорів), увесь народ — від найбільшого туза до найзнедолішого злидаря.

Офіційні власті вирішили провести за допомогою церкви грандіозну кампанію по примиренню всіх іспанців (що, як вірити лихим язикам, пересварилися між собою під час громадянської війни), яка має водночас стати зразковим актом милосердя. І гідним найвищої похвали. Ця оригінальна кампанія відбувається під заступництвом богоматері Семи перемог і під гаслом: «Посадіть убогого за свій стіл» (у тому розумінні, що «садовити» його аж ніяк не означає їсти з ним). Кожне місто може проводити цю кампанію постійно або протягом страсного тижня, або на різдвяні чи престольні свята. Відпускаючи гріхи, іспанська церква обіцяє багатіям довгі століття втіхи на небі. Навіть на небесах, бо їх вистачить усім і на всі смаки. Експерти з питань християнського милосердя радіють, що кампанія набрала такого несподіваного розмаху, ставши своєрідним, не баченим досі перерозподілом багатств країни. Мовби здійснюються найсміливіші мрії соціалістів. Один день на рік злидарі матимуть змогу скуштувати розкошів. Серед них трапляються навіть такі хитруни, які, прагнучи зробити цей золотий вік для вбогих безперервним, мандрують по всій Іспанії, потрапляючи з одного свята на інше. Якщо, звісно, вистачить на це сили.

По закінченні обідні добрий настоятель храму велить цілому гуртові галасливих хлопчиків із хору, різного віку та зросту, поставити під золотисто-червоним навісом довгий ряд високих оббитих строгого тисненою шкірою кастільських крісел із гнутого темного дерева. Багаті жінки сідають у ці крісла і споглядають убогість. (Його високопреосвященство єпископ тільки-но запевнив у своїй проповіді, що таке споглядання, безперечно, повчальне, бо воно відіб'є в кожного будь-яку охоту зубожіти, що колись було євангельською заповіддю. Тепер же в цьому нема потреби.)

Знать у спідницях пильно міряє оцінливим поглядом лихваря, схожим на погляд торговця худобою (традиційна комерція міста), густі

¹ Мир божий на небі й на землі. Амінь (лат.).

ряди жебраків, силкуючись угледіти під брудним лахміттям бодай найменшу ознаку багатства: сховану в шкарпетці монету або непромокальні бони, які не бояться негоди. Хто їх знає, цих злидарів?

Тільки-но пальці в перснях, що, мов чарівні палички, переливаються діамантовим блиском, показують на обраного старця, як «грістаповець» ніжно бере його за руку й упирає в розкішний автомобіль. Дама, задоволена до сліз, підводиться з крісла й іде собі.

На тлі цієї загальної вбогості Ана Пауча, яка притискає до грудей свого нерозлучного, дорогоцінного вузлика з приправленою ганусом, щедро посолодженою й спеченою на олії хлібиною з мигдаликами («Пі-ріг»,— думає вона), має вигляд багатійки, тому зрештою вона лишається тут сама, мовби зневажена за своє багатство. З причин пристойності дружина військового губернатора, найпершого авторитету в місті, мусить робити свій вибір останньою. Вона смиренно («Смиренність — одна з християнських чеснот»,— нашіптує їй на вухо, все в діамантах, його високопреосвященство) показує пальцем, теж у діамантах, на Ану, і Ана-Жебрачка здобуває право вмотитися на розкішному шкіряному сидінні «роллс-ройса». Примирення іспанців зрушує з місця, за його кермом сидить шофер, який, коли вірити рясному розсипу зірок та галунам на його мундирі, має бути званням не нижче за генерал-лейтенанта.

Під щедрим післяполудневим сонцем палац військового губернатора яскраво виявляє всю свою ренесансну вишуканість, його геометрично різьблене каміння мерехтить, мов казковий міраж, мов старе золото. Обабіч парадного входу стоять, виструнчившись, охоронці, прикрашені султанами, мов ксні з похоронної процесії. «Роллс-ройс» повільно проїздить між почесною вартою, що вишикувалася двома шеренгами із шаблями наголо.

В супроводі сеньйори господині дому з автомобіля виходить Ана Пауча. На честь сеньйори жебрачки із солдатських горлянок вихоплюється мужнє й хрипке «Віват!». Усі дружно відповідають. Обв'язані ганчір'ям ноги Ани-Ніщо по кісточки вгрузають у м'який червоний килим, підступний, як сипучий пісок; по цій осяйній луці їм іти важче, ніж по шпалах залізниці. Ана Пауча спотикається. Сеньйор військовий губернатор поштиво пропонує їй свою руку (ту саму, що тридцять років тому тримала зброю переможця). Ана Пауча не знає, куди подіти свого вузлика.

Враз сеньйора дружина сеньйора військового губернатора дає розпорядження — безперечно, саме для цього вона й народилася,— і в будинку зчиняється загальна метушня. Кухар у білому ковпаку галантно питає Ану Паучу, що їй більше смакує: печений лосось чи ісландська чорна ікра, фарширована садова вівсянка чи битки з печінки домашньої птиці. А може, вона бажає всього потроху? Влаштований на її честь прийом просто винятковий. Сеньйору жебрачку сьогодні добре почастують. Стримано вишуканий, як і належить, мажордом каже Ані, що її місце за столом прикрасили сімома азійськими орхідеями, поставленими у вазу з шампанським (єдиною поживною рідиною, яку терплять ці квіти). А якщо в сеньйори жебрачки алергія до орхідей — буває ж і таке,— то богоматір Семи перемог це їй простить,— озиває-

ться пророчим тоном його високопреосвященство. Адже сьогодні її свято. Тому богоматір не стане карати її суворо. Отже, якщо сеньйорі жебрачці більше до вподоби гвоздики... Повнотіла економка повідомляє Ану, що покоївки приготували ліжко, застеливши його простирадлами з голландської пряжі, на той випадок, якщо сеньйора жебрачка захоче трохи поспати після бенкету, а також нічний горщик із старовинного вишуканого фаянсу.

Усі присутні оточили сеньйору жебрачку теплою увагою. Це ж бо її свято. Ана ніколи й не уявляла собі, що колись у її житті буде такий визначний день, яким стало храмове свято богоматері Семи перемог.

Ана Пауча відповідає, що все добре, просто чудово, що вона не хоче їх турбувати, що їй вистачить миски гарячого супу та скибки хліба... Ересь! Сеньйорі дружині сеньйора військового губернатора перехоплює дух, і безліч рук підносять до її ніздрів флакончики з нюхальною сіллю, її китайський мопс несамовито виє, а сеньйор військовий губернатор, який учора підписав п'ять смертних вироків, ніжно цілує тварину в мордочку. Собака приходить до тями. Сеньйора також.

Довгий парадний стіл накрили наче для біблійного бенкету. «Таке враження, мовби тут усе срібне»,— думає Ана-Ніщо. Навіть вода в кришталевих карафках якась незвичайна на вигляд. А де ж вино? Вона, жінка моря, окидає поглядом цей океан багатств і думає про свого продірявленого човна «Аніта — радість повернення». Мабуть, краби, що їх викинув на берег приплив, уже точать його дерево. Її більше там нема і нема кому покрити човна гудроном, який віднаджує шкідників. Її більше там немає. Її, Ани, якої, здається, ніколи й не існувало.

За цим розкішним столом офіційного милосердя головує сам його високопреосвященство єпископ. Він садить Ану Паучу праворуч себе, поряд із сеньйором військовим губернатором. Ліворуч від нього сідає перламутровий канонік з губернаторовою дружиною. (Ця сеньйора, яка успадкувала чимале багатство та ще й розбагатіла з громадянської війни, політики й підприємництва, носить титул «Сеньйори голови добродійних закладів провінції». Отже, вона виступає в багатьох подобах, що є вершиною багатства, й сподівається, що з часом зуміє домогтися титулу «Сеньйори голови Національної асоціації добродійних закладів». Якщо на те буде воля божа. А вона таки буде. Мабуть, думаючи, що в доброго бога надто багато всякого клопоту й керуючись французьким прислів'ям: «Допоможи сам собі, і бог тобі допоможе»,— сеньйора робить все від неї залежне. Усе, що тільки може. Це вона подарувала соборові платинову корону, яка тепер покриває поточену шашелем дерев'яну голову богоматері Семи перемог, а також хімічну речовину, щоб убивати всіх черв'яків у божественній голові. Місто ризикувало zostатися з обезглавленою святою заступницею. Майже зі страховищем. Хай береже нас від цього пресвята трійця!) Численна знать, кожне з яких посадовить власного старця за свій стіл сьогодні увечері або завтра, займає інші, менш почесні місця на цьому розкішному біблійному обіді, й за спиною в кожного стає запобігливий лакей. А в Ани Паучі їх аж двоє: один подає страви, а другий наливає питво. Це ж бо вона сьогодні почесна гостя...

У високій галереї з колонами, де колись сиділи музиканти, що грали на лютнях, національне телебачення встановило свої прожектори й телекамери, біля яких снує цілий рій дикторів і техніків. Великі сходи, які ведуть до зали, прикрашені виткими рослинами, що надають суворій Ла-Манчі венеціанської вишуканості. На площадинці посередині сходів застигла зграя собак із саксонської порцеляни, що ніби розігрують сцену полювання на англійський взірєць. В кінці поруччя видніє статуя індійця натурального розміру, що стоїть там, мов прадавній відданий слуга і завершує цей ансамбль. Сеньйора дружина військового губернатора трохи подорожувала. Наслідки не примусили себе довго чекати.

Ана Пауча крадькома позирає на гостей. У всіх у них чисті руки. (Вона хоче сказати, помиті.) Ана просить дозволу й собі помити руки. Хоч вона й убога, але... Та Ана не наважується докінчити фразу... Сеньйорі дружині (і т. д. з усіма титулами) знову перехоплює дух, і її очі наповнюються слізьми.

Його високопреосвященство єпископ виписує в повітрі магічне коло рукою з аметистовим перснем і вигукує:

— Дочко моя, ти нас засмучуєш! Ми розуміємо твоє бажання сподобатися нам, але ми волимо бачити тебе убогою і брудною. Саме такою ми тебе любимо. Всі ми. Правду я кажу?

За столом лунає одностайне:

— О, так!

І це «О, так!» повторюють диктори телебачення тими самими оксамитними голосами, якими вони повідомляють звичайно про тисячі полеглих у В'єтнамі або про цвітіння троянд у Парижі.

Його високопреосвященство веде далі:

— Щоправда, навіть якщо ти й не була така вбога й така брудна, ми однаково вибрали б тебе. Але якщо вже ти дісталася нам такою, якою ти є, то не затьмарюй нам нашого щастя, прошу тебе! Звичайно, є старці не такі вбогі й не такі брудні, як ти. Але вони їдять зі служниками на кухні. Сеньйора голова добродійних закладів провінції, прислухавшись до нашої скромної поради, обрала саме тебе, щоб явити приклад публічного милосердя. Тобі поталанило. Тебе висвячено в брудну жебрачку державного значення. Сподіваюся, ти задоволена?

— Так, панотче,— ледь чутно каже Ана Пауча.

— Високопреосвященство, дочко моя, високопреосвященство,— поправляє її смутним голосом єпископ.

Ана Пауча відчуває, як до горла їй підкочується клубок. Їй не хотілося завдати прикrostі цьому священикові, такому чемному і так гарно вбраному.

Всі розчулюються. Перламутровий канонік, якого розбирає нетерплячка випити, переймається певністю, що святий дух нарешті зійшов з небес, щоб ушанувати своєю присутністю євангельську трапезу.

Гості, служники, роззяви, що з'юрмилися в патію й на терасах, працівники телебачення (вони сьогодні ввечері на всі лади вихвалитимуть національну кампанію «Посадіть убогого за свій стіл»), поліцейські, які наглядають за успішним розгортанням офіційного милосердя, задволені. Вони дивляться на Ану Паучу й усміхаються їй. Виголошують гості за її вбогість та неохайність. Ана Пауча також п'є. Їй здається, що ці люди не такі вже й лихі. Адже досі Ана не знала їх. Зроду не бачила їх, жила собі, нікуди не вибираючись із свого глухого рибальського

села. Ана зворушується, хоча зараз вона, як ніколи раніше, вбога й брудна. Убога й брудна навіки. Ана-Ніщо.

Сліпий співак, підігруючи собі на гітарі, починає тихо наспівувати повчальну історію, складену каноніком з ліричною душею, про брудного старця, якому подав руку допомоги чистий і щедрий багатій. Якесь прихована іронія мовби змінює слова пісні, тільки-но вони зриваються з вуст сліпця. Але ніхто цього не помічає. Лунають оплески. Євангельська трапеза починається під загальну веселість.

Вранці наступного дня жебрачка Ана Пауча знов опиняється на паперті собору богоматері Семи перемог — її доставив туди удосвіта шофер з галунами на мундирі, тицьнувши їй у руку монету, — ото й усе, що вона має зі свого «висвячення». Там-таки, біля собору, Ана побачила сліпого співака: він не артист, як думала вона раніше, а також жебрак.

Ана Пауча вирішує знову податись на залізницю.

7

Залізниця. Сучасна дорога пілігримів убогості. Знову гостре каміння, спорохнявілі від негоди шпали, розпечені рейки, що їх раз у раз оглядають залізничники. Ганчір'я, яким обмотані ноги Ани Паучі, куриться, наче під гарячою праскою. Малесенька. Згорблена. Ана-Ніщо. Здається, ніби то йде крихітний чорт по одній з пекельних доріг, тягнучи за собою свій шлейф пекельного диму. Ана притискає до грудей свого вузлика з приправленою ганусом, щедро посолодженою й спеченою на олії хлібиною з мигдаликами («Пирогом», — сказала б вона). Але час засушив її «пирога», і він став хлібиною-каменем. Таким, як і сама Ана Пауча — жінка-камінь.

Краєвид стає дедалі засушливішим.

Під іншим небом ця майже непроглядна хмара, що огортає кам'янисті ниви та гранітну скелю, видалася б завісою із крапель води, за якою вгадувалися б зорані людиною поля, земля уже не первісна, а оброблена — з отарами овець, водоймами, акуратно висадженими олівами та дубами, рівненькими рядами мигдалевих дерев, худобою в загородах. А під цим небом, що править за декорацію її подорожі на північ, Ана Пауча бачить тільки хмару куряви, яка ховає від неї всі орієнтири, і тому дорога її здається незмінною, нескінченною. Щоправда, її очі, які колись очищав морський бриз, тепер покрилися грубим шаром гною, що його не змити у жодній річці. Це ніби своєрідна спадщина від її суки.

Ана Пауча іде вперед і вперед.

Дні здаються їй дедалі довшими, хоч насправді вони вже коротшають. Вона йде, і все її крихітне тіло аж тремтить від утоми, а з горла виринає безперервний хрип. Навіть відпочивши у напоєному свіжістю затінку евкаліптів, вона не може позбутися цього хрипу. Хронічного хрипу.

Увечері Ана Пауча, чие чорне вбрання посіріло від пилу, знаходить притулок на вугільному складі, що після появи електровозів стоїть порожній. Їй хочеться тільки спати.

Смерть їй сказала:

— Ано, я хочу, щоб ти це знала: ти змінилася. Постривай, не спи! Ти змінилася, але це не означає, що ти стала гіршою. Навпаки.

Якась тінь посмішки промайнула на почорнілому обличчі Ани. Вона думає, що завтра до неї неодмінно повернуться сили. Що вона таки дістанеться до своєї півночі.

На світанку Ану розбудила музика — хтось грав на гітарі. Їй здалося, що вона на сільському святі і що це Педро Пауча, найнявши музику, із сусіднього села, вітає рано-вранці юну Ану пісню, розповідає їй про своє щастя, каже їй своє закохане «добридень». (Знову мрії. Вона, Ана-Ніщо, така стара, що мрії її молодості давно перетворились на спогади.)

Старовинну солдатську пісню несподівано уриває затяжний напад кашлю.

— Ти тут, бабуню! Як ніколи, вбога й брудна!

— Це ти!..— вигукує Ана Пауча.

Справді, це той сліпець, який співав на обіді у його вельможності військового губернатора, де вона була почесною гостею.

— Серед вугільного пилу чистою не будеш,— каже Ана Пауча.

— Тож і я про це подумав, побачивши, як ти воружишся, мов тарган.

— То ти вже бачиш?

— Це так тільки мовиться. Я не бачу, а відчуваю тебе. Ти тхнеш злиднями.

— Таж я в цьому не винна! — жваво відповідає Ана-Ніщо.

— Не вибачайся. Вбогість тобі якраз дуже личить. А от ті панійки, напевне, зараз кропляться найдорожчими парфумами, щоб забити твій запах.

Він вибухає уривчастим сміхом, що час від часу переходить у кашель.

— Не гнівайся на мене, бабуню. Я кажу це не для того, щоб дошкулити тобі.

— Я не гніваюся на тебе. Та й ніщо уже не може мені дошкулити, щоб ти знав.

Паузи між фразами заповнює глухий бренькіт струн. Ана Пауча, мов та папуга, говорить уривками і невлад. Краще б вона мовчала.

— А я кажу тобі, не переймайся цим, бабуню,— править своєї прозірливий сліпець. — Не переймайся, — повторює він знов і знов. — Ніхто не кине тобі, що ти бідна. В усякому разі, я не закину.

Вливаючись крізь дахові віконця, вугільний склад наповнює ран-

кове світло. Ана Пауча може крадькома оглянути свого співрозмовника. Він теж далеко не красень. Обличчя вкрите брудною, щонайменше десятиденною щетиною, яку він гладить, мов шовковисту борідку. «Безперечно, він боїться перерізати собі горло, коли голитиметься»,— думає Ана-Ніщо. Вона придивляється до нього пильніше. На вигляд сліпець значно старший, ніж він є насправді. Зрештою, йому не більше п'ятдесяти. Як і «малюкові». Тільки її «малюк» намагався голитися щовечора перед виходом у море. Він казав, сміючись, що на одному далекому острові на нього чекає сирена і що вона не любить бороди.

— Скільки в тебе було дітей? — раптом запитує сліпий, знову вдаривши по струнах своєї гітари.

— Троє,— відповідає вона, немов почувуючи себе винною.

— Всі померли?

— Ні. Не всі. Один залишився. Найменший. Він у в'язниці.

— Це майже те саме. Отже, всі померли,— робить висновок сліпець. Раптом Ана Пауча підводиться.

— Мені пора йти. Вже два тижні я йду тільки вдень. Уночі я нічого не бачу.

Ана-Ніщо дістає звідкись із-під одежі монету, без сумніву, останню, що в неї залишилася, й кладе її в руку сліпому музиці.

— Ось на! Це все, що я можу дати. Якби ти був проходив через моє село колись... як я ще там жила... я дала б тобі попоїсти. Звісно, не делікатесів, бо й сама їх ніколи не їла. Мені подобається твоя музика. Але не пісні про щедрих багатіїв та справедливій війни. Ні, твої пісні мені якраз не подобаються, — з притиском каже вона, беручи свого вузлика.

Порожні, нерухомі очі сліпця дивляться на Ану-Ніщо. Потім він знову сміється, і сміх його уривається затяжним кашлем та гучним бренькотом гітари.

— Куди ти йдеш?

— На північ.

— На північ? То це там сидить у в'язниці твій син?

— Атож.

— Я піду з тобою. Дорога довга. Удвох нам буде веселіше.

— Я поспішаю, — сухо уриває його Ана Пауча.

— Не хвилюйся, бабуню. Ти прийдеш туди вчасно. Тільки краще буде йти із зігрітими животами. Тобто з наповненими, якщо так для тебе зрозуміліше.

— Я поспішаю, — вперто повторює Ана-Ніщо.

— Я гомонітиму з тобою про твоїх синів, що загинули на війні.

— Я ніколи тобі цього не казала!

— Яка ж інша хвороба могла забрати дітей у жінки твого віку, коли не війна?

Ана Пауча мовчить.

— Хіба у нас була страшніша пошесть, аніж війна?

Ана Пауча каже:

— Мій син, «малюк», колись казав те саме, що й ти оце кажеш. Тими самими словами. Він казав таке, що я зрозуміла тільки згодом. Він умів читати й писати, мій хлопчик. А я не вмію. Він хотів навчити мене, але не встиг.

— Тепер у нас часу доволі. Я навчу тебе.

Оскільки її супутник сліпий, Ана Пауча веде його стежкою, що біжить обіч залізниці. Вона не любить цієї стежки, яка в'ється поміж густим колючим чагарником. Але Ана не хоче, щоб її супутник ступав по твердих шпалах та гострому камінні. Ана відчуває глибоку прихильність до цього сліпця, який щодня потроху відкриває перед нею таємниці літер, навчає її, як він сам каже, мистецтва письма. Він терплячий, як шкільний учитель, і якщо іноді й гнівається, то тільки тому, що Ана-Ніщо така дурна, аж умерти хочеться від сорому. Одначе саме цього їй хотілося навчитися ще змалечку — читати й писати. Але тоді школи в її селі не було, найближча школа стояла за сімнадцять кілометрів. А їздити туди не було чим. Пізніше Ана завжди посилялася на всякі причини, щоб виправдатися за свою неосвіченість. Але не звинувачувала в цьому нікого — ні батьків, ні будь-кого іншого. Коли від її «малюка» надійшов перший лист, вона воліла б не прохати листоношу (до речі, славного хлопця) прочитати його. Радше звернулася б до продавця газет із сусіднього села й заплатила йому за це. Та їй так нетерпеливилось! Ана сказала листоноші, що в неї запітніли очі, отож чи не міг би він... і таке інше. З цього листа вона й довідалася про довічне ув'язнення «малюка». Відтоді вона не хотіла більше знати, що писав їй син у своїх наступних листах. Ана вважала, що у всіх у них одні й ті самі нісенітниця. В душі Ана вперто не вірила в довічне ув'язнення свого сина, бо це означало б повірити в його смерть. Звісно, за інших обставин вона жадібно читала б ті щорічні листи, які син надсилав на її день народження... якби вміла читати. Ана вирішила, що тепер настав час подивитися правді у вічі. Раз і назавжди.

— Твоя правда, Ано Пауча, дуже проста. Тобі треба почати жити. Ось твоя правда.

І сказавши це, сліпий ударив по струнах своєї гітари. Ана Пауча мовчки всміхнулася. Її серце сповнилося ніжністю — як тоді, коли вона була ще зовсім юна.

Щоб розкласти вночі багаття, Ана Пауча збирає увечері хмиз і тягне його до притулку, що його послала їм доля. Сліпець ламає сухі галузки об коліно, раз у раз нарікаючи, що він старіє і дедалі втрачає колишню силу. Але Ана Пауча знає, що він ще досить бадьорий і вона цілком може покластись на нього. Загалом, це вона веде сліпого, зате він штовхає її вперед.

На сухій землі у затінку дерев або на попелі погаслих багать, що трапляються їм по дорозі, він виводить своєю палицею сліпого літери та слова, навчаючи Ану читати. Він старіє. Вона молодіє. Якось поплудні після раптової грози Ана Пауча вперше в своєму житті видряпує дуже глибоко в землі слово «любов». Слово, з якого задзюркотів струмочок дошової води. Рідинна любов, в якій відбилося, наче в дзеркалі, сонце, що знову виглянуло з-за хмар.

Ця дивна пара, яку люди приймають за матір і сина, іноді збочує із залізниці і йде від села до села автострадами, стежками мулів та кіз, постійно прямуючи на північ. Сліпець — на диво точний компас і водночас безвідмовний будильник. Він вибирає правильний напрям, не вагаючись, не ставлячи запитань, не орієнтуючись ні на обрій, ні на зграї ластівок, що летять до Африки. Його обрій — це його внутрішній світ.

Він знає напам'ять чотири сторони світу. Замкнутий у своїй темряві, він, щоб жити, мусить відчувати безмежний простір. Він відчуває різні запахи вітру, знає, що несе цей вітер — дощ чи куряву, вгадує, в якому селі їм пощастить доїсти рештки баранини, свинини або нутроші випотрошеної домашньої птиці. Та найголовніше, що він точно знає, де північ.

Він не носить темних окулярів. Змирився зі своєю сліпотою, як із чимось природженим. Ана Пауча, що часто дивиться на свого супутника, якось помітила в нього дрібненькі шрами довкола повік.

— Це в тебе від народження?

— Ні.

— Тобі, мабуть, робили операцію. В тебе шрами.

— Ці шрами від осколків снаряда. Сліпим зробила мене війна.

Ана Пауча мовчки зітхає.

Вони йдуть далі, розподіляючи свій час між ходьбою, музикою та жебрацтвом. Одне й друге зі своїм скарбом, притиснутим до грудей: сліпий — з гітарою, жінка — з вузликом.

У перервах між уроком грамоти й романтичною піснею сліпцеві роздирає груди затяжний напад кашлю. Його голос стає хрипливатим. Але він поводитьсь так, ніби все це дано йому від народження — невидючі очі, хвороба, уміння співати й навчати грамоти.

— Ти певен, що в тебе все гаразд? — непокоїться Ана Пауча, дивлячись на його бридкі плювки.

— Це триває вже цілу вічність. І триватиме завжди. Нема з чого робити драму, бабуню.

Літня Ана намагається всміхнутись.

— Ти ж не порадиш мені лягти в ліжко?

Ана Пауча вибухає реготом. Потім також закашлюється. Та гірське повітря вже сповнилося її сміхом. Здається, села, що повсідалися на гребені гір, мов кури на сідалі, відповідають їм бамканням дзвонів, що теж сміються. Сміються птахи, вітер, гітара. Це своєрідний ураган відлуння. Ана Пауча не сміялася вже тридцять років. Власне, від громадянської війни. Це точна дата.

У кишенці, пришитій до чохла гітари, сліпечь носить книжку. Свою супутницю на війні, у мандрах і в житті. Книжку віршів, яку він більше не може читати. Він знає її напам'ять. Сліпечь навчає Ану-Ні, що читати з цієї книжки. Розгортає її на певній сторінці, яку його пальці впізнають безпомилково, святобливо підносить книжку до своїх незрячих очей, роблячи кожен рух так повільно, наче виконуючи якийсь ритуал, і читає, щоб Ана Пауча вчила:

На старім бересті,
Гроном розчахнутім, напівтрухлявому,
Під квітневими дощами й травневим сонцем
Знов розбрунькувалося листя.

— А зараз пиши, маленька. Пиши: «На». «Н»... «а».

Своєю гострою палицею він виводить літеру за літерою. Ана пише за ним. Сліпий виводить ще одне слово. Потім ще одне, ще... Зрештою надяпує на землі весь вірш. Ана також...

На стародавній висушеній землі Ламанчської рівнини — краю, чий смуток так глибоко виразили Дон Кіхот і Санчо, літера за літерою, слово за словом Ана Пауча малює образ своєї смерті. І свого народження.

Прикрасивши старий усохлий берест кількома зеленими листочками, Ана Пауча сміється безтурботним сміхом дівчинки, а очі її випромінюють материнську ніжність. А коли обоє вони, стомлені, знаходять свій черговий притулок, Ана просить сліпця заспівати для неї, тільки для неї єдиної. Вона хоче послухати пісню, як слухала в юні літа, не думаючи ні про ті сентимо, ні про ту їжу, яку можна заробити цієї піснею.

Репертуар сліпого співака складається з ліричних і трагічних романсів, які мовби відтворюють історію країни; їх співають від села до села, від поля до поля, від корчми до корчми, але зроду їх не передавали по радіо для городян. У цих піснях, що їх сліпець називає «історіями», завжди йдеться про кривдника багатія і скривдженого бідняка, про переможців і переможених, про тих, хто добре вписується у світ Ани Паучі. Вона весь час просить сліпця співати їй цих пісень. Іноді сама наспівує їх півголосом, коли її супутник поринає у свої думки. Особливо зачарував Ану романс про брата й сестру, яких розлучила в дитинстві війна, а через багато років вони зустрілися в одному валенсійському будинку розпусти, де вона виступає в ролі повії, а він — у ролі клієнта.

Коли б тут був
Мій рідний брат,
Він би помстився за ганьбу
Сестри своєї дорогої.

Його звати Енріко. Її — Лола. У ту мить, коли вони збираються згрішити, обоє впізнають одне одного, цілуються й плачуть. Ана Пауча зітхає.

- Ти сам її склав?
- Що склав?
- Пісню.
- Цю історію розповіли мені люди.
- Яке сумне життя!

Сліпий музика награв на гітарі пісню-спогад. Ана Пауча зітхає. Вона весь час зітхає.

Одного дня в сліпого почався напад гарячки, примусивши їх урвати опівдні свою мандрівку й сховатися від сонячного пекла в покинутому хліві, де стояв запах худоби, гною та сіна, змішаний із запахом інших волоцюг, що тут зупинялися. Музика лягає на потолочену іншими тілами купу соломи.

Ана Пауча виходить, озирається довкола й бачить під евкаліптом жолоб для напування худоби, в який стікає цівочка води. Вона зриває з себе хустину й підходить до жолоба, щоб намочити її. В цій прозорій воді, якої не збовтують мордами коні, наче в дзеркалі, відбилося її зображення. Побачивши своє сніжно-біле волосся, Ана враз уявляє себе мерцем, що лежить на снігу на півночі. Здивована, вона довго розглядає себе. Ана не знала, що вона така стара. За ці кілька тижнів її обличчя й шию просто-таки зорали неблаганні зморшки. Її очі глибоко запали, і їх майже не видно.

Ана руйнує це дзеркало, умочивши в нього свою хустину, хитає го-

ловою й повертається до хліва. На щастя, її супутник сліпий. Він не дуже пишався б, що має таку ученицю. Вона мовчки кладе йому на чоло холодний компрес. Це все, що вона може зробити, аби полегшити його муки.

Цілий день минає без пісень, без жодного слова. Уся їхня їжа — кілька сухих фініків. Прислухаючись до порад колишньої санітарки трупарні, хворий через кожні десять хвилин невеличкими ковтками випиває по склянці води.

Надвечір він починає розмовляти. Ана Пауча передчуває, що зараз вона вперше почує ту єдину історію, якої сліпий співак ще не поклав на музику. Гітара лежить поряд з ним, але він не бере її в руки.

— Звуть мене Тріно. Трінідад. Так звали мого батька й мою бабусю. Це ім'я годиться для всіх — і чоловіків, і жінок. Тріно означає в моєму краю «пташиний спів». Яку історію ти хочеш почути — про Тріно чи Трінідада?

— Обидві, — відповідає Ана Пауча, підтримуючи йому обв'язану її вогкою хустиною голову. — Але розповідай тихенько. Бо якщо ти знов закашляєшся, до тебе повернеться гарячка. У нас багато часу. В усякому разі, вночі я іти не можу. Не кажу вже про тебе...

— Тріно був самотнім, завжди замріяним хлопчиком, він часто розмовляв із символами. Я пояснював тобі, що таке символ, пригадуєш?

— «На старім бересті, громом розчахнутім, напівтрухлявому...» — декламує Ана Пауча, його уважна учениця. Вона всміхається, і сліпець здогадується про це.

Він також вишкірює до неї свої жовті зуби.

— Тріно відмовлявся ходити до церкви. Але в дворі за будинком, у затінку улюбленого дерева він споруджував з червоної глини свій власний вівтар. Накривав його клаптем білої тканини й довго дивився на нього. Проте не молився. Я хочу сказати, не промовляв тих слів, що їх кажуть люди, коли моляться богам. Потім брав підірвану бляшанку і, наче з лійки, влаштовував над своїм святилищем нескінчену зливу. Глина, розпливаючись, забарвлювала все довкола в криваво-червоний колір. Йому подобалося це таємниче перетворення, бо воно відбувалося з його волі, здійснювалося його руками. Іншими днями він обкладав свою священну споруду дровами й підпалював їх. Вогонь йому також подобався. Він народився з прагненням до катастроф, і це прагнення тільки посилювалося в міру того, як він пізнавав життя своєї родини. Тобто своєї вбогої родини й бідняків свого села. Це злидні породжують тих, кого охоронці порядку називають заводіями катастроф, а я називаю їх бунтівниками.

Ана Пауча гладить мовчазну гітару, наче заснулу дитину. Давно-давно, тоді, коли Тріно, будучи хлоп'ям, вигадував свої катаклізми, молода Ана розплітала коси й ішла на берег моря чекати повернення човнів. Вона вже мала дітей — вони гралися на прибережному піску.

— У ті часи єдиним учителем у селі був старий капелан, який умів лише читати й писати. Від нього й дістав Тріно свою вбогу освіту і, звісно, вивчив катехізіс. Тебе теж навчали катехізісу, правда?

Ана Пауча не відповідає. Вона вважає, що її сварка з богом не така вже важлива, щоб про неї розповідати.

— Катехізіс. Бог там — білий голуб, а чорт — чорний вуж. Тріно

намагалися переконати, що й у житті усе має бути так само. Але він збагнув, що життя довкола нього не відповідає такому уявленню. Бог весь час навідувався до багатих, де знаходив добрий стіл і розкішні екіпажі, в яких міг з комфортом їздити, куди йому заманеться. Чорт силоміць оселявся в бідняків, яким приносив недугу й холод. А малого Тріно запевняли, що бог любить бідних. Просто-таки наголошували на цьому. То була якась зрадлива, незбагненна любов, бо ніхто зроду не відчув її на собі. Тріно не міг з цим погодитися. Якось він вирішив усе змінити. Бог у нього став вужем, а чорт — голубом. А що вужів Тріно ненавидів, то, тільки-но вибухнула війна, він став ополченцем і заходився палити церкви. Із знанням справи. Хлопчик Тріно, який ховався в душі юнака Трініада, нищив вогнем бога-вужа, якого люто ненавидів. Робив він це з радістю, бо знав, що, б'ючись з всевишнім, він б'ється з холодом. З холодом, який називали вічним.

Пестливим доторком своїх пальців колишньої матері Ана Пауча видобуває з гітарних струн майже нечутний стогін. Здається, що воскрес маленький хлопчик Тріно (це слово означає в його краю «пташиний спів») і виразив себе цієї музикою. Бог, хоч який усемогутній, більше не існує. Ана Пауча певна, що порожні очі її супутника бачать голубів. Усе небо його душі всіяне голубами.

— Чи був він поетом? Революціонером?

— Хто? — питає Ана Пауча, вибалушивши очі, якими втупилася в це змережане пташиними крильми небо.

— Тріно!

Ана Пауча знов спускається на землю й усміхається.

— Він був хлоп'ям.

Під її пальцями гітара промовляє останнє слово. Слово — пташиний спів. *Тріно*.

Всупереч тому, що кажуть люди, Ана Пауча тепер знає: згадувати своє дитинство означає жити. Або, точніше, знов починати жити. Вночі сліпцеві стає краще, а вранці гарячка зовсім зникає. Руки його знов стають веселими руками музиканта, ноги набираються сили й можуть знову рушати в дорогу. На світанку він уже сповнений нетерплячки:

— Вставай, бабуню! Ми не можемо ще цілий день харчуватися сухими фініками. Ця їжа годиться хіба що для бедуїнів, а не для двох гордих іспанців двадцятого століття, таких, як ми з тобою. (Ніби на підтвердження його слів їхній сарай здригається від гудіння надзвукowego літака.) Я співатиму сьогодні дуже сумний романс, найсумніший з усіх романсів. Поки люди ридатимуть, слухаючи мій чудовий спів, ти проситимеш милостиню. Гаразд?

Вона не відповідає. Пов'язує свою білу голову (білу, як голубка?) ще вогкою хусткою. «Сонце висушить її як слід, — думає вона. — І не тільки хустку, а й думки. Якось легше йти на північ з порожньою головою».

Ана Пауча бере свого вузлика з приправленою ганусом, щедро посолодженою й спеченою на олії хлібиною з мигдаликами («Піріг», — вважає вона), не помічаючи, що він утратив свою колишню вагу свіжої хлібини, що він легенький, як гілочка, відірвана від свого дерева. Ана Пауча не хоче про це думати. Раптом їй починає здаватися, що північ дуже далеко, десь у самому кінці дороги, яка нескінченно довшає. Сии

також мовби відступає в темний закапелок її пам'яті. Чи її «малюк», її рідний син не міг би стати отаким дивним сліпцем, цим поетом — палієм церков, якому вона вгамувала гарячку своїми материнськими руками? Віднайденими материнськими руками.

Стара Ана знову вирушає в дорогу, мов зачарована хрипкою музикою гітари. Сліпець сміється і кашляє, інколи нашіптує супутниці на вухо слова, які розповідають неймовірну історію про маленьку Ану, яка з повними морської солі очима чекає на повернення човна, що зветься «Аніта — радість повернення». Повернення, що його більш ніколи не буде, — як співається в пісні.

8 і 9

— Ано Пауча!

Ана здивовано підводить голову й дивиться на сліпця. Вона ніколи не називала йому свого імені. Вони зішлись, наче дві половинки одного прагнення, наче два слова, які, випадково з'єднавшись, утворюють фразу, хоч і не обов'язково повну. Але їхні імена... Щоправда, він розповідав їй історію про юнака, якого звать Трінідадом, про хлопчика на ймення Тріно, — «пташиний спів». Але це ще не означає, що так звати його самого. Він розповідає надто багато всяких історій. Тож спробуй угадати, яке його справжнє ім'я.

— Ано Пауча, ти мовчиш? Тебе дивує, що я знаю, як тебе звати? Ти сама назвала мені своє ім'я. Я твоїх думок не читав.

«Мабуть, він уміє вгадувати, — думає Ана Пауча. — Як ті люди, що раптом перехоплюють у вас думку, яку ви тільки зібралися висловити».

— Звати мене Ана Пауча, це правда, — зізнається вона насторожено. — Але я ніколи не називала тобі свого імені. Я певна цього. Я добре це пам'ятаю.

— І все ж таки ти назвала його мені, — править своєї сліпець. — Несамохіть. Уві сні.

— Ти бачив мене уві сні?

— Ні, це ти уві сні мариш! Уголос! Коли ти починаєш дрімати і гадаєш, що й усе довкола тебе заснуло, ти кажеш: «Мене звати Ана Пауча, а не Ана-Ніщо». Ніби намагаєшся когось переконати. Когось, хто дуже тобі допікає, — таким тоном ти це говориш.

Стуливши губи, Ана Пауча відповідає:

— Я ж знаю добре, що не називала тобі свого імені. Я певна цього. Ти виманив його в мене. Тобто я хочу сказати... ти дізнався про нього якось інакше.

Сліпець регоче, награвши на своїй насмішкуватій гітарі.

— Це не перше, що я виманю в своєму житті. Як хочеш, подавай на мене в суд. Захищаючись, я скажу, що дізнався про твоє ім'я на свя-

ті милосердя. на якому тебе обрали королевою старців усього краю. Тебе, вбогу й брудну.

Він сміється ще голосніше, уявляючи собі судовий процес, на якому судять за виманювання чужого імені. «Певне, він складе про це пісню», — думає Ана Пауча.

— Я не шкодую, що стільки пройшов з людиною, яка подорожує безіменно. Це навіть приємно. Таке враження, ніби в мене кілька супутниць: багата спадкоємиця, яка допомагає мені переходити через рівчаки, благородна принцеса, що кладе мені на чоло холодні компреси, мати, яка просить мене не розмовляти багато, щоб не кашляти...

— Ти плетеш нісенітниці! — розчулено каже Ана Пауча.

— ...а ще смерть, яка веде мене до смерті.

— Перестань. Прошу тебе.

Він замовкає. Настає тиша, яку його гітара не зважується порушити.

Довкола них стоять мовчазні ялинові ліси нижньої Кастілії. Орлине небо. Кам'яниста земля. Таємниця вогню, що її ревно бережуть наша планета й сонце. Таємниця двох. Безлюдний краєвид.

— Ано Пауча, ми з тобою заробили мало грошей! Треба, щоб вони дзвонили, як дзвонить церковний дзвін по небіжчикам!

— Що має дзвонити, як церковний дзвін по небіжчикам? — питає літня Ана несподівано бадьорим голосом.

— Монети в твоїй мисочці, коли ти просиш милостиню. Гроші йдуть до грошей. Ми влаштували б собі невеличку відпустку в одному чудовому місті, яке я знаю трохи далі на півночі. А тобі цього не хочеться?

— Наша публіка — самі злидарі, люди без сентимо в кишені. Що я можу вдіяти?

— Мені не подобається, що ти коришся долі. Бідні люди щедрі. Хіба ти цього не знаєш? Хіба ти ніколи не чула, що в бідних аж надміру доброти?

— Але, слухаючи твої історії, щось вони не дуже проявляють цю свою доброту. Правда, вони плачуть. І не примушують себе довго просити, щоб заплакати. Та сягнути рукою до кишені — це зовсім інша річ.

— Скажи, що їм не до вподоби мої пісні! Ну, скажи!

— Вони їм до вподоби. Але...

— Ти воліла б простягати руку до багатіїв на церковних папертах?

Признайся!

Ана Пауча мовчить. Вибух сміху уривається нападом кашлю. Очі її наливаються слізьми, мов крапельками раптового дощу.

Кастильські села зустрічають подорожніх недовірливо. У кожному однаковій хатині, приплюснені однаковими шиферними дахами, побілені вапном мури, що на тлі романської або готичної церкви здаються якимись буденними, вбогими. На околиці цих сіл мандрівників завжди зустрічають ватаги шибеників-дітей і зграї лютих собак — одні кричать, другі гавкають, діти жбурляють каміння, собаки кусаються. Щоб боронитися, Ана Пауча мусила роздобути собі березову палицю, схожу на палицю сліпця, в якого вона за поводиря. Діставшись до перехрестя,

вони зустрічаються з жандармом, який холодно каже їм, що тут жебрати заборонено і велить забиратися із села.

Ана Пауча кричить у відповідь, що вони не жебрачать, бог береже їх від цього, вони показують виставу. Невже в цьому селі думають, що знедолені люди не мають почуття власної гідності? Сліпець, розтуливши рота, хитає головою. Де тільки взявся в Ани цей незвичний запал? Жандарм, очевидно, заспокоївшись, питає:

— Артистична династія?

— Еге ж, сеньйоре, — гордо відповідає новоявлена артистка, не розуміючи, про що її питають.

Їм пощастило. Телебачення ще не дійшло до цього села, яке сховалося в горах. Обіцяють, що, можливо, наступного року... Їм дозволяють показати свою виставу, але за умови, що вони це зроблять на сільському майдані.

— А чи всім можна слухати ваші пісні?

— Пісні сліпого, сеньйоре! Їх можуть слухати навіть ангели!

Сліпець нишком сміється — він радіє за Ану. «Вона, ця малесенька Ана-Нішо, жінка здібна. Даруйте мені, бабуню, — додає він, проводячи пальцями по струнах своєї гітари. — Я хотів сказати: ця *малесенька Ана Пауча!*»

Після кількох пісень їх частують двома м'яко звареними яйцями й кетягом винограду. Одним кетягом на двох. Трінідадові вдалося розчудити серце мерової тещі, бо одна його пісня достеменно відтворила сумну історію її «падіння» (вона була матір'ю-одиначкою — цим словом вона називала свою помилку молодості).

— Нам пощастило, — сказав сліпий музикант, вкладаючись спати.

Їм таки пощастило, і то не востаннє. Ана Пауча більше не ночує в порожніх складах, що тхнуть безліччю запахів, а насамперед — запахом безпритульних злиднів. Руки в неї не такі брудні, ноги не такі стомлені. Сліпець дістав їй пару ще досить пристойних полотняних черевиків на мотузяних підосвах. Звісно, не зовсім нових.

— Не слід показувати людям, що ти купаєшся в достатку, — каже він. — Люди іноді бувають щедрими, але тільки тоді, коли вбогість аж надто очевидна, ясна як божий день. Це така манера висловлюватись: ясна як божий день. Ти мене розумієш? — питає він, заходячись своїм незмінним гортаним сміхом. Ана Пауча досі не може збагнути, коли він кепкує, а коли говорить з гіркотою.

Її більше не будять ранніми досвітками гудки поїздів, не переслідує нескінченна колія, що стелиться аж за обрій. Перед нею новий краєвид, шоправда, з ватагами дітей і зграями собак на околицях сіл, але принаймні більше нема ні вугільного пилу, ні стосів шпал та рейок, ні огорож з облущеною фарбою, за якими розмістилися тартаки, бетонні заводи та інші підприємства. Коли вони простують розбитими сільськими вулицями, повз них час від часу проїздить старий грузовик, здіймаючи хмару куряви, яку швидко розвіє поривчастий гірський вітер. Постійний запах ялин нагадує Ані про море, біля якого вона виросла, про ялиновий бір, що спускався до самого берега, проте під натиском солоного вітру, здавалося, силкувався відступити назад. Її трое синів пахли цим запахом, змішаним із запахом морської солі й водоростей. Її чоловік також. Хто б міг подумати, що колись вона страждатиме від пекучого сонця в самому серці гір?

Ана розчісується, поринувши у мрії й наспівуючи якусь пісеньку. Вона згадує свої дівочі смолисто-чорні коси, та враз її роздуми уриває смерть:

— Облиш своє минуле, Ано Пауча. Дай йому спокій. Навіщо ти гайнуєш час, подумки повертаючись до давніх щасливих літ? Тепер ти за поводири в сліпого музики, співака й поета, який навчив тебе читати й писати. Але в тебе не буде нагоди випробувати свої нові здібності. Ти більше не отримаєш жодного листа від сина. Ніколи не дочитаєш до кінця «Вуличних горобців». Уже запізно. Геть запізно, Ано-Ніщо.

Ана Пауча не відповідає нічого. Вона пов'язує хустиною білий вінець свого волосся.

— Ано Пауча, розкажи мені про те, що ти бачиш! Якщо мої пісні розбудили в тобі голос, то я хотів би, щоб твої очі допомогли мені бачити. Назвімо це обміном культурними цінностями, навіть якщо ти й не розумієш, про що я говорю.

Ана Пауча озирається довкола.

— Ти втратила дар мови? — нетерпеливиться сліпцеві.

Ана Пауча каже:

— Все тут кам'яне. І гори, і хрест, і храм.

— Ти кажеш, що тут є гори, хрест і храм? Отже, ми перебуваємо десь у Кастілії. Але це ще не зовсім точно, бабуню. Я хочу справді «бачити». Чи не могла б ти докласти трохи більше зусиль?

— Гори з каменю — білого, світло-сірого, блискучого, як метал. Вони мовби підводять голови до сонця й повертають йому назад його промені.

— Граніт, — проспівує сліпець, ударивши по струнах гітари. — Як ти напишеш слово «промені»? Не забувай, що це множина.

— П...р...о...м...е...н...і, — покірливо відповідає літня жінка, виписавши це слово на вкритому порохом майданчику.

Гітара озивається ствердним тремоло: так.

— Що тут є ще, крім каміння?

— Ялиці. Дуби. Темно-зелені. Непорушні. Зелено-сірі. Важенні.

— Дуже добре. Як би ти назвала ці два близькі кольори?

— Кольорами-сусідами.

— Ти справжня поетеса! — проспівує сліпець октавою вище. — А річки тут є?

— Струмки.

— Добрий бог розмістив їх тут для того, щоб пілігрими могли занурити в них ноги. У католицькій Іспанії всяка річ має своє місце й своє призначення. Як ти напишеш слово «католик»?

— А ніяк не напишу. Я вже давно посварилася з добрим богом. Цебто з поганим богом.

— Але ж бог не католик, дочко моя!

Ана Пауча дивиться на сліпця: його вишкірені жовті зуби, що визирають з кошлатої бороди, скидаються на брили вапняку в лісових хащах. Вона мовчить.

Сліпець веде далі.

— Старенька жінка, вбога, брудна та ще й неосвічена! Жінка, що дивно надихає мене в мої ліричні хвилини! — Він видобуває із своєї гітари плач. Неширий. — Ти маєш слухність. Ніколи не пиши слова «католик». І ніколи не вимовляй його. Знищи його в собі! Вбий і викинь

зі своїх думок. І тільки тоді ти почнеш жити. А ти хочеш жити, правда ж?

— Ні.

— Ано-Ніщо, я скінчу тим, що посварюся з тобою!

— А мені начхати! — кричить Ана Пауча. (Луна підхоплює її голос, зодягає в граніт.) — До того ж я уже зробила те, що ти мені радиш. Давно-давно.

Якусь хвилину вони стоять мовчки під пекучим сонцем.

— Що ти бачиш у небі?

— Орлів, ворон, — спокійно перераховує Ана Пауча.

— Он як! То добрий бог знайшов чудових замісників! — глузливо кидає сліпець.

— Хочеш, я напишу слово «ворони» і слово «орли»?

— Дарма. Тепер ти жінка письменна. Я дуже радий за тебе!

Ана Пауча сміється. Сміється якимось здивованим і відвертим сміхом, сміхом, що долинув сюди від моря, від тих часів, коли уста її не переставали весело сміятись. Її очі позбулися катаракти, що дісталася Ані Паучі в спадщину від її суки. Її очі знову такі, якими були колись. Нарешті Ана Пауча дивиться. Дивиться й бачить.

— А небо сине, правда? — лагідно питає сліпець тоном дитини, що хотіла б поглянути у вічі доброму (або злому) духові з казки, яку їй розповідають перед сном.

— Сине, як море.

Мовчанка.

— Тобі бракує моря...

— Воно більше не існує.

— Чому ти вирушила в цю подорож, Ано Пауча?

— Щоб померти.

— Оце-то відповідь!

— Мені нема чого більше сказати.

— Хіба ти не хочеш побачити сина?..

— Це одне й те саме...

— Ано, Ано!

Гітара також завмирає, здригаючись у муках.

— Ано Пауча, мені хочеться, щоб ти описала мені хрест і храм. Якнайточніше, наскільки це можливо. Я вже давно шукаю очей, які допомогли б мені побачити ці... ці, як то кажуть, «дивовижні й небачені речі».

Благальний тон сліпого дивує літню жінку. Вона пильно дивиться на його обличчя: завжди безвиразне, воно раптом покритою маскою тривоги. Ана Пауча воліла б не розповідати того, що бачать її очі, але якщо він наполягає... Мабуть, він має на це якісь причини.

— Хрест сягає верхівкою висоти, на якій літають ворони. І навіть орли. Це такий собі височенний камінь, що здіймається в небо. Високий і непорушний.

— У ньому є щось цинічне?

— Я не розумію, що означає це слово.

— Байдуже. Розповідай далі.

— На ньому нема розп'яття. Він наче голий.

— Хрест-меч, устромлений у землю після перемоги. Хрест — символ могутності.

Ана Пауча якусь хвилину розмірковує.

— Еге ж. Це справді так, як ти кажеш. Здається, ніби цей хрест упав з неба й глибоко встромився в землю. Або його пустили з катапульти.

— Ти правильно вгадала, моя маленька Ано.

Вона мовчить. Пильно дивиться на хрест, що відкинув величезну чорну тінь на кам'янисту долину. Схожа на величезну, геометрично правильну хмару, що непорушно зависла між землею і сонцем, ця тінь, викликає враження, ніби вона прагне затопити всю земну кулю. Ана Пауча вже знає, що земля кругла, і ось що дивує її в цій тіні: вона поривається в усі чотири сторони світу, не зважаючи ні на природні перешкоди, ні на кам'яністі пагорби, ні на ялинові ліси, ні на птахів, ні на ящірок, ні на тисячі всяких закутнів у горах, невидимих для очей Ани Паучі. Зате Ана добре бачить тінь від хреста, що простяглася аж до найвіддаленіших кряжів, за які заходить сонце, тінь, що застуге будь-яке світло. Величезний кам'яний птах-хижак, ще побільшений своєю велетенською тінню.

— Але ж озвися, не мовчи! Допмагай мені бачити! Невже ти забула, що я сліпий?

Та Ана Пауча ніби не помічає занепокоєння сліпого і мовчить далі. Вона не знаходить слів, щоб висловити свої думки... Та раптом каже:

— Мені холодно. Цей хрест дихає зимою.

Озивається гітара, погоджуючись зі словами Ани Паучі. Але під цією тінню будь-яка музика втрачає душу. Вона застигає кригою і вмирає. Сліпець пригортає до грудей гітару, мовби бажаючи вдихнути в неї життя. Западає тиша, і стає очевидно, що сьогодні навряд чи вдасться воскресити гітару.

— А що являє собою храм?

— Він також кам'яний. Ніби видовбаний із суцільної скелі: кам'яні стіни, кам'яні вікна, камінь оточує, мовби хоче проковтнути, високі бронзові двері, на яких зображено безліч святих. Ми з тобою схожі на двох мурашок, що загубились на просторому майдані. В безмежній пустелі я не почувала б себе такою крихітною.

— А який він усередині?

— Не знаю. Усе замуроване камінням. Я сумніваюся, чи є там узгалі щось усередині.

— Певне, щось має бути. Відчинімо двері.

— Нізащо в світі! Я не хочу туди заходити. Цей храм збудовано не для живих, не для тих, хто ходить по землі.

— А ти хіба живеш? Ти відчуваєш, що ходиш по землі?

— Ні. Але цей храм збудовано й не для мертвих. У всякому разі, не для мене.

— Ти маєш рацію. Його збудовано для слави.

— Отже, й ти розумієш, що цей храм не для нас.

Вони підходять одне до одного. Беруться за руки. Які вони крихітні в цій величезній долині! Ана Пауча згадує «Вуличних горобців» і відчуває, що споріднена з ними тісними узами самотності.

Тримаючись за руки, вони підходять до дверей храму. Мов до пащі страховинного велетня.

— Не бійся, Ано-Ніщо, — каже сліпець. — Я навчив тебе читати й писати, щоб одного дня ти могла навчитися й ненавидіти. І ось цей день

настав. Перед тобою помпезний пам'ятник, споруджений переможцями, які хотіли показати країні — цілому світові — нікчемність переможених. Його поливали й плекали твоєю кров'ю, а я віддав свій зір, щоб він виріс отаким височеним. Але на мармуровій плиті, де викарбувано імен на мучеників, немає прізвищ ні твоїх синів, ні чоловіка. Читай колонки імен, одну за одною, але ти не знайдеш там ні Педро Паучі, ні Хуана Паучі, ні Хосе Паучі.

Ана мовчить.

— Твоє прізвище, Ано Пауча, зародилося в темряві, його, як і мільйони інших подібних прізвищ, ніхто ніколи не знав і ніколи не знатиме. Одначе саме твоім безіменним слабким плечам випало підтримувати важенню славу імен знаменитостей, імен переможців. Це несправедливо, Ано-Ніщо. Шукай тут імена своїх полеглих синів та чоловіка.

— Їх тут немає.

Мовчанка.

— А подивися, чи є там згадка про мій втрачений зір?

— Як же він називається?

— Зір республіканського солдата.

Ана Пауча читає літери, слова, пильно оглядає зображення святих, кам'яні вінки, всякі символи.

— Про це тут не згадується.

— Я так і знав. Але хотів, щоб мені це підтвердили. Навіть будши сліпим, я доклав своєї праці в цю споруду під час довгих літ свого ув'язнення. Певен, що й твій син тут теж працював.

— Мій малюк?

— Атож. І тисячі інших, що їх водили з в'язниць на це будівництво. Багато хто тут поліг кістьми. На все це пішло чимало років. Славу не спорудити за один день.

Ана Пауча відчуває, як її рот наповнюється слиною. Але ненависть, справжню ненависть не випльовують. Її ковтають. Вона своєрідна пожива.

— Як називається це місце? — питає Ана Пауча, коли нарешті їй удається вимовити кілька слів.

— *El Vale de los Caidos!*¹ Правда ж, пишна фараонівська назва? — мовить він, розреготавшись. І поважно додає: — Полеглих за батьківщину...

— А моїх синів і чоловіка тут не згадано. То за кого ж, за що вони полягли, мої сини й чоловік?

— У республіканця, у червоного, нема батьківщини, нема нащадків.

Ана Пауча окидає рішучим поглядом цю величезну опоганену долину, перетворену на пам'ятник слави та перемоги.

— Колись доведеться усе це знести, зруйнувати вщент і повернути землі те, що їй належить.

— Браво, моя старенька! Тінь, що затопила цю долину, буде колись розвіяно. Ана — пророк! — раптом скрикує він, і цей крик луною розкочується між камінням.

Зненацька прокидається гітара й починає співати. І народжується героїчна поема.

Вони покидають Долину полеглих, тільки-но з'являються туристські автобуси, щоб, як каже сліпеч, задовольнити тут нездорову європейсь-

¹ Долина полеглих (ісп.).

ку допитливість. Однак Ана Пауча встигає кинути погляд на туристів, про що відразу здогадався її проникливий супутник. Хоч він і заперечує, Ана хоче ближче роздивитися цих туристів. Вони згруповані в табунці до ста чоловік, усі в шортах, з фотоапаратами і сліпі.

— Як це «сліпі»?

— Всі вони у чорних окулярах!

— Ти глузуєш з мене, чи що?

— Усі сліпі, крім тебе, носять чорні окуляри. Я досить надивилася на них на церковних папертях, бачила їх, де вони жебрали або продавали лотерейні білети.

Вони йдуть далі. Літня жінка щось мимрить крізь зуби, а потім каже, що дарма вони не заспівали для цих людей.

— Ми зібрали б чимало монет, — править своєї літня жінка. — Одразу видно, що гроші у них водяться.

— У кого?

— Та в цих чужоземців.

— Невже ти втратила свою гордість, брудна андалуська злидарко? — скрикує сліпець.

— Я голодна.

— А я хіба не голодний? Ці люди не знають, що таке сліпець або жебрачка. Щоб у них чогось випросити, треба розповісти їм історію усього свого життя, хоча б вигадану. Ти згодна це зробити?

Ана Пауча похнюплюється й мовчить.

— Ну от, бачиш! Ходімо просити милостиню до наших. До бідняків. Від них скоріше можна сподіватися щедрості. А інші... Одне слово, багатії! Пам'ятаєш день твого коронування? Чи багато грошей вони тобі дали? А багатії-іноземці, крім своєї нездорової цікавості, можуть тобі запропонувати лише сувенірну листівку. І більш нічого. А втім, ці, яких ми сьогодні зустріли, не товстосуми.

— А мені здалося, що вони цілком забезпечені! Вони не ходять у лахмітті, як ти і я!

— Середній клас — так їх називають! Серед них трапляються майже такі самі злидарі, як ти і я. Злидарі, які мають чекову книжку, але грошей у банку не мають. Розумієш?

— Ти навчив мене читати й писати, — сухо відповідає Ана Пауча. — Тепер я все розумію.

Що далі посуваються вони на північ, перетинаючи кастильське плоскогір'я, то непривітніші й скупіші стають селяни.

— Вони в цьому не винні, — каже сліпець. — Звичайно, ці люди мають землю, але ця земля засушлива й неродюча. Отари овець, що постійно на ній випасаються, поїдають навіть стерню аж до коріння і цим ще збільшують її неродючість. Колись давно, — пояснює сліпець, — це плоскогір'я вкривали ліси. Тоді казали, що пташка може перетнути весь цей край з півночі на південь, стрибаючи з гілки на гілку. Потім завезли сюди мериносів — овець, вовна яких цінується дуже високо. Тільки скрізь, де вони проходять, не лишається більш нічого: вони пожирають усе, як сарана. Справжнє лихо. Ось і наслідок: чудова Кастилія і ще кращі кастильці.

Ці кастильці навіть не розмовляють, вони показують рукою, де лежить найближче село, і не люблять «романсів» сліпого. Вони зовсім байдужі до міських історій, хоч би які сумні та зворушливі ті були. Ко-

жен з них має небожа або іншого близького родича, який навчається або працює в Мадриді чи Саламанці і який уже розповів їм усе, що слід знати про ті далекі міста: гвалтування, збройні пограбування банків, підвісні мости й метро. Хоч репертуар у сліпця дуже різноманітний, усі його зусилля пропадають марно. Ніхто не стромляє руку в кишеню, щоб кинути їм монету, хати зачиняються перед ними, а їхні мешканці ховають від них усе істівне. Єдине, що вони охоче показують, — це місця, де можна напиться води.

— Ондечки, між тополями, — кажуть вони без крихти іронії. Відтак знову впадають у свою одвічну сонливість.

Сухий край, суха земля і сухі люди. Ана Пауча й сліпець змушені красти плоди та городину, як тільки випадає нагода, накликаючи на себе лютих собак, що несамовито гавкають і кусають їм ноги. Якогось дня Ана приймає героїчну ухвалу: вони з'їдять її приправлену ганусом, щедро посолоджену й спечену на олії хлібину з мигдаликами.

— Справжнісінький пиріг, — каже вона.

Між двома подорожніми западає гнітюча мовчанка. А коли до сліпця повертається дар мови, він пестливо гладить невіддільного від грудей Ани-Нішо вузлика.

— Цей хліб священний. До нього не слід доторкатися. Краще ходімо в дубняк. Там знайдемо жолудів.

— Як свині.

— То ти досі нічого не знаєш про людське життя? Постривай. Ти ще багато чого дізнаєшся.

Загальновідомо, що від голоду хрипнуть найзвучніші, найбарвистіші голоси. Отож після двох днів мовчанки сліпий співець звертається до Ани Паучі своїм найхрипкішим (тобто найголоднішим) голосом:

— Ано Пауча, я навчив тебе читати й писати, щоб ти могла глибше збагнути, яка вбога твоя країна. Ця вбогість є водночас і твоєю вбогістю. Існують дві вбогості: вбогість лахміття і вбогість розкошів. Ти бачила обидві. Ти їхнє джерело й гирло. Усе це було передбачено й створено заради тебе: щоб випустити тебе в життя і водночас позбавити в ньому будь-якого ґрунту під ногами. Ти найдовершеніший витвір цієї кричущої суперечності. Ти уже дещо знаєш, тож я можу розкрити тобі причину такого стану речей, пояснити, як одна вбогість зливається з іншою й утворює одне ціле, своєрідний симбіоз, що його можна назвати «величчю в лахмітті».

В тон сліпцеві озивається гітара, вона промовляє із самих своїх глибин. Голос дерева, який забув про свою музичну культуру й нотну та тембральну витонченість і виринається з нутрощів інструмента.

Усі троє (літня жінка, сліпий музикант й прадідівська гітара) йдуть берегом кастільської річки, що котить свої холодні прозорі води між тополями, березами й евкаліптами, які відкинули негусті тіні; над водою пурхають мерехтливі бабки, по поверхні бігають водяні птахи й ковзають німі вужі, а в глибині вилискують срібні риби, і несе ця річка в далечінь сухе листя й опале віття, яке мовби прагне доплисти аж до моря, омиває горді жонкілії й зарості синювато-зеленого очерету, в якому вітер насвистує свою сопілкову мелодію. А на березі річки то там, то там стоять замріяні бики.

— Ця річка називається Тормес. вона — колиска іспанської поезії й пікарески. Ти це знаєш?

— Ні, — відповідає Ана Пауча зі щемом у серці.

Вона похнюплюється перед німим докором свого супутника. Ана Пауча, маленька неосвічена андалуска.

— По цих місцях пройшло усе найблагородніше й усе наймерзенніше, що було в історії нашої країни. Усе гартувалося тут, як гартується розпечене до білого залізо у крижаній воді, щоб стати мечем. Безплідна кастильська краса могла б викупатися в цих водах... і перетворилася б на німфу. Ти мене слухаєш?

— Звичайно! — роздратовано вигукує Ана Пауча, наче її хтось образив. — Ти хочеш сказати, що ми перебуваємо в колиці нашої культури, інакше кажучи, нашої скорбоги.

— Правильно! — відповідають їй в унісон сліпець і його гітара. — Ана кмітлива! Ана прозорлива! *Нарешті* Ана просвітилася!

Все тіло Ани Паучі наповнюється радістю. І ця заслужена радість у якийсь чудесний спосіб допомагає їй забути про голод.

— Ано, ти бачиш перед собою місто зі ста золотими церковними банями. Це місто, за довгі сторіччя також позолочене кастильським сонцем і напоєне водами Тормесу, називається Саламанкою. Воно називалося Саламанкою ще задовго до твого народження й було колискою іспанського золотого віку, кузнею поетів, і містиків, справжнім університетом. Стародавній Тормес омиває підмурок, у який заклали свій перший камінь усі народи, що, злившись, утворили іспанську націю. Це тут Сан-Хуан де ла Крус¹ оспівав безмежну господню любов, це тут Фрай Луїс де Леон², повернувшись із тривалого ув'язнення, відновив читання курсу лекцій з теології, почавши з таких слів: «Як ми говорили вчора...» Це тут генерал Мільян-Астрай, спілльник генерала Франко по винищенню людей, вигукнув: «Смерть розумові! Хай живе смерть!». Цей сповнений ненависті крик почули й підтримали в багатьох кінцях світу... Це тут великий філософ-екзистенціаліст Мігель де Унамуну³, поет суворості, відповів йому: «Ви переможете. Але ви не переконаєте!» То був ледь чутний крик, заглушений хором інших... Коли б ти хоч трохи пройшлася вузькими вулицями цього міста, з їхніми аркадами, з безліччю дерев'яних різьблених балконів, ти побачила б, як розквітає геометрія Відродження, наче квіти, зіткані з ліній, як уростає в землю бароккове безглуздя, як здіймається до неба готичний монастир. Побачила б сухі, вимощені плитками площі, фасади, які несподівано обертаються до перехожого своїм єдиним завітчанним вікном, сумовиті водограї, безлюдні патіо, монастирі, в яких часто бував Гарсіласо де ла Вега⁴. Всі дороги приведуть тебе до Тормесу, річки-ліри. Місячними ночами тут лунає рев биків, а в сонячні дні тут похмуро від темних плащів селян... Широко розкрий очі, Ано Пауча. Як і всі іспанські міста, Саламанка має свої братські могили. Цілком імовірно, що саме тут спочивають і твої сини й чоловік. Але це не заважає Саламанці, цьому осередкові репресій і культури, ставати з кожним днем іще золотішим і мерехтіти своїми ста церковними банями. Я шкодую, що тобі дове-

¹ Хуан де Йенес, прозваний Сан-Хуан де ла Крус (1542—1591) — іспанський кармеліт, поет і містик.

² Фрай Луїс де Леон (1527—1591) — іспанський чернець і аскетичний поет.

³ Мігель де Унамуну (1864—1936) — іспанський письменник і філософ, був ректором Саламанкського університету.

⁴ Гарсіласо де ла Вега (1501—1536) — іспанський поет.

деться споглядати це зловісне сяйво тільки очима жебрачки, що тільки голос сліпця спробує якось передати тобі тисячоголосий гамір цього стародавнього міста.

Змучені голодом, Ана Пауча й сліпець прямують до центру міста. Діти й собаки тут від самого народження звикли до жебраків. Малюки дивляться на обшарпанців байдуже, а тварини обнюхують без будь-якої ворожості. Всіма дорогами, які ведуть до Саламанки, день у день сунуть юрми злидарів, і циган, і мандрівних акторів, що поширюють усякі небилиці, ідуть знедолені всякого роду в пошуках хоч якогось даху над головою, їжі та кількох монеток. Найкмітливіші знаходять собі днів на два-три тяжку роботу у вапнякових кар'єрах неподалік од міста й потім вирушають далі тисячами доріг, що ведуть на захід і на південь. На північ ніхто не йде. Там надто холодно для людей, що постійно ночують під мостами та на пустирищах.

Надвечір, о тій порі, коли пташки на деревах щебечуть аж заливаються, на площі, які навіюють на думку збільшені фотографії старовинних монастирських дворів, висипає строката юрба. Безтурботні перехожі, що, мовби прогулюючись, прямують у точно визначені місця, парочки закоханих, яких супроводжують вічно насуплені наставниці, цілі родини, що всідаються на терасах за столиками кав'ярень: батько, мати, дідусь, бабуся, діти, дядьки та цілий гурт усякої рідні, у тім числі й убога кузина, яка, покинувши село, поселилася в родичів і служить у них за няньку. Незважаючи на спеку, вони п'ють холодне, щедро посолоджене молоко, що викликає непогамовну спрагу, спорожняють великі чашки кави з молоком, кухлі пива та лимонаду, від якого через кожні три хвилини відригують, наповнюючи повітря запахом часнику, що ним був приправлений їхній обід. Загальна атмосфера задушлива, сповнена духом поту та іншими невизначеними запахами, що їх не може розвіяти жоден вітер, не можуть пом'якшити пахощі жодного фруктового дерева. Автомобілів тут зовсім мало, бо нелегко в'їхати на площі, що нагадують військові укріплення.

Сліпий музика скидає чохол зі своєї гітари в самому центрі цього життєвого осередку славної історії Іспанії. Ана Пауча, пригортаючи до себе однією рукою вузлика з приправленою ганусом, щедро посолодженою й спеченою на олії хлібиною з мигдаликами («Пирогом», — як вважає вона), другою видобуває з таємничої схованки в своїх спідницях алюмінієву тарілку, що дісталася сліпцеві в спадщину і геть погнулася за довгі роки, що їх служила йому в усіх злигоднях. Ця героїчна тарілка навіть воювала на війні тридцять років тому.

Гучно й майстерно виконана музична інтродукція збирає довкола них гурт цікавих, що дедалі збільшується. Сліпцеві й Ані не треба робити ніяких оголошень: люди чудово знають, що являють собою такі видовища. В першому ряду сидять просто на землі діти. Зразу ж за ними стоять матері, бабусі, старші сестри, тітки та інші жінки — годувальниці чи бездітні сусідки, що прагнуть мати свою родину, всі збуджені, всі сокотять, мов кури. Ззаду, мов непохитний фортечний мур, вишикувалися чоловіки з чималими черевцями та короткими вусиками, з сигарами в зубах і руками в кишенях.

Перед цією міською юрмою Ана Пауча раптом усвідомлює, який у неї жалюгідний вигляд, і понурює голову. Вона відчуває страх перед тією миттю, коли їй доведеться простягти свою тарілку жебрачки. Слі-

пий музика шепоче їй: «Сміливіше, маленька!» — і кричить, награвши на гітарі:

— Історія про людину на ім'я Трінідад!

Серед публіки спалахують короткі суперечки з приводу цього імені, бо люди не знають, про кого йдеться: про чоловіка чи про жінку.

— Дорогі діти, сеньйори і сеньйорити, ким, на вашу думку, була ця загадкова особа на ймення Трінідад — чоловіком чи жінкою?

Люди висловлюють суперечливі думки. Вони висловлюють їх криками. Одні запевняють, що та загадкова особа була чоловіком, інші — що йдеться про жінку, вбогу дівчину, скривджену долею, постійну героїню всіх казок, які оповідають сліпці.

Гітара вчасно уриває ці дебати, музикою посилює напругу, звучить то хрипко, то насмішкливо, щоб збити з пантелику слухачів. Ані Паучі стає жарко. Вона не знає історії Трінідада так добре, як знає їхня супутниця гітара.

— То був чоловік! Справжній! Він любив поговорити про голубів!

Одна стара дівка, що стоїть, оточена гуртом небожів, уже розчарується — ще до того, як сліпеч почав свою розповідь. Вона питає його, що це означає: «любив поговорити про голубів».

— Мабуть, це був чоловік, про якого не зовсім зручно розповідати у присутності дітей, і гадаю, ви розумієте, чому. Очевидно, він не багато штанців протер за шкільною партою. Але, будьте певні, це не завадить їй простягти вам свою тарілку!

Ані Паучі, яка вся перетворилася на слух, хочеться, щоб завдяки якимось чарам кудись пропала її погнута тарілка. Її очі втупилися в плити, якими вимощена площа. Гітара глузує із слів старої дівки.

— Це означає, сеньйоро, що той добряга Трінідад частенько говорив про голубів. І мав на те своє право. Голуб святий дух, як відомо, є складовою частиною святої трійці. І то неабиякою. (Гітара вмовкає, вичікуючи, поки люди заспокояться, здається, вони остаточно втратили ключ до розгадки таємничої історії.) Але той Трінідад говорив лише про одного голуба: білого, голуба миру. Можна було подумати, що він закоханий у нього. Та чи справді це було так?

На якусь мить публіка переймається сумнівом, чорним сумнівом, що його посіяла згадка про цього міфічного птаха, званого білим голубом миру. Потім язики розв'язуються. Підсвідомо обминаючи політичний підтекст, який несе в собі символ білого голуба миру, вони обирають для пліток менш небезпечну тему.

— Еге ж, дорсгий кузене, кажуть, що є люди, здатні закохатися в ослицю або навіть у вівцю. Щоб далеко не ходити, згадаймо дружину нашого колишнього мера — чи ж не закохалася вона в свого китайського мопса? Парафіяльний священник не хотів більше й бачити її в своїй сповідальні. Усі це знають. Він ніяк не хотів відпустити їй цей гріх. Вона мусила перейти до іншої парафії і сповідатися в іншого священника. Я нічого ніяк не вигадую, про це знали навіть її діти. А коли той мопс подох, вона ходила в жалобі, наче вдова. Ще б трохи, і муніципалітет оголосив би день трауру в цілому місті. Так, мій любий, але це було тоді, коли ви жили в Каталонії.

Гітара, що пройшла належну ярмаркову школу, невідступно акомпанує цим сплескам «громадської думки», підкреслює їх і пожвавлює, якщо вони спадають, спрямовує в потрібне річище.

— Невже то такий великий гріх, якщо ти любиш голуба чи голуб-

ку? — вигукує статечна опасиста вдова з розчуленим поглядом. — А я гадаю, що то був би цікавий факт для поета! Скажімо, для Сан-Хуана де ла Крусa!

Незважаючи на те, що цей химерний святий майже не відомий публіці, чоловіки заходяться нестримним реготом: сміх також може поширювати плітки. Гітара закликає до тиші. Всі замовкають.

— Сеньйори і сеньйорити, любі малюки, цей білий голуб миру розповідав Трінідадові про інший людський рід.

Озивається чийсь глузливий голос:

— Про негрів!

— О, ні! О, ні! — виспіває сліпець у ритмі самби.

— Про пігмеїв!

— О, ні! О, ні!

— Про американських солдатів!

— О, ні! О, ні! — відказує сліпець, беручи гучний акорд.

Та ніхто, здається, цього не чує.

Сонце помалу покидає площу, й вона повільно поринає у вохристу тінь своєї історичної пишноти. Ана Пауча понад усе бажає, щоб люди замовкли й вона почула історію про цього Трінідада, закоханого в голуба. На площу вривається подих вітру, що пробився сюди вузькими вуличками і приніс із собою запахи камеді, биків та гіркого гарбуза.

Голос сліпця перебиває загальний гамір:

— Тим іншим родом, про який голуб розповідав Трінідадові, були *рівноправні люди* — досі невідома сукупність людей.

Над юрбою злітає мимовільне «ох!», воно зривається з вуст, що на мить затаїли подих. Це зітхання викликане скоріше розчаруванням, аніж захопленням. Нелегко жити на світі, коли в тебе єдина надія наповнити чимось шлунок — це здобути доброзичливість публіки, чий настрій весь час міняється.

Пильно спостерігаючи за глядачами, Ана Пауча вловлює їхнє розчарування і починає побоюватися, що історія про цей чудовий рід *рівноправних людей* не принесе успіху. Вона ставить подумки на місце цих *рівноправних людей* своїх синів та чоловіка і вже дивиться на світ колишніми очима свого «малюка», що так любили розгадувати таємниці. Ана хоче уявити собі цих *рівноправних людей*, які належать до нового роду. Та враз під горло їй підкочується клубок. Вона щосили притискає до свого порожнього живота вузлик з приправленою ганусом, щедро послодженою й спеченою на олії хлібиною з мигдаликами («Пиріг», — сказала б вона). Але Ана відчуває лише холодний дотик чогось твердого. Живіт висохлий. І хліб тяж засох.

— А які вони, ці *рівноправні люди*? — питає чийсь голос з удаваною цікавістю, щоб підкреслити іронію.

Гітара оживає. Різко змінивши тон, вона співає, наче та пташка, що вирвалася з клітки й ще кружляє довкола неї, сп'янівши від безмежного простору й не знаючи, яку з доріг волі обрати для себе.

— Не подумайте, що «рівноправні» означає в чомусь однакові, — співає сліпець. — Однакові зростом чи будовою тіла. Але вони дивляться одне на одного і бачать в іншому самого себе, і дивуються, що їх багато, бо вони мовби одна особа, одне й те саме відображення, яке відбивається в безлічі дзеркал. Вони рівноправні тому, що вільні.

Ана Пауча вдихає на повні груди повітря. І всміхається. Вона уявляє своїх дітей і чоловіка (своїх мужчин, що, як казали, полягли на

війні чи опинились у в'язниці), і їхні обличчя виникають серед людей, що заповнюють площу, зринають у її пам'яті, наче іскристі молекули однієї порошинки, й утворюють цілу хмару однаковісінських облич, що суне вулицями, вкриває поля й дороги, затыгає гори й долини, небо, моря і землю. Як це добре вміти читати й писати, бо ж ти маєш змогу давати назви мріям і втілювати у слова скороминущі образи!

Але публіка виявляє незадоволення.

— Якщо вас звать Хуаном, ви хочете лишитися Хуаном, не бажаєте стати Хосе чи Педро, яких треба остерігатися, бо коли вони вітаються з вами, то це означає, що вони мають намір позичити у вас грошей або попасти очима стегна вашої дружини. Даруйте, сеньйоро, але чорне ніколи не стане білим. А Хосе чи Педро не зрівняються з Хуаном.

Дискусія загострюється і загрожує перейти в сварку. Діти витріщують очі, нашорошують вуха й ось-ось почнуть виголошувати одне одному ті самі аргументи. Своєрідна генеральна репетиція перед справжньою виставою. «Нерівноправність закладена в самій природі людей, — подумки філософствує сліпець, — які зустрічаються й розмовляють між собою лише вряди-годи, під час випадкових зустрічей на вулиці». — «Вони розмовляють між собою не для того, щоб зблизитися, — думає Ана Пауча, мовби почувши німий монолог сліпця, — а для того, щоб якомога більше віддалитися одне від одного. Як це безглуздо — навчитися читати й писати, щоб бути змушеним давати назву розчаруванню і втілювати у слова смуток!».

Коло цікавих розпадається. Дехто ще затримується, відходить, озируючись, мовби жалкуючи, що не зчинив бійки.

— Загилити б тому типові кулаком у пику.

— Атож, ця брудна сліпа пика нічого кращого не заслужила. Пика агітатора й баламута, з тих, які щодня читають «Вос де ла провінсія» — газетку хбч і не дуже оригінальну, але добре обізнану з правилами *підривної діяльності*.

— Кажу ж вам, то комуніст! — бере горлом третій чолов'яга з істеричною ноткою в голосі, голосі «порядної людини». — Їх не всіх винищили під час війни. Якби до мене прислухались, то влаштували б ще одну війну, і вона стала б останньою, запевняю вас.

— Бур'ян, — робить висновок якась жінка з непохитною претензією на оригінальність.

І всі одноставно згоджуються з нею.

Невідомо чії руки, руки мовчазних людей (чи це, бува, не перші представники нового роду рівноправних?) кидають кілька монет, що скандально дзенькають об плити, на яких ще зовсім недавно стояла магічним колом юрма. Ані Паучі навіть не треба простягати погнуту тарілку. Вбога винагорода за подвиг її супутника. Сьогодні не той день, коли їм пощастить позбутися своєї вбогості.

Якусь хвилину Ана Пауча вслухається в раптову тишу — гітара несподівано замовкла. Потім нахиляється і збирає гроші. Це її робота. «Зрештою сентимо є сентимо», — думає стара морська вовчиця. Вона не зважається поглянути на сліпця, який, онімівши, мов прикипів до місця. Йй хочеться, щоб вона ніколи не скінчила збирати ці монети або щоб раптом споночило і темрява проковтнула обличчя сліпого.

Ана Пауча чує, як гупають, наближаючись, чийсь чоботи. Двоє представників озброєної поліції, влучно прозваної «грістапо», накручені, мов найдосконаліші автомати, викрикують якийсь наказ і тягнуть

за собою вуличного співця, його анархістську гітару та палицю сліпого. Тягнуть Трінідада, і його голуба миру, і його чудові історії.

Ана Пауча лишається сама посеред площі зі своєю вже непотрібною погнутою тарілкою, притиснутим до грудей вузликом з приправленою ганусом, щедро посолодженою й спеченою на олії хлібиною з мигдаликами («Піріг», — думає вона), та вбогими сентимо в руці. Довкола неї порожнеча, що її утворюють аркади, лунка тиша старовинних ансамблів, на фасадах яких поезія закарбувала свої таємниці, що їх нікому не розгадати. Але особливо гнітючою здається ця порожнеча, коли поруч нема близької людини. Це самотність нового типу. Це горе, можливо, притаманне новому родові людей.

Звинувативши сліпого співака в політичній агітації у громадському місці (яке, однак, з давніх-давен є священним місцем політики), його оголосили «соціально небезпечним». У чеканні малоімовірного суду, його тримають під невиспущою вартою. Старенькій Ані нічого не вдалося дізнатися про свого супутника. Але вона відчуває, що він зник назавжди. У неї таке враження, ніби вона несподівано щось загубила. Щось таке, чого не можна ні продати, ні позичити, ні дати комусь, ні витратити. Тільки можна загубити.

Кілька днів Ана Пауча блукає довкола комісаріату поліції, довго стоїть у глухій вуличці, куди виходять заграбовані вікна в'язниці, сподіваючись почути привітні звуки гітари. Звичайно, вона марить. Їй хочеться марити. Вона добре знає, що в'язниця — це мертва тиша. Саме для того сліпця й ув'язнили — щоб примусити його замовкнути. Чого вона чекає, міцно стискаючи в руці кілька сентимо, зароблених під час останньої вистави?

Вона приходить сюди щодня й стоїть тут по кілька годин підряд. Їй хочеться зазірнути за цей гарний і позолочений, наче уламок історії, мур. Ана Пауча знає, що він за цим муром у товаристві свого білого голуба й Трінідада — усі із заткнутими ротами. Можливо, вони уже мертві. Бо ця позолочена зовнішність — тільки видимість, і годі. А всередині — реальність здушеного крику, вихолощеної свободи.

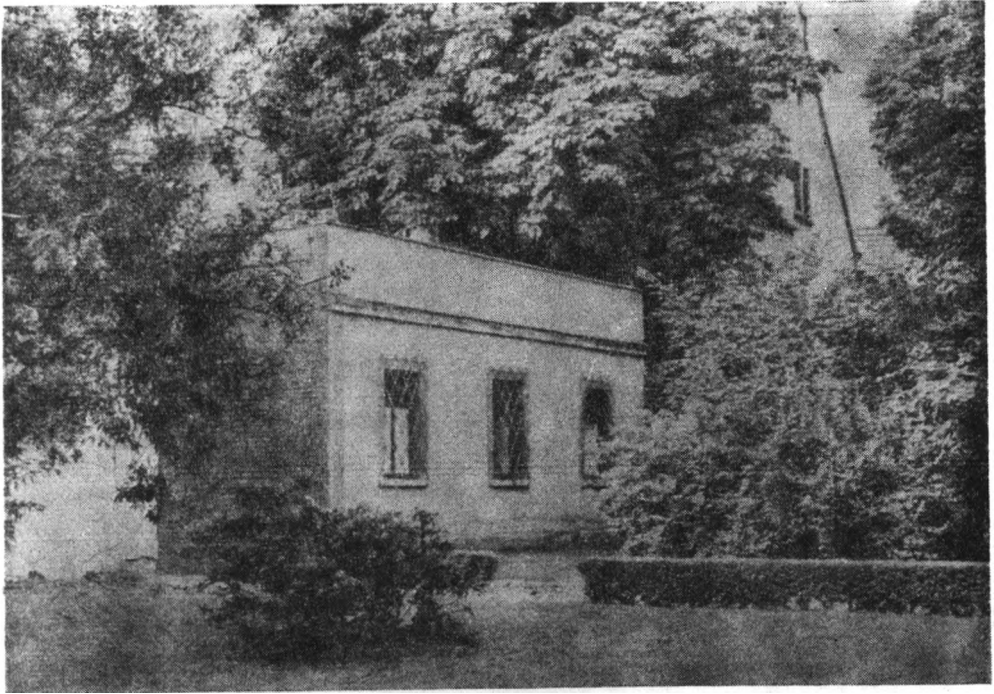
Ана-Ніщо довіку. Якби вона не навчилася читати й писати, усе, безперечно, було б, як і раніше. Вона заплющила б очі, взяла б свого вузлика й вирушила б у дорогу, забувши про Тріно (що в його краю означає «пташиний спів»). Забула б про нього назавжди. Ана Пауча не зберегла б у своїй пам'яті образу дитини, яка палить церкви. Не сплутала б цього образу з образами своїх дітей, що бігали на піщаному березі, злітали над хвилями, пірнали на самісіньке морське дно й виривали з широко роззявленими ротами, наче перемігши ядуху. Ох, який незабутній цей образ отих трьох риб, плоті від її плоті, що пливли до неї з водоростями на голові! Але поглинуло їх не море. Поглинула їх війна. А тепер Ана письменна. І знає, що не війна змусила замовкнути її сліпого співака, а мир переможців. З...а...м...о...в...к...н...у...т...и...

Вона вміє читати й писати.

(Закінчення в наступному номері).

З французької переклав
Григорій ФІЛІПЧУК

Ілюстрації Тамари Єлистратенко

Будинок колишньої друкарні Г. Рау, в якій вийшов перший номер ленінської «Искры». Тепер тут меморіальний музей.

ЛИСТ З ЛЕЙПЦІГА

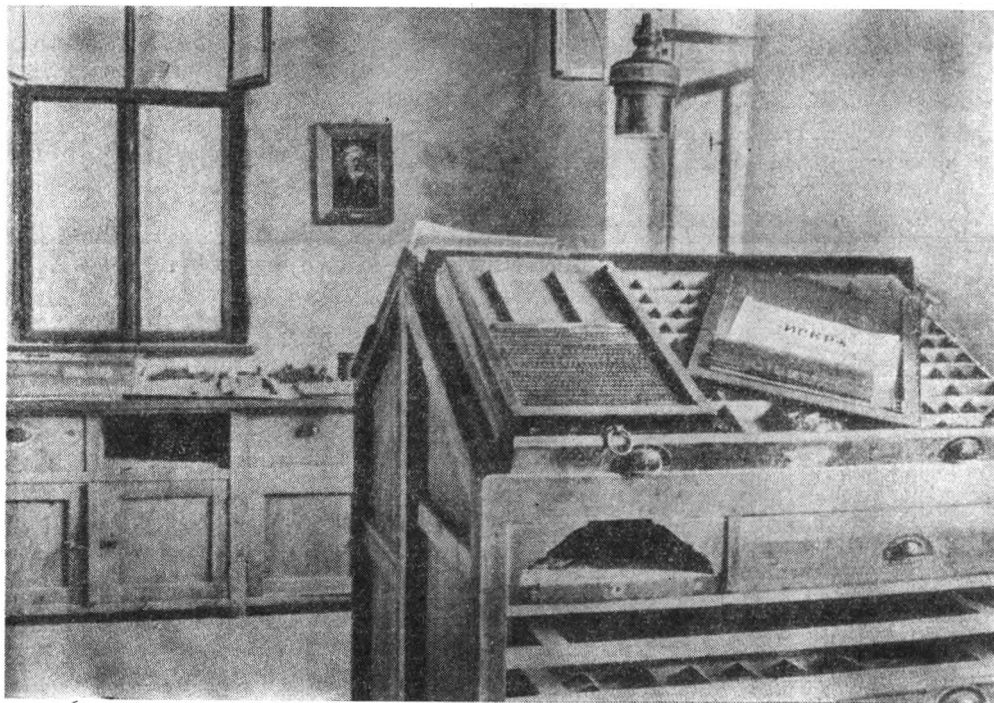
ТУТ НАРОДИЛАСЯ ЛЕНІНЬСЬКА «ИСКРА»

Зелена вуличка Руссенштрассе на лейпцігській околиці видається досить провінційною, непомітною, далекою від пристрастей великої історії. А між тим десь років вісімдесят тому ця затишна вуличка була свідком події епохального значення. У грудні 1900 року тут, в будинку № 48, у друкарні соціал-демократа Германа Рау, було видруковано перший номер «Искры». Як підтверджують новітні дослідження істориків, наступні чотири номери газети, заснованої Володимиром Іллічем Леніним, також друкувалися в Лейпцігу.

На межі сторіч це місто було важливим осередком німецького пролетарського руху. В різні роки тут працювали

такі відомі діячі революційної соціал-демократії, як Август Бебель, Роза Люксембург, Франц Мерінг. Місто мало й добру поліграфічну базу, тож не дивно, що саме Лейпціг став місцем народження легендарної «Искры».

Виходу першого номера передувала напружена організаційна робота, здійснювана в умовах суворой конспірації. Разом з Германом Рау в підготовці й випуску газети брав участь польський складач, соціал-демократ Йозеф Блуменфельд, що володів російською мовою. З допомогою робітників в інших лейпцігських друкарнях почастило добути російський шрифт. У зв'язку з численними труднощами друкування першого номера «Искры» розтяглося майже на два місяці. Коли ж, нарешті, газета вийшла в світ, читачі побачили поряд з її на-

В приміщенні друкарні.

звою пророче гасло «Из искры возгорится пламя!», що відбивало ленінську ідею про необхідність створення в Росії партії нового типу, яка взяла б курс на революцію. Ця думка знайшла своє всебічне обґрунтування в передовій статті першого номера «Насущні завдання нашого руху», написаній В. І. Леніним.

Вождь світового пролетаріату надавав величезної ваги виданню справді революційної газети. У грудні 1900 року він приїхав до Лейпціга, щоб безпосередньо проконтролювати підготовку до випуску «Искры». Достеменно не відомо, чи бував Володимир Ілліч у друкарні Германа Рау, але про енергію його, цілеспрямованість та геніальну велич його ідей і досьгодні пам'ятають стіни цього приміщення, де стоять наборні каси, друкарський верстат та інша техніка. В середині 1950-х років завдяки зусиллям учених-істориків, ветеранів робітничого руху та поліграфістів Лейпціга друкарня була відновлена в тому вигляді, в якому вона існувала на початку сто-

річчя. В музеї, відкритому 1956 року (до речі, це був перший у НДР музей В. І. Леніна), поряд з меморіальною кімнатою, де розміщено друкарське устаткування, можна оглянути і широку експозицію, що знайомить з історією боротьби В. І. Леніна за створення більшовицької партії, розповідає про видання «Искры» і її поширення, про переможну ходу ідей марксизму-ленінізму в нашу епоху. В робочому кабінеті відвідувачі можуть дістати детальніші відомості з питань, які їх цікавлять, скористатися бібліотекою, переглянути тематичні альбоми, присвячені історії «Искры», проблемам німецького та міжнародного робітничого руху.

Після 1900 року В. І. Ленін ще не раз бував у Лейпцігу. Тут він зустрічався з російськими політичними емігрантами й студентами, виступав перед російськими й німецькими соціал-демократами (зокрема, 1909 року він прочитав доповідь про значення Першої російської революції). 1912 року в Лейп-

Пам'ятний знак на території музею.

цігу, як відомо, зустрічалось організаційне бюро Празької конференції РСДРП, а по закінченні цієї важливої для згуртування лав більшовицької партії зустрічі її учасники знову приїхали до Лейпціга. В. І. Ленін виступив перед ними в приміщенні Російської академічної спілки і провів у редакції «Лейпцігер фольксцайтунг» нараду з членами більшовицької фракції в Думі, які не змогли вчасно прибути до Праги.

Як розповів нам відповідальний працівник Музею історії міста Г. Ланерт, до 110-річчя з дня народження В. І. Леніна експозиція музею значно поновлюється. Вона не тільки покаже основні етапи життя і діяльності засновника Комуністичної партії Радянського Союзу та Радянської держави, а й розповість про зв'язки В. І. Леніна з німецьким робітничим рухом, особливо наголосивши на перебуванні Володимира Ілліча в Лейпцігу.

Меморіальні дошки нагадують сьогодні про приїзди В. І. Леніна до міста,

про велику й важливу роботу, яку він тут проводив. Пам'ять про вождя Великої Жовтневої соціалістичної революції дбайливо бережуть у місті. Особливо це відчувається в дні підготовки до ленінського ювілею. Секретар окружного правління Товариства німецько-радянської дружби Г. Беттгер повідомив у розмові з нами, що члени цієї масової громадської організації, до якої разом з окремими громадянами міста й округу входять і 2600 первинних організацій на підприємствах, у сільськогосподарських кооперативах, навчальних закладах тощо, намітили широкий план заходів, присвячених знаменній даті. Разом з жителями Лейпціга в зустрічах та бесідах, лекціях та зборах, кінопереглядах і виставках беруть участь і радянські товариші, що працюють у НДР. Особливу роль в урочистостях покликані відіграти трудові колективи, що носять почесне ім'я В. І. Леніна. Святкування 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна є новою віхою на шляху зміцнення

братерської дружби й плідної співпраці між народами СРСР і НДР.

ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ, ЗВ'ЯЗОК НАРОДІВ

Символом нового Лейпцига стала струнка срібляста споруда університету імені Карла Маркса, названа жартома «Зубом мудрості». Новозведені корпуси університету природно вписуються в ансамбль головної площі міста, також названої іменем основоположника наукового комунізму. Загальне ж архітектурне оформлення центру міста завершиться після спорудження нового Геванд-хаузу — резиденції знаменитого лейпцигського симфонічного оркестру, просторої будівлі з двома концертними залами.

Університетський комплекс запам'ятовується своїми сучасними обрисами, продуманим внутрішнім плануванням, використаними в оформленні інтер'єру творами образотворчого мистецтва, які надають йому особливої урочистості, підкреслюють спадковість революційних традицій і водночас указують на причетність до наукового пошуку. На фасаді ректорату вирізняється монументальний барельєф, який з вражаючою силою відтворює переможний поступ марксистських ідей; живописний триптих Г. Цандера «Велика селянська війна» прикрашає вестибюль наукової бібліотеки. Це яскраве полотно відтворює образи вождя повсталого народу Томаса Мюнцера, великих художників Альбрехта Дюрера і Тільмана Ріменшайдера: в центрі ж композиції — постаті безіменних борців за народну волю, натхнених ідеєю братерства й рівності. Мальовничі панно в аудиторному комплексі закликають до антиімперіалістичної солідарності з народами, які борються проти колоніалізму та расизму. В Лейпцигу цей заклик звучить особливо актуально, оскільки у вузах міста здобувають освіту й професійну підготовку тисячі юнаків та дівчат з багатьох країн світу. А барельєфи у внутрішніх двориках (раніше вони прикрашали старий університет, зруйнований під час війни) правлять не тільки за декоративні прикраси, а й указують на зв'язок часів, нагадують про славу й традиції одного з найстаріших на-

вчальних закладів НДР, заснованого ще 1409 року.

Лейпцигські декоратори з любов'ю прикрашають своє місто. Сквери й фонтани, вітрини магазинів і афішні тумби, світлові реклами й фасади будинків — до всього цього доклали своїх рук справжні художники, прагнучи досягти гармонійної єдності між людиною і довколишнім середовищем, активно впливати на виховання естетичного смаку в населення. Більшість історичних споруд старанно реставровані, як, наприклад, знаменита Стара біржа або ж «Будинок Романуса» — своєрідний зразок архітектури барокко. В них влаштовуються концерти та виставки, містяться творчі організації. Лейпциг зберігає пам'ять про великих композиторів, що жили й творили тут, — Баха, Шумана, Мендельсона, про відомих письменників і поетів. З висоти свого п'єдесталу бронзовий Гете дивиться на пивничку Ауербаха, яку він відвідував у студентські роки і яка стала місцем дії однієї з найпопулярніших сцен «Фауста».

В аптеці «Орел», що й досі діє на шумливій торговельній Хайнштрассе, в середині минулого сторіччя працював Теодор Фонтане, а меморіальна дошка на будинку навпроти нагадує, що понад двісті років тому тут мешкав російський письменник-демократ О. М. Радіщев — студент місцевого університету.

Великий осередок культури, книгодрукування та книготоргівлі здавна вбив провідних учених і літераторів. Репутацію книжкового міста, якої він набував упродовж сторіч, Лейпциг успішно підтримує й нині. Тут живе багато відомих письменників, працюють десятки видавництв, молоді письменницькі кадри готує Літературний інститут імені Йоганнеса Р. Бехера. З новинками літературного життя Лейпцига можна було познайомитися на першому міському книжковому ярмарку, що став однією з найважливіших подій у дні святкування тридцятиріччя НДР.

По закінченні ярмарку його організатори підбили підсумки. Ось вони: в огляді взяли участь 32 лейпцигські видавництва, що винесли на суд читачів 600

назв книжок, альбомів, атласів. Ярмарок відвідали 120 тисяч чоловік (нагадаймо, що населення міста — неповних 600 тисяч). Натовп шанувальників красного письменства на площі нагадував розбурхане море, над яким, ніби прапори на щоглах кораблів, майоріли таблички з назвами видавництв: «Реклам», «Інзель», «Зеєманн», «Брокгауз»... На прилавках стоїли щойно випущені книги, твори, які вже здобули популярність і видрукувані повторним тиражем, видання класиків, довідники, путівники, художні репродукції. Разом з працівниками видавництва у розмовах з читачами брали участь і самі автори. Тут можна було добути примірник з автографом Макса-Вальтера Шульца (повість «Солдат і жінка»), Йоахіма Новотного (роман «Якийсь Робель», збірка оповідань «Дивний випадок кохання»), Стефана Гермліна («Вечірнє світло» — на цій книжці ми зупинимось докладніше), Хільдегард Марії Раухфусс (роман «Сілезький рай»). Жваві дискусії і обмін думками викликав, як і раніше, видрукуваний протягом року кількома випусками гостросюжетний політичний роман Гаррі Тюрка «Дурисвіт», що розкриває підривну діяльність західних спецслужб.

З великим інтересом зустріли читачі збірник «Паралелі», підготовлений видавництвом «Пауль Ліст». У чудово оформленому й щедро ілюстрованому томі зібрані твори письменників двох міст-побратимів — Лейпціга та Києва. Книга народилася з ініціативи лейпцігської організації Спілки письменників НДР, уклали її К. Ферстер і М. Кюнне за участю доцента Київського університету імені Т. Г. Шевченка — В. Лазні.

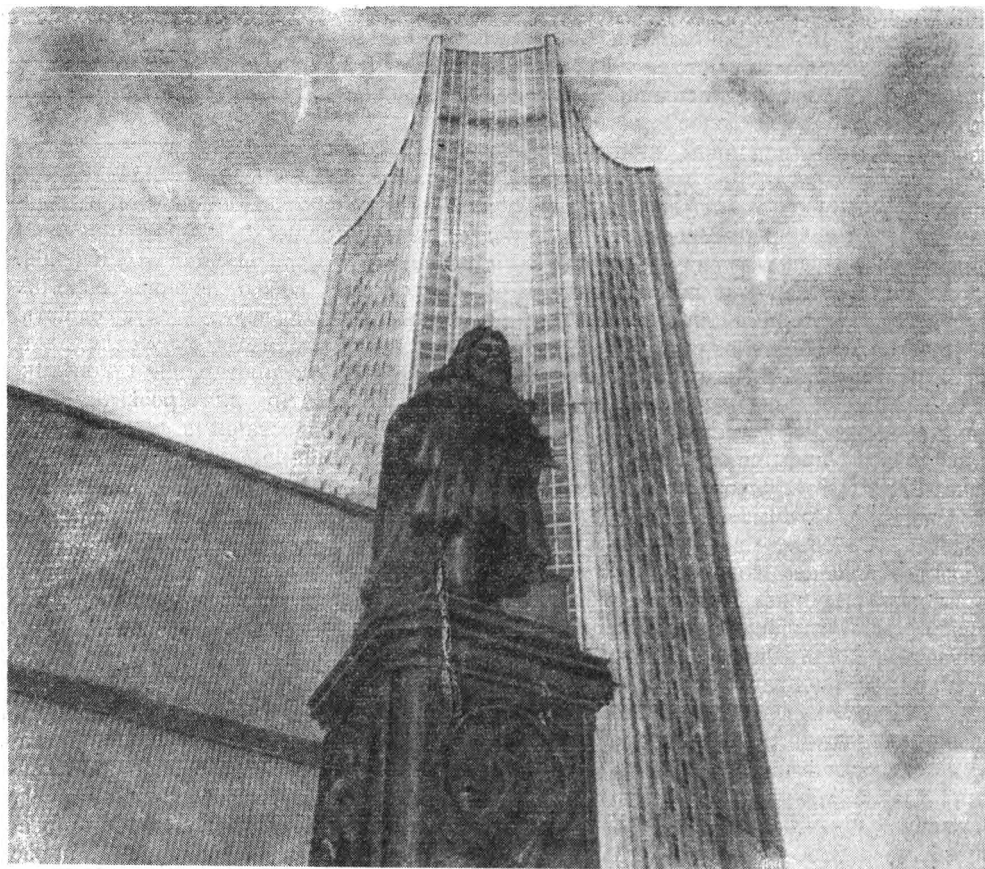
У короткому вступному слові популярний драматург і прозаїк Г. Пфайфер розповідає, що спершу назва для видання викликала певні сумніви, бо паралельні лінії, як ми знаємо, ніколи не сходяться, а це суперечить самій ідеї збірника. Та, зазирнувши до тлумачного словника, пише Г. Пфайфер, він знайшов підтвердження первісного задуму. Прочитуємо його думку, вона досить красномовна:

«Паралельно», — стверджує словник, — означає «рухатися в одному напрямку». І дійсно, наші країни, наші народи пліч-о-пліч крокують одним шляхом...

Разом з тим «паралелізм», за словником, означає і «повний збіг, схожість характерних рис». І це цілком відповідає нашому задуму! Різні національні традиції в мистецтві наших народів, різняться між собою почерки окремих письменників. Та все ж існує єдність; це віра в людину, в її творчу силу, здатність перебороти протиріччя і конфлікти й дати простір для розвитку особистості; ми однастайні в нашому історичному оптимізмі».

Спільність мети майстрів слова двох братніх країн засвідчують надруковані в збірнику твори. Книжка дає уявлення про плідну діяльність німецьких та українських літераторів у різних жанрах. Перед нами новели Г. Тетцнер і О. Гончара, фрагменти з романів П. Гуріненка, Ю. Брінкмана, М. Кюнне, ліричні замальовки М.-В. Шульца і Г. Пройса, філософські вірші М. Бажана і А. Раймана, історична мініатюра Г. Пфайфера і публіцистика В. Яворівського, спогади воєнних літ Ю. Збанацького, історико-літературний нарис В. Лазні «Пам'яті Віллі Бределя»... Така ж багата і тематична гама збірника. Його складові — це віхи на довгому й нелегкому історичному шляху, яким наші народи йшли до свого сьогодення. Минуле бачиться крізь призму сучасності, реальність нашого сьогодення постає в світлі історичного досвіду.

Про сумне минуле, про безправ'я і криваву деспотію, що панували у феодально-буржуазній Німеччині, пише К. Ферстер («Принц Йоганн, або Смерть в Лейпцігу»). Ф. Май, згадуючи про часи, коли німецький народ піднявся на боротьбу проти реакції та мілітаризму, розповідає про події періоду Листопадової революції 1918 року. Героїзм радянських людей, що здолали гітлерівський фашизм, оживає в патетичному оповіданні В. Козаченка «Рейс у вічність», у фронтових мемуарах

Висотна споруда університету.

М. Дятленка. Оригінально розкриває тему антифашистського Опору Х. Поліхронідіс («Зустріч з коханням»), хвилюючий приклад інтернаціоналістської солідарності, гартованої у спільній борні проти нацизму, наводить Ю. Збанацький («Доля сім'ї Гере»). Довгожданий День Перемоги, утворення першої на німецькій землі демократичної держави робітників і селян — ці епохальні події описані С. Жураховичем і Г. Менцелем крізь призму власних переживань. Особисті враження автори пов'язали з долею країни, й від цього їхні розповіді набувають особливого звучання в історичному контексті. Про значення уроків історії, нові горизонти вільної Німеччини роздумують у своїх поетичних творах Б. Олійник, А. Кацнельсон, Р. Грюне-

бергер, О. Лупій. Щасливе сьогоднішня наших народів, їхня натхненна праця, небачений розквіт духовних сил трудящих — ці мотиви звучать на повну силу в творах лейпцігських та київських письменників. Їх ріднить світле, життєствердне світовідчуття, прагнення виявити поезію в буднях, показати процес інтелектуального й морального оновлення людини, розкрити роль мистецтва в житті трудящих (оповідання Р. Фрет, Й. Новотного, І. Немировича, М. Чірнер, вірші В. Кочевського, Р. Бернхофа).

Слід окремо згадати про твори, з яких випливає така близька всім авторам збірки думка про братерську співпрацю, духовну спільність народів НДР і СРСР (новела К. Новака «Тоді, в серпні», дорожні нотатки Е. Шульц-Земрау,

Сучасні ритми.

«Латвійські враження», вірші Х. М. Раухфусс «Український борщ» і «Пісня Тетяні», нарис В. Яворівського).

Як завжди, впевнено і точно відтворили німецькою мовою прозу українських письменників відомі майстри перекладу Гюнтер і Трауте Штайн. Вірші київських поетів вдало переклала Вальтрауд Арндт.

Успіху збірника «Паралелі» сприяло й те, що книга була представлена в урочистій обстановці під час книжкового ярмарку, на зустрічі читачів з лейпцігськими літераторами. Багато авторів видання виступили з читанням власних творів, уміщених у збірнику. Такий спосіб популяризації нових книжок часто практикується в місті. Так, напередод-

ні книжкового свята видавництво «Реклам» запросило представників літературної громадськості на виступ одного з найвідоміших поетів НДР Стефана Гермліна, нова праця якого — «Вечірнє світло» — мала наступного дня з'явитися на стендах ярмарку.

Жанр цієї невеликої за обсягом книжки важко визначити одним словом. У ній ми зустрічаємося з Гермліном-поетом, який і в прозі зберігає властиве йому проникливе ліричне бачення довколишньої дійсності, здатність фіксувати, здавалося б, скороминущі враження і розвивати на їхній основі складні асоціативні зв'язки, насичувати оповідну тканину місткими поетичними образами. Спогади про людей і події давномину-

лих літ чергуються з уривками схвильованої медитативної прози, незвичними, часом схожими на сновидіння картинами, намальованими уявою художника. У книжці, позбавленій наскрізного сюжету, переплітаються елементи ліричних мемуарів, філософського есе, поетичного осмислення історії. У «Вечірньому світлі» критика вбачає спробу своєрідного підсумку, не тільки узагальнення людського досвіду, а й намір дати синтез тем, мотивів, художніх прийомів, характерних для Гермліна — поета й прозаїка.

Ось пам'ять письменника зримо вкресляє дитячі враження: наївний захват, з яким він розглядає незграбні малюнки зі сценами із святого письма, одержані ним у нагороду за старанність у недільній школі, — адже вони так не схожі на серйозні й незрозумілі полотна, що оточували хлопчика в батьківському домі; а ось — гостре відчуття величавої краси природи, сприйнятої безпосередньо, як найінтимніше переживання; жаль і співчуття до долі Олівера Твіста, пригодами якого вихованець пансіонату зачитувався вечорами після відбою, старанно замаскувавши свічку. Та все ж погляд автора не затуманений розчуленістю; в ідилічне, здавалось би, існування дитини повсякчас вриваються грізні відгомони подій, які він поки що не здатен оцінити в усій їхній значимості: трагічна смерть невдахи-дядька, вбивство міністра Ратенау, натовп безробітних у пролетарських кварталах.

Юність Гермліна припала на роки кризи Веймарської республіки й наваленого наступу фашизму. На той час майбутній поет, вихідець з багатої буржуазної родини, зв'язав своє життя з долею робітничого класу, ступив на шлях, що привів його до лав антифашистів. Епізоди тих літ показані письменником стримано, майже інформативно, але з відчутною внутрішньою напругою. Він приводить читача на берлінську вулицю, де юнак уважно прислухається до бурхливих дискусій довкола останніх газетних новин. Там він підписав заяву про вступ до лав Комуністичної спілки молоді Німеччини і взяв на себе обов'язок, якому лишився вірним усе життя. Гермлін

пише про своє знайомство з працями Маркса та Леніна й ділиться роздумами, що виникали й виникають у нього при читанні цих творів. Він згадує, як вперше брав участь у масовому мітингу комуністів, як поширював листівки через кілька годин після фашистського перевороту. З гіркотою розповідає автор про своїх колишніх знайомих і друзів, які піддалися обіцянкам і погрозам фашистів, наводять приклади морального спустошення і виродження, аналізує механіку одурманення, яку застосовували гітлерівці. Історія для письменника — випробування на міцність, яку витримують не всі; це джерело морального й політичного досвіду, масштаби якого проступають поступово й виявляються нерідко в досить несподіваному поєднанні окремих блоків минулого. Цю ідею автор «Вечірнього світла» реалізує в композиції книги. Він то забігає вперед, то повертається в минуле, добуваючи з тайників пам'яті все нові обличчя, ситуації, події, складаючи з них логічну послідовність. Особисте постає як історичне; батько й брат, яким Гермлін присвячує чимало зворушливих рядків, уявляються йому як неповторні індивідуальності, що залишили глибокий слід у його житті, і водночас, як люди, у долі яких відбилася складна діалектика переломної епохи. Та й сам автор — тонкий лірик і стійкий борець — розкривається як самотня особистість, що свідомо обрала мужню позицію в запеклій борні, розкривається як людина, для якої поезія невіддільна від практичної діяльності в ім'я миру й суспільного розквіту.

До слова «поезія» слід було б додати ще й «музика та живопис», бо вони відіграли в житті Гермліна неабияку роль, багато в чому прискорили пробудження його літературного хисту. Мелодії і барви, переплітаючись із суто літературними образами, визначають емоційний колорит «Вечірнього світла» — настрій задуми й елегічного смутку письменника, що озирається на пройдений життєвий шлях.

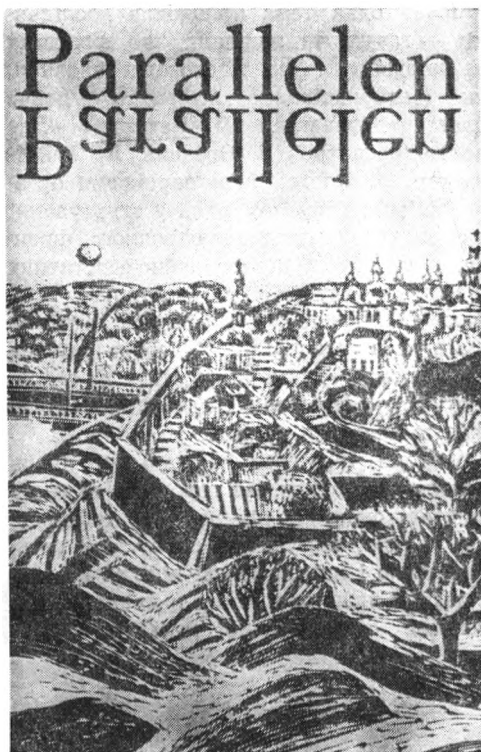
Варто відзначити ще одну новинку видавництва «Реклам». Разом з провідними науковими організаціями — Цент-

ральним інститутом історії літератури Академії наук НДР і Академією мистецтв НДР — воно здійснює підготовку унікального багатотомного дослідження «Мистецтво і література в роки антифашистської еміграції (1933—1945 рр.)». Ця робота вперше здійснюється в такому широкому масштабі, вона розрахована на кілька років і в завершеному вигляді складатиметься з шести томів. Поки що вийшли дві її частини — книга В. Міттенцвай «Еміграція в Швейцарії» та колективне дослідження «Еміграція в СРСР», що з'явилося якраз у переддень книжкового ярмарку. Готуються книжки, в яких розглядаються долі прогресивних діячів німецької культури у Франції, Чехословаччині, Скандинавії, США та в інших країнах. Гадаємо, що й окремі монографії, які мають самостійне значення, і весь цикл у цілому ще стануть предметом докладних розмов. Отож висловимо лише кілька думок з приводу вже видрукованих томів.

Як В. Міттенцвай, так і автори «Еміграції в СРСР» (переважну частину розділів написали К. Ярмац, С. Барк і П. Діцель), виходять із спільного методологічного принципу: вони комплексно розглядають діяльність митців, що покинули Німеччину, враховуючи соціально-політичні особливості тих країн, що надали їм притулок, намагаються показати становище емігрантів якомога ширше. Вчені порушують важливі теоретичні питання, простежують шляхи становлення «естетики Опору», звертаючись до вершинних здобутків гуманістичної культури 30—40-х років.

В. Міттенцвай зосереджує свою увагу переважно на літературі та театрі, особливо наголошуючи на таких видатних постановках цюріхського «Шаушпільхауза», як «Професор Мамлок», «Матінка Кураж та її діти», «Життя Галілея», «Добра людина із Сезуана».

Автори праці про діяльність емігрантів-антифашистів у Радянському Союзі також зупиняються в першу чергу на творчості письменників, не лишаючи поза увагою і кінематограф, театр, архітектуру, образотворче мистецтво, для

Обкладинка збірника «Паралелі».

успішного розвитку яких у нашій країні були створені необхідні умови.

Взаємодія емігрантів з радянською дійсністю ґрунтовно простежують К. Ярмац та його колеги. Німецькі антифашисти активно включилися у процес культурного будівництва в СРСР, багато хто з них у роки Великої Вітчизняної війни пліч-о-пліч з радянськими людьми боровся проти гітлерівців. У свою чергу світ соціалізму, його духовний клімат визначили ідейну переорієнтацію частини німецьких інтелігентів, дозволили їм вийти на нові світоглядні та художні рубежі. Цей суттєвий аспект досить ґрунтовно висвітлений у праці. Завдяки цьому зримою стала та величезна якісна різниця між становищем, людською і творчою долею тих емігрантів, які жили в СРСР, і тих, що перебували в інших країнах, в тому числі в «класичному» притулку вигнанців — Швейцарії.

І ще одна тема привабила дослідників — газети та журнали, що виходили за кордоном. Такі московські видання, як «Інтернаціонале літератур — дейче блеттер» (редактор Й. Бехер) і «Дас ворт» (редактори В. Бредель, Л. Фейхтвангер, Б. Брехт), інші періодичні органи відіграли помітну роль у згуртуванні лав антифашистського народного фронту, в створенні нових ідейно-естетичних критеріїв прогресивного мистецтва. Їхня роль та значення у цій справі глибоко вивчена в монографії. У своїх оцінках та висновках учені спираються на широкий документальний матеріал, багато фактів наводять уперше.

Автори цих двох капітальних праць зуміли відтворити без спрощень картину життя і боротьби німецьких антифашистів у роки вимушеної розлуки з батьківщиною і на цій основі підійти до розв'язання дуже важливого питання — про генезис соціалістичної культури НДР,

традиції та закономірності її прогресу.

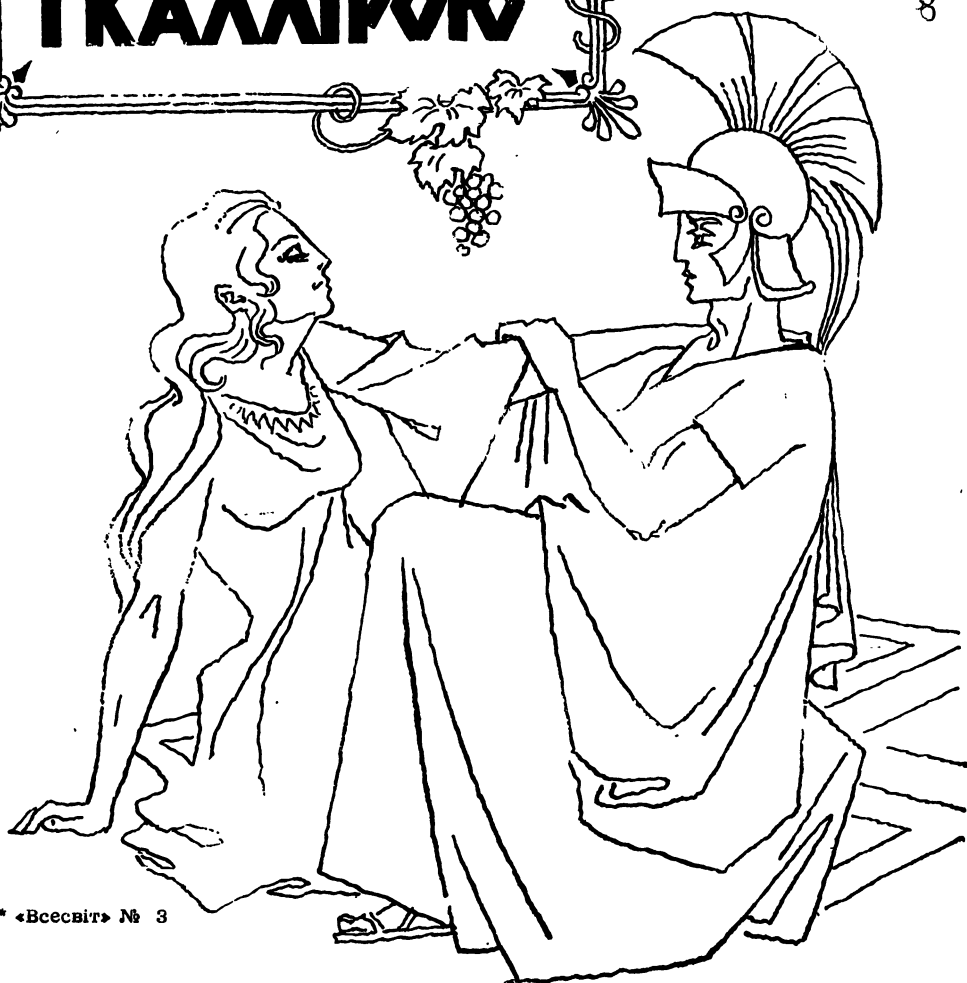
Книжкові вітрини Лейпціга постійно оновлюються. Видання, що з'являються в них, швидко зникають, переселяючись у домашні бібліотеки, на полиці студентських гуртожитків. Миттєво розійшлася випущена київським видавництвом «Веселка» німецькою мовою ошатна книга казок Івана Франка «Коли ще звірі говорили». Людно в книгарнях; пластикові кошики, з якими належить здійснювати обхід стелажів та розкладок, рідко лишаються порожніми. Лейпціг — не тільки місто письменників і видавництв. Це місто читачів, що прагнуть знань, тонко сприймають красу мистецтва. В цьому, як нам здається, полягає ще одна типова ознака сьогодення німецького соціалістичного суспільства.

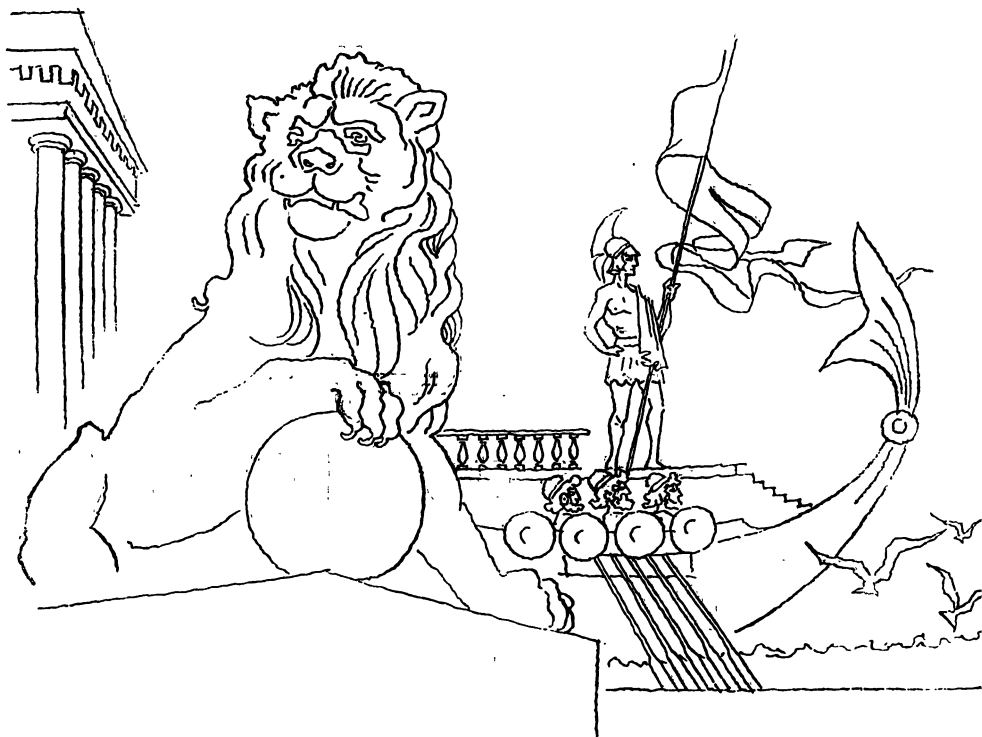
Андрій БАКАНОВ

Лейпціг.

ХАРІТОН

**ПОВІСТЬ ПРО
ХЕРЕЯ
І КАЛЛІРОЮ**

Розділ 4

Цієї ночі ніхто не міг заснути, бо голови всіх були сповнені вщерть думками. Хереєва душа ятрилася від гніву. Поліхарм намагався його втішати. Мітрідат радів наперед, сподіваючись, що, лавіруючи між Хереєм і Діонісієм, зуміє здобути Каллірою, як здобуває ефедр¹ нагороду на гімнастичних змаганнях.

Наступного дня вони почали радитися. Херей був ладен негайно йти пішки в Мілет і вимагати від Діонісія, щоб той повернув йому дружину. Він твердив, що Калліроя кине Діонісія одразу, як тільки побачить свого першого чоловіка.

Мітрідат не заперечував:

— Ну що ж, тобі видніше, рушай. Я за те, щоб ти не згаяв ні одного дня і якомога швидше з'єднався з дружиною. Якби ти не покидав Сіцилії, то не зазнав би й лиха. Але оскільки химерна доля втягнула вас у вир небезпечних подій, то треба поводитися дуже обачно і обмірковувати кожний свій крок. Тобі не терпиться, і ти слухаєш свого серця, а воно може завести в халепу. Ти вирушаєш до Мілета сам один, будучи чужоземцем, і хочеш забрати у багача, найвпливовішої людини в Іонії, жінку, до якої він дуже прив'язався. На що ти розраховуєш?

¹ Ефедр — спортсмен, який при непарній кількості учасників змагань (напр., борців, фехтувальників тощо) чекав своєї черги і вступав у бій, коли хтось вибував. Отож, у нього була перевага над суперником, який вже витратив свої сили в попередньому бою.

Гермократ і Мітрідат, єдині твої союзники, будуть далеко від тебе і тільки зможуть поспівчувати тобі, але не допомогти. Боюся, що й місце те прокляте не для тебе. Там ти вже попав був у біду. Але ті злигодні будуть тобі здаватися мізерними порівняно з тим, що тебе, можливо, чекає. Ти потрапив у полон, але зберіг життя; тебе продали, але продали мені. Тепер, якщо Діонісій дізнається, що ти замишляєш розладнати його шлюб, хто з богів зможе тебе врятувати? Ти попадеш у руки свого всемогутнього суперника. До того ж він, ручуся, не повірить, що ти Херей. А коли повірить, то над тобою нависне ще більша небезпека. Ти один не знаєш природи Ерота: цей бог залюбки вдається до обману і хитрощів. Тому, на мою думку, тобі треба попередньо перевірити за допомогою листа, чи Калліроя тебе пам'ятає, і чи схоче покинути Діонісія, чи, може:

Дбати волітиме дому того вона, з ким одружилась¹.

— Напиши їй листа. Нехай поплаче, порадіє, нехай покличе тебе до себе. Про те, як доправити листа Каллірої, я подбаю сам. Іди й пиши!

Залишившись на самоті, Херей хотів писати, але не міг, бо на перешкоді стояли сльози, та й рука його тремтіла.

Нарешті, оплакавши досхочу свою долю, він склав листа такого змісту:

«Каллірої Херей.

Я живий і врятувався завдяки Мітрідату, моему і, як гадаю, твое-

¹ Цитата з «Одіссеї», кн. XV, р. 21.

му благодійнику. Перси продали мене як раба в Карію; вони спалили були прекрасну трієру стратега, твого батька, на якій місто відправило посольство у твоїй справі. Що сталося з іншими сіракузянами — не знаю, а мене і Поліхарма, мого друга, мали стратити, і тільки в останню хвилину милосердя володаря врятувало нас від неминучої смерті. Та, ошаслививши, Мітрідат водночас вразив мене до глибини душі: сказав, що ти вийшла заміж. Я чекав усього, навіть смерті, але ніколи не спадало мені на думку, що ти можеш стати дружиною іншого. Благаю тебе, схаменись. Свій лист я зрошую сльозами і обсипаю поцілунками. Це пише твій Херей, той самий, якого ти вперше побачила, будучи дівчиною, по дорозі до храму Афродіти, через якого ти втратила сон. Згадай нашу спочивальню і першу нашу ніч, в яку ми вперше пізнали — ти чоловіка, а я жінку. Так, я приревнував тебе, але ж ревності властиві закоханому. Карався я заради тебе: мене продали в неволю, був у рабстві, носив кайдани. Не мсти мені за те, що я знецімлений вдарив тебе ногою. Бо я ні в чому тобі не докоряв, коли піднімався задля тебе на хрест. Якщо ти мене ще пам'ятаєш, я забуду всі зазнані муки. Якщо ж ти викинула мене з пам'яті, то вважай, що винесла мені смертний вирок».

Розділ 5

Цього листа Мітрідат вручив Гігіну, людині випробуваній вірності, що займав посаду управителя всіх його маєтків у Карії. Мітрідат втаємничив Гігіна у свої любовні справи. Написав листа Каллірої і сам Мітрідат, запевняючи її у своїй прихильності й обіцяючи захист. Доказом цього, мовилось у листі, є врятування Херея. Мітрідат радив їй не зневажати блангів першого чоловіка, обіцяючи влаштувати все так, щоб Калліроя і Херей знову зішлись. Разом з Гігіном Мітрідат вислав трьох слуг, цінні подарунки і багато золота. Для більшої певності слугам було сказано, що все це він посилає Діонісію. Гігіну було наказано залишити супроводжуючих слуг в Прієні¹, а самому як іонійцю (рідною мовою Гігіна була грецька) податися в Мілет для розвідки. Потім, зваживши, як чинити далі, забрати слуг з Прієни в Мілет.

Отже, Гігін пустився в дорогу, маючи намір виконати доручення якнайкраще. Але Доля підготувала цій справі зовсім інший кінець, викликавши низку несподіваних подій. Коли Гігін подався з Прієни в Мілет, залишені там раби, опинившись без нагляду, поринули в гульню, не шкодуючи золота. В малому місті, повному допитливих греків, марнотратники чужоземці звернули на себе загальну увагу. Пішли чутки, що невідомі гульвіси не хто інші, як розбійники або в усякому разі збігли раби. Через те в заїзд, де вони зупинилися, прийшов стратег², зробив трус і знайшов золото та дорогоцінні прикраси. Вважаючи все це за крадене, він почав допитувати рабів, хто вони такі і звідки в них ці речі. Вони зі страху перед тортурами сказали правду. Ці дари, заявили вони, Мітрідат, намісник Карії, посилає Діонісію. Як доказ пред'явили листи.

Стратег листів не розкрив, бо вони були запечатані, а передав де-

¹ Прієна — місто в Карії.

² Стратег, тут — «високий урядовець».

мосіям¹ і разом зі слугами та всім іншим вислав Діонісію, впевнений, що робить тому неабияку послугу.

У Діонісію в цю пору гостювали знатні громадяни, йшов бенкет, грала флейта, лився спів. У розпалі бенкету Діонісію вручили записку такого змісту:

«Прієнський стратег Біант високошановному Діонісію шле свій привіт».

Цю записку Діонісій прочитав уголос присутнім, милуючи серце пишними подарунками. Потім зламав печатки й заходився читати листи. Насамперед він прочитав слова: «Каллірої Херей. Я живий...»

...А в того і серце й коліна ослабли.

Питьма оповила його очі. Проте і непритомніючи, Діонісій не випустив з рук листів зі страху, що хтось прочитає їх. До нього збіглися люди, він отямився від гучного гамору і звелів слугам перенести його в іншу кімнату, щоб поміркувати на самоті. Бенкет було перервано. Гості думали, що Діонісія вдарив грець. Залишившись сам, він кілька разів перечитав листи. Різні почуття вирували в його душі: гнів, відчай, страх і сумнів. Він не вірив, що Херей живий, та й не хотів вірити, а підозрював, що все це Мітрідатова вигадка, що це він хоче збити Каллірою з пантелику, подавши їй надію зустрітися з Хереєм.

Розділ 6

Протягом дня Діонісій уважно стежив, щоб ніхто не наблизився до дружини і не повідомив її про події в Карії. Тим часом у нього визріла думка помститися Мітрідатові. На той час у Мілеті саме перебував намісник Лідії та Іонії Фарнак, який вважався найважливішою особою серед правителів, призначуваних перським царем для приморських країн. Діонісій пішов до нього (а той був його близьким другом) і сказав, що хоче поговорити з ним віч-на-віч.

— Володарю,— почав Діонісій,— благаю тебе, допоможи мені і собі. Мітрідат, наймерзенніша людина і твій заздрісник, зазіхає на моє подружнє щастя, незважаючи на те, що був моїм гостем. Він прислав моїй дружині спокусливого листа і разом з ним золото.

Як доказ він почав читати Фарнаку листа і розкривати хитрощі Мітрідата. Фарнака потішила мова Діонісія. По-перше, тому що між ним і Мітрідатом, як правителями сусідніх країн, набралася чимало непорозумінь, а по-друге,— і це було куди важливіше — тому що сам Фарнак теж закохався був у Каллірою. Заради неї він часто бував у Мілеті, запрошуючи Діонісія з дружиною до себе на учти. Отже, він обіцяв Діонісію допомогти і склав такого таємного листа:

«Царю царів Артаксерксу, своєму пану, сатрап Лідії та Іонії Фарнак шле привіт.

Діонісій мілетський і весь його рід з діда-прадіда був твоїм вірним рабом і зичливцем твого дому. Він поскаржився мені, що Мітрідат, намісник Карії, якого він прийняв як гостя, спокушає його жінку. Такою

¹ Демосії — державні раби, які виконували поліцейські функції.

поведінкою Мітрідат кидає тінь на твоє правління і, що важливіше, розхитує його підвалини. Будь-які протизаконні дії сатрапа заслуговують осуду, а такі особливо. До того ж Діонісій є найвпливовішою людиною серед іонійців, а краса його дружини загальновідома, через те завданої йому образи не вдасться приховати».

Одержаний лист цар прочитав своїм наблизеним і порадився з ними, як тут вчинити. Наблизені висловили різні думки: ті з них, котрі заздрили Мітрідату і зазіхали на його сатрапію, вважали, що не можна залишити безкарно спробу підірвати подружнє життя видатної людини, інші, поблажливіші і сповнені поваги до Мітрідата (до речі, він мав чимало оборонців серед високопоставлених вельмож), не погоджувалися з тим, щоб знаменитого сатрапа ув'язнити на підставі доносу. Оскільки ні одна з цих думок не здобула більшості, цар утримувався від будь-якого рішення і призначив повторний розгляд справи. З настанням ночі Артаксеркс, як і належить добродішному повелителю, пройнявся відразу до мерзеної спроби спокусити чужу дружину, до того ж у ньому заговорила обережність, спонукаючи його подумати про власну безпеку. Мітрідат, міркував він, почав виявляти неповагу до нього, царя. Врешті Артаксеркс схилився до думки викликати його на суд. Інша думка підказувала йому запросити і жінку-красуню. Темна ніч і самотність, як дорадники, нагадали царю про ту частину листа, де йшлося про неї. Окрім того, до нього дійшла чутка про жінку на ім'я Каллірою — всі казали, що в Іонії вона буцімто найвродливіша. Цар подумки картав Фарнака за те, що той не подав у своєму листі імені жінки. Оскільки виник сумнів, чи немає часом іншої жінки, вродливішої від розхваленої поголосом, він вирішив викликати до себе і дружину Діонісія. Артаксеркс написав Фарнаку таке: «Діонісія, раба много, мілетського громадянина, пришли сюди», а Мітрідату відправив такого листа: «Приїжджай очиститись від закиду, що ти посягаєш на подружнє щастя Діонісія».

Розділ 7

Одержавши царевго листа, Мітрідат оторопів. Він не міг збагнути причини наклепу. Аж тут Гігін, який саме вернувся з Мілета, повідомив, що наробили слуги. Отже, зраджений власним листом, Мітрідат ладен був не їхати в Персію з остраху, що розгніваний цар повірить обмовам, а радше захопити Мілет, умертвити Діонісія, призвідця цієї халепи, і, віднявши у нього Каллірою, відколотись від перської держави.

«Навіщо поспішаєш, — говорив сам до себе він, — віддавати свою волю в руки деспота? Можливо, ти, залишаючись на місці, переможеш? Адже цар далеко звідси, а його полководці нікудишні. Якби він навіть тебе скинув, то нічого гіршого не зможеш зазнати. В такому випадку ти не зрадиш двох найбільших цінностей — кохання і влади. Поволодарювавши, не страшно й загорнутися в саван, та й смерть з Калліроєю солодка».

В той час як він так розмірковував і готувався у подорож до столиці, прийшла звістка, що Діонісій вже виїхав з Мілета, взявши з собою Каллірою. Це повідомлення засмутило Мітрідата ще дужче, ніж наказ царя з'явитися на суд. Оплакавши гірко свою долю, він сказав у думці: «Тепер мені нема чого тут залишатися. Підвела мене Доля. Проте,

сподіваюся, цар пересвідчиться, що я ні в чому не винен. Та коли навіть мені доведеться загинути, то принаймні я ще раз побачу Каллірою. На судовому розгляді Херей і Поліхарм виступлять не тільки як мої захисники, але і як свідки».

Тим-то Мітрідат наказав своєму поштові супроводити його. Він виїхав з Карії в бадьорому настрої, не почувавши за собою будь-якої вини. Через те його проводжали не зі сльозами на очах, а напутнім бенкетом і жертвами за успішне завершення подорожі.

Таку пишну валку відправив Ерот із Карії, а другу, ще пишнішу, з Іонії. Пишнота іонійської була навіть яскравішою і величавішою. Бо перед нею бігла чутка, яка повідомляла всіх, що їде Каллірою, жінка з гучним ім'ям, незрівнянне чудо природи:

*Мов Артеміда на вигляд або золота Афродіта*¹.

Ще більшою слави їй додала чутка про майбутній суд. Цілі міста виходили назустріч, вулиці запруджував народ, який збігався, щоб подивитись на Каллірою. І всі визнали, що вона ще вродливіша, ніж про неї розповідають.

Діонісій, якого називали щасливчиком, сумував: його лякало власне щастя. Як людина освічена він обмірковував непостійність Ерота. Через те і поети, і скульптори вручають йому як атрибуту лук і вогонь — речі найлегші і нестійкі. Спливли на пам'ять давні розповіді про мінливість прекрасних жінок. Все лякало Діонісія. Всюди він бачив суперників, не тільки у тому, кого позиває до суду, а й у самому судді. Отож він уже шкодував, що необачно звівся Фарнакові, в той час як «була тут змога милу широко любити»².

Адже пильнувати Каллірою вдома в Мілеті — одне, а зовсім інше охороняти її від усієї Азії. Однак він не відкрив дружині, чого вони їдуть у столицю, сказав тільки, що цар буцімто бажає порадитися з ним у справах Іонії.

У Каллірої теж було сумно на душі, їй не хотілося залишати берегів грецького моря: доки вона бачила мілетську гавань, їй здавалося, що й Сіракузи десь близько: крім того, велику розраду приносив їй нагробний пам'ятник Херееві, який височів на горбі над морем.

КНИГА П'ЯТА

Розділ 1

Про те, як найвродливіша жінка Каллірою вийшла заміж за найвродливішого чоловіка Херея (а влаштувала цей шлюб Афродіта), як Херей у приступі ревності ударив її, а людям здалося, що вона вмерла, як вона була пишно похована, а потім очуняла в могилі, як уночі грабіжники вивезли її з Сіцилії і, причаливши до Іонії, продали Діонісію, про любов Діонісія до Каллірої і вірність Каллірої Херею, про те,

¹ Цитата з «Одіссеї», кн. XVII, р. 37. Йдеться про красу Пенелопи, дружини Одіссея.

² Цей рядок походить з новоаттичної комедії невідомого автора.

як вона, відчувши себе вагітною, вирішила вийти заміж за Діонісія, про те, як Ферон змушений був признатися в своєму злочині, про те, як Херей вирушив на пошуки дружини, як він потрапив у полон і був проданий у Карію разом зі своїм другом Поліхармом, про те, як Мітрідат познайомився з Хереєм, що вже йшов на страту, і яких він ужив заходів, щоб з'єднати закохану пару, як Діонісій перехопив листи Мітрідата і, використавши їх, обмовив його перед Фарнаком, а Фарнак звів наклеп на Мітрідата перед перським царем і як цар викликав обох на суд — про все це йшла мова в попередній розповіді, а тепер настала черга розповісти про дальші події.

До самої Сирії і Кілікії¹ Каллірою легко переносила подорож, бо скрізь чула грецьку мову і бачила море — шлях до Сіракуз. Але коли вона прибула на береги Євфрату, по той бік якого простяглися безмежні володіння перського царя, її охопила невимовна туга за батьківщиною та рідними, і вона втратила надію коли-небудь знову їх побачити. Стоячи на березі Євфрату, вона звеліла всім відійти, крім вірної Плангони, і говорила так:

— Заздрісна Доле! Хіба личить тобі так запекло переслідувати слабосилу жінку! Ти поховала мене живою в могильному склепі і вивела звідти не із співчуття, а щоб віддати на поталу розбійникам. Ферон і море розлучили мене з батьківщиною. Я, Гермократова дочка, була продана як рабиня і, — що гірше за рабство, — покохав мене Діонісій, і я за життя Херея вийшла заміж за нелюба. Але ти й далі переслідуюєш мене своєю злестивістю — вигнала з Іонії, яка була для мене країною, хоч і чужою, та все ж грецькою. Там я тішилася свідомістю того, що живу біля моря. А тепер я позбавлена звичного повітря, і цілий світ відокремлюватиме мене від батьківщини. Як раніше розлучила ти мене з Сіракузами, так тепер із Мілетом: везуть мене, остров'янку, насильно ген за Євфрат і запроторять у далекий закуток чужої країни, де немає моря. Не бачити мені вже корабля, що пливе з Сіцилії! Дорогий Херею, відірвали мене і від твого надгробного пам'ятника! Хто буде робити узливання твоєї душі? Бактри² і Сузи³ тепер будуть моїм житлом і скоро там знайду свою могилу. Переправитись через тебе, Євфрате, доведеться мені тільки один-єдиний раз. Проте не стільки лякає мене далечінь подорожі, скільки боюсь, щоб я не видалась кому-небудь красунею.

З такими словами Каллірою поцілувала землю, а потім ступила на псрон, який перевіз її на другий берег.

Чимало всіляких речей захопив із собою Діонісій. Хотів-бо він вразити дружину пишнотою їхньої подорожі, але Каллірої було байдуже до тієї пишноти, проте вона щиро тішилася тим, як доброзичливо та гостинно стрічає їх місцевий люд.

Одне плем'я проводжало їхню валку до другого, один сатрап передавав їх іншому, настільки всіх зачарувала неповторна краса Каллірої. До того ж ніхто з них не мав сумнівів, що ця жінка здобуде велику владу в столиці, і через те кожен наввипередки спішив запросити її в гості і виявити їй ту чи іншу послугу.

¹ Кілікія — країна в південно-східній частині Малої Азії.

² Бактри (суч. Балх) — місто в теперішньому північно-західному Афганістані.

³ Сузи — одна з резиденцій перського царя.

Розділ 2

Так проходила їх подорож, а тим часом Мітрідат їхав швидше за них та ще й вибрав інший шлях — через Вірменію. Зробив він це, побоюючись, аби цар не запідозрив його в тому, що він їде слідом за Калліроєю. До того ж Мітрідат прагнув прибути раніше за позивача, щоб підготуватися до суду як слід. Прибувши до Вавилону (цар саме перебував у цьому місті), перший день він відпочивав у своїх палатах: кожний сатрап мав там власний дім, де зупинявся, приїжджаючи у справах. На другий день Мітрідат з'явився у царський палац і, привітавши перських сановників, звернувся до євнуха Артаксата, найважливішої і найвпливовішої особи при царі, якому попередньо послав коштовні подарунки, з таким проханням:

— Сповісти царю таке: його слуга Мітрідат з'явився, щоб очистити себе від наклепу, який звів на нього грек, і щоб віддати царю поклін.

Незабаром євнух вийшов до Мітрідата і передав йому таку цареву відповідь:

— Цар не бажає ніскільки скривдити Мітрідата, а позов проти нього він розглядатиме після того, як сюди прибуде Діонісій.

Вклонившись, Мітрідат вийшов з палацу, а, повернувшись додому, запросив до себе Херея і заявив йому таке:

— Я став підсудним через те, що хотів вернути тобі Каллірою. Справа в тому, що Діонісій твердить, начебто лист до твоєї дружини писав не ти, а я, і вбачає в цьому доказ моєї розбещеності. Бо він переконаний, що тебе нема в живих. Нехай він собі вірить у це і надалі, аж до твоєї раптової появи на суді. На віддяку за все те добре, що я тобі зробив, прошу одного: до суду не появлятися людям на очі, наберись терпеливості, уникай побачення з Калліроєю і нікого не розпитуй про неї.

Неохоче слухав такі слова Херея і старався приховати свої почуття, але сльози пскотилися по його щоках.

— Корюся твоїй волі, володарю,— відповів він Мітрідатові і вийшов у кімнату, в якій проживав разом з другом Поліхармом. Там, кинувшись на підлогу, він розірвав на собі хітон і,

*Взявши в обидві руки закоптілого попелу жмені,
Голову всю він посипав, обличчя сплямувавши прекрасне¹.*

Потім, ридаючи, заволав:

— О, Калліроє! Ми з тобою перебуваємо поруч, але не бачимо одне одного. Ти тут ні при чому, бо не знаєш, що Херея живий. А я — найнікчемніший з нікчемних! Мені веліли не зустрічатися з тобою, а я, боягуз, прив'язаний до життя, ось до чого докотився, виконуючи волю тирана! Якби тобі хтось таке наказав, то ти радше погодилася б розлучитися з життям!

Поліхарм якомога утішав Херея.

А тим часом до Вавилону під'їжджав Діонісій. Але задовго до його приїзду місто облетіла чутка, сповіщаючи всіх, що сюди прибуває жінка, якій рівної на землі досі сонце не бачило. Перси з природи ласі

¹ Цитата з «Іліади», кн. XVIII, р. 23—24. Ахілл, дізнавшись про загибель улюбленого Патрокла, на знак суму посипає голову попелом.

на жіночу вроду, через те у кожному будинку і на кожній вулиці тільки й мови було що про цю подію.

Зрозуміло, ця чутка дійшла й до самого царя. Тим-то він запитав евнуха Артаксата, чи приїхала вже мілетянка.

Діонісія вже давно турбувало те, що про його дружину пішов такий широкий розголос, і, чим ближче він під'їжджав до Вавілона, тим дужче брав його неспокій. Зітхаючи тяжко, він говорив сам до себе так:

— Це тобі, Діонісію, не Мілет, твоє рідне місто! Ти і там жахався підступів. А тепер, необачний чоловіче, зовсім утратив пильність! Як то ти можеш везти з собою Каллірою у Вавілон, де на кожному кроці Мітрідати? Менелай навіть у цнотливій Спарті не зумів допильнувати Єлени, так що чужинець-пастух спромігся видатися їй принаднішим за самого царя. Таких Парісів у Персії тьма-тьменна! Хіба ти не бачиш небезпек, не помічаєш, як вони обступають тебе з усіх боків? Назустріч нам виходять цілі міста, перед нами запобігають сатрапи. Каллірою загордилася вже нині, а що буде, коли побачить її цар? Єдиний порятунок для тебе — не показувати дружину на люди. Збережеш її тільки в тому разі, коли зможеш її сховати від чужих очей.

Заглиблений у такі роздуми, він сів на коня, а Каллірої велів їхати в повозі під спущеним покривалом. Можливо, йому вдалось би те, чого так бажав, якби не стався такий випадок.

Розділ 3

До Статіри, дружини перського царя, завітали жінки найзнатніших персів, і одна з них сказала:

— Володарко! На наших землячок, красою яких ми віддавна захоплювались, йде війською одна грекиня, і славі перських жінок загрожує повна загибель. Нумо, обміркуймо спільно, яких нам ужити заходів, щоб нас не затьмарила слава чужоземки.

Засміялася цариця, бо не вірила цій чутці, і висловила таку думку:

— Греки — це нужденні хвальки, у яких будь-яка абищиця викликає надмірний подив. Я певна: увесь цей галас про красу Каллірої має не більше підстав, ніж те, що вони звуть багатцем Діонісію. Досить одній з нас вийти і стати поруч з нею, щоб «краса» цієї жалюгідної рабині відразу померкла.

Вклонилися їй низько перські жінки і, висловивши свій подив її мудрістю, всі одноставно заволали:

— Якби ти, наша володарко, змогла сама показатися поряд з нею!

Однак потім голоси розділилися, бо персіянки почали називати імена інших видатних красунь. Внаслідок голосування, піднімаючи руки, як це буває в театрі, була вибрана Родогіна, дочка Мегабіза, загальновідома своєю незвичайною вродою: чим для Іонії була Каллірою, тим для Азії — Родогіна.

Жінки заходились її прикрашати; кожна давала щось найкраще своє. Цариця дала їй браслети і намиста.

Отже, Родогіну нарядили для змагання як слід, і вона вийшла зустріти Каллірою у всеозброєнні. Привітати гостю особисто у неї були вагомні підстави, — вона доводилася рідною сестрою Фарнакові, тому самому, що написав царю про Діонісію.

Подивитися на цю зустріч вийшли всі вавілоняни. Біля воріт юрмилася сила-силенна народу. На видному місці чекала Родогіна, оточена царським почтом. Стояла вона в сяйві краси, горда, немовби кидаючи виклик гості. Дивлячись на неї, люди обмінювались радісними вигуками:

— Ми за свою певні! Ніякого сумніву, що персіянка затьмарить чужоземку. Куди грекині рівнятися з нашою. Ото їй буде ганьба! Осоромляться, ой як осоромляться ці хвалькуваті греки!

Аж ось з'явилась валка іонійців. Довідавшись про те, що їх зустрічає Фарнакова родичка, Діонісій скочив з коня і поштовпно схилився перед Родогіною. А та, почервонівши, проказала:

— Хочу привітатись із сестрою.

І наблизилась до повозу. Хоч-не-хоч Діонісію довелося покликати Каллірою. Збентежений, він попросив дружину вийти з повозу. Всі присутні напружили зір і затамували подих. Роззяви прошттовхувались один поперед одного, кожен намагався побачити Каллірою і опинитись якомога ближче до неї. Засяяло обличчя Каллірої і привабило до себе всі очі, як буває тоді, коли серед нічного мороку заблісне ясний промінь. Вражені перси вклонились їй, і ніхто більше не звертав уваги на Родогіну. Вона теж усвідомила свою поразку. Не бажаючи, щоб її порівнювали з Калліроєю, вона шмигнула в закритий повіз,— отже, визнала себе переможеною. Повіз із спущеними завісками покотився вперед, а люди, які не могли вже бачити Каллірою, цілували її колісницю.

Як тільки цар дізнався про прибуття Діонісія, він звелів євнуху Артаксату викликати його в палац і передати таке:

«Обвинувачуючи людину, якій довірена велика влада, не слід було тобі баритись. Але цю провину я прощаю, оскільки ти подорожував з дружиною. Зраз я відзначаю свято і зайнятий жертвоприношенням, а позов розгляну через тридцять днів».

Діонісій віддав поклін і вийшов.

Розділ 4

Обидві сторони чимдуж готувалися до судового засідання, неначе до великої війни. Місцева громадськість поділилася на табори: перси, зв'язані з сатрапами, співчували Мітрідату. Сам Мітрідат був уродженцем Бактрії¹, а в Карію переселився лиш пізніше. А на боці Діонісія були люди прості, неімениті, які вважали, що посягання на дружину — і то таку, як Калліроя, — є явним порушенням існуючих законів. Не стояло остеронь цієї суперечки і жіноцтво, проте і тут не було однастайності. Та частина жінок, яка була високої думки про свою вроду, заздрила Каллірої і бажала, щоб Калліроя вийшла з суду вкрита ганьбою. А прості жінки, які заздрили іменитим красуням, бажали перемогти чужоземці.

Щодо супротивників, то кожен з них був упевнений у своїй перемозі. Козирем Діонісія були листи, які, на його думку, Мітрідат написав Каллірої від імені Херея (що Херей живий, цього Діонісій ніяк не припускав). А Мітрідат, який міг привести на суд Херея, не сумнівався, що виграє справу. Щоб збити позивача з пантелику, він удавав, буцім-

¹ Бактрія — підкорена персами стародавня країна в Середній Азії.

то боїться суду, і найняв кількох захисників — все для того, щоб заскочити супротивника зненацька несподіваним маневром. Протягом цих тридцяти днів ні перси, ні персіянки не про що інше не розмовляли, як тільки про цей суд, так що, власне кажучи, весь Вавилон являв собою суцільне судилище. Призначений строк здавався всім безконечно довгим і то не тільки стороннім особам, а й самому царю. Ні жодні олімпійські ігри, ні жодна елевсінська ніч¹ не викликали такого зацікавлення. Коли ж минули ті тридцять днів, цар зайняв місце судді. В царському палаці є окрема зала, відведена для судочинства — велика й гарно опоряджена. Посередині зали височить царський трон, праворуч і ліворуч — місця, призначені для наближених осіб і тих, які завдяки своїм заслугам стали «начальниками начальників». Кругом трону зібранись лохаги і таксіархи² і найважливіші з вільновідпущених, так що доречно процитувати такий вислів:

Радили раду боги, у господі сидячи в Зевса³.

І ось у залу зайшли позовники, сповнені мовчазного страху. Перший з'явився Мітрідат у супроводі друзів і родичів, без усмішки на обличчі, в скромному одязі, — обвинувачений гідний співчуття. За ним увійшов Діонісій, одягнений по-грецьки в мілетську столу⁴, тримаючи в руці листи. І той, і той, зайшовши, вклонилися. Потім цар наказав писарю прочитати листи — лист Фарнака і свою відповідь на цей лист, щоб позовники дізналися, на якій підставі порушено справу. Вислухавши листи, люди схвально загукали, славлячи царя за його справедливість і безсторонність. Потім запанувало мовчання. Перший повинен був виступити Діонісій як позивач, і через те погляди всіх присутніх були звернені на нього. Але тут озвався Мітрідат:

— Я не прагну виступити перший із своєю захисною промовою, бо знаю порядок. Але ж треба, щоб при розгляді справи були присутні всі, чия присутність тут обов'язкова. В такому разі викликає природне запитання, де жінка, з приводу якої відбувається суд? Здається, ти визнав її явку на суд необхідною, через те і звелів їй приїхати. Вона і приїхала. Отож нехай Діонісій не ховає від нас особи, через яку й зчинилася буча.

На це Діонісій відмовив:

— Така поведінка притаманна спокусникові: він бажає вивести заміжню жінку на зборище людей проти волі її чоловіка, хоч вона тут зовсім ні при чому, бо не є ні обвинувачем, ні обвинуваченою. Якби вона була розбещеною, то їй належало б з'явитись на суд як підсудний. Але ж ти замислив свій підступ без її відома, отож, на мій погляд, вона зайва на суді, бо не може виступати ні як мій свідок, ні як мій захисник. Яка потреба бути присутньою особі, що не має відношення до позову?

Промова Діонісія з юридичної точки зору була правильна, але вона нікого не переконала, бо всі прагнули побачити Каллірою. Оскільки

¹ Елевсінська ніч — маються на увазі елевсінські містерії — таємні церемонії в храмі Деметри в місті Елевсіні, до яких допускались посвячені після ряду випробувань і очищення.

² Лохаги і таксіархи — військові звання, командири військових частин.

³ Цитата з «Іліади», кн. IV, р. I.

⁴ Стола — довга і широка накидка без рукавів.

викликати її самому царю було незручно, то царські наближені як привід для виклику використали його лист, в якому містилася вимога з'явитись їй як особі, необхідній для суду. Присутні бурмотіли: «Яке безглузда! Приїхати з Іонії і, перебуваючи у Вавілоні, не з'явитись на суд!»

Отже, коли було вирішено, що і Каллірою повинна бути присутньою на суді, Діонісій, який досі не обмовився ні словом про причину їхньої поїздки у Вавілон, старанно приховуючи її від Каллірої, побоюючися раптово, без попередження, запросити дружину на суд. Вона, чого доброго, ще й обурилася б тим, що він нічого їй не казав. Виходячи з цих міркувань, Діонісій просив відкласти суд до наступного дня.

Розділ 5

Таким чином судове засідання було закрито.

Повернувшись додому, Діонісій розповів усе дружині. Як людина розумна й булава, він намагався викладати цю історію в смішному світлі й, розповідаючи, добирав відповідні слова та вирази. Проте Каллірою була прикро вражена, а, почувши ім'я Херея, гірко заплакала. Суд для неї був чимось страшним і жахливим.

— Тільки ще цього бракувало мені — стати перед судом, — бідкалась вона. — Вмирала я, і була похована, викрадена з гробниці, продана в рабство, стала невілнницею. А тепер, о Доле, мене будуть судити! Не досить було тобі очорнити мене перед Хереєм, ти ще й вирішила пробудити у Діонісія підозру, що буцімто я перелюбниця. Коли ти загнала мене наклепом у могилу, а тепер — у царський суд. Про мене ідуть поговори в Азії і в Європі. Як я дивитимусь на суддю? Які доведеться мені вислухати слова? Підступна врода моя дана мені природою тільки на те, щоб наслухатись наклепів. Судять Гермократову дочку, а батько не може виступити на її захист. Всі інші люди, заходячи в суд, сповнені бажання привернути до себе суддю, щоб він поставився до них доброзичливо і ласкаво, а я, навпаки, боюсь, щоб часом не сподобалась йому.

Отак, нарікаючи на лиху Долю, Каллірою побивалася весь цей день. Проте Діонісій ще більше за неї тривожився і терзався неспокоєм. А коли настала ніч, Каллірої приснився сон: наче вона ще дівчина в Сіракузах зайшла у храм Афродіти, а потім, вертаючись з нього, зустріла Херея. Далі снівся їй день весілля: на вулицях увінчані городяни, батько й мати супроводять її в дім молодого. І ось, коли вони з Хереєм мали поцілуватися, вона прокинулась із сну.

Каллірою покликала Плангону (Діонісій встав раніше, щоб підготуватись до засідання суду) і розповіла їй сновидіння. Плангона, вислухавши розповідь, заспокоїла її:

— Не турбуйся, моя пані! Радій: ти бачила добрий сон. Усі клопоти розвіються як дим. Як тобі приснилось, так воно й здійсниться наяву. Іди спокійно на царський суд, неначе в храм Афродіти. Подбай як слід про себе і верни свою дівочу красу.

Так мовила Плангона, одягаючи і прикрашаючи свою панію, а Каллірої стало легше на душі, вона неначе передчувала, що її чекає радість.

З самого ранку перед царським палацом зчинилась неймовірна тишня, народ заповнив і прилеглі вулиці. Всі збіглися буцімто послуха-

ти, що там буде на суді, а насправді — побачити Каллірою. А Каллірою, наскільки раніше перевершувала красою інших жінок, настільки тепер перевершила саму себе. Увійшла вона в зал суду такою, якою, як описує божественний Гомер, Єлена з'явилася старцям Трої.

*Що навкруги Пріама, Пантоя, Фімета й інших сиділи*¹.

Її поява призвела всіх у мовчазний подив:

*Всі-бо ждали вони з красунею доже ділити*².

І якби Мітрідату прийшлося виступати першим, то він не міг би й слова проказати. Його любовна жага спалахнула з новою силою, як незагоєна рана ще дужче ятриться від нового удару.

Розділ 6

Почав свою промову Діонісій так:

— Царю! Я вдячний тобі за увагу, якої ти удостоїв мене особисто, і за пошану чистоти подружніх зв'язків. Ти не злегковажив підступних дій вельможі проти незначної людини, а запросив мене сюди, щоб, захищаючи від кривди, осудити розбещеність і свавілля, а також відгородити від них інших громадян. Цей нечесний вчинок заслуговує якнайсуворішої кари з уваги на особу, яка його скоїла, бо Мітрідат зазіхнув на мою честь не як мій ворог, а, навпаки, як мій гість і друг, причому він зазіхав не на будь-який з моїх набутків, а на те, що мені дорожче від мого тіла і моєї душі — маю на увазі мою дружину. Ко-му, як не йому, слід було допомогти мені в тому разі, якби хто-небудь скривдив мене, допомогти, якщо не заради нашої дружби, то з уваги на цареву до нього довіру. Адже ти наділив його високою владою, якої він виявився не достойний, бо вкрив себе ганьбою, іншими словами, він зрадив того, хто довірив йому владу. Мені самому добре відома підступність цього чоловіка, знаю я і те, як довго й ретельно готувався він до цього процесу, а також свідомий того, що ми — я і мій супротивник — перебуваємо не в однаковому становищі. Через те, царю, я цілком і повністю покладаюсь на твою справедливість, на те, що ти пильно стоїш на сторожі святості шлюбу й законів, яким ми всі повинні коритися в однаковій мірі. Якщо ти збираєшся звільнити цього можновладця від відповідальності, то краще було б зовсім не викликати його на суд. За минулих часів люди боялися чинити перелюбство, бо кожен знав: перелюбника неодмінно притягнуть до відповідальності, і його спіткає заслужена кара. Якщо Мітрідат, який стоїть перед судом, не буде покараний, люди втратять повагу до суду. Моя промова буде короткою, бо суть справи ясна. Я чоловік оцієї жінки, яку звать Каллірою, і вже батько, бо вона народила від мене дитину. Каллірою вийшла за мене не дівчиною, бо раніше була вона дружиною чоловіка на ім'я Херей, який давно вмер і якому ми спорудили надгробний пам'ятник. Отож Мітрідат, гостюючи у мене в Мілеті, побачив мою дружину і повівся зовсім не так, як личить другові, ані взагалі статечній і по-

¹ Цитата з «Іліади», кн. III, р. 146.

² Цитата з «Одіссеї», кн. I, р. 366.

рядній людині (бо такими ти хочеш бачити тих, кому довіряєш важливі посади), відтак він показав себе розпусником і деспотом. Знаючи моральну чистоту і вірність Каллірої своєму чоловікові, він усвідомлював те, що неможливо спокусити її ні словами, ні грішми, і тому розробив підступний план — засіб досягнути повного успіху. Він вигадав, буцімто Херей, перший чоловік Каллірої, живий, і склав від його імені листа до Каллірої і вислав його через своїх рабів. Та, на щастя, Доля дала нам у твоїй особі чудового царя, а пильнозорі боги помітили Мітрідатові хитрощі і викрили їх: цих рабів затримав і прислав до мене разом з листами приєнський стратег Біант. Дізнавшись про злочинні дії Мітрідата, я повідомив Фарнака, сатрапа Лідії і Іонії, а той — тебе. Оце і все, що стосується справи, яку ти розбираєш. Свою розповідь я закінчив і вважаю, що докази його вини неспростовні. Може бути тільки одне з двох: або Херей живий, або Мітрідат спокусник. І він не може твердити, нібито йому невідомо, що Херей помер, бо ми з дружиною спорудили йому надгробний пам'ятник, і це було саме під час перебування Мітрідата в Мілеті. Цей пам'ятник він бачив і разом з нами оплакував покійного. Але коли Мітрідатові закортить спокусити чужу дружину, він зуміє воскресити навіть мертвого! Наприкінці дозвольте звернутися до того листа, який він вислав із Карії в Мілет через своїх рабів. Ось бачите, тут написано: «Я, Херей, живий...» Нехай Мітрідат пояснить, чому він так написав і, якщо йому це вдасться, хай тоді буде виправданий. Зваж, царю, наскільки безсоромним є цей спокусник, що втягнув у свій обман навіть покійну людину.

Виступ Діонісія зробив велике враження на слухачів і привернув їх на його бік. Розгніваний цар грізно й похмуро глипнув у бік Мітрідата.

Розділ 7

Проте Мітрідат, нітрохи не збентежений, промовив:

— Царю, ти вельми справедливий і людинолюбний, тож прошу не осуджуй мене, поки не вислухаєш обидві сторони, і тоді побачимо, що переважить: наклеп, що його підступно звів на мене брехливий грек, чи моя шира правда.

Я розумію: підозра, жертвою якої я став, у великій мірі зміцнена красою цієї жінки, бо нікому не здається незвичайним прагнення спокусити Каллірою. А варто було б узяти до уваги те, що протягом усього життя я нічим себе не заплямував і оце вперше мене запідозрили в лихих намірах та й то через обмову. Навіть якби я й справді був запеклим і неприторенним розпусником, то після того, як ти удостоїв мене такої високої довіри, доручивши урядувати стількома містами, я повинен був би схаменутись і виправитись. Невже знайдеться на світі такий йолоп, який пожертвував би такими благами заради скороминущої і притому сороміцької втіхи? Навіть якби я дійсно плекав ганебні наміри щодо цієї жінки, й то навряд чи мене слід було б віддавати під суд. А вже обвинувачуючи мене, Діонісій заступається не за дружину, яка взяла з ним законний шлюб, а за жінку, яку він купив як рабину. А закон про перелюбство, як відомо, не стосується рабинь. Нехай він спершу покаже тобі документ про відпущення її на волю, а потім хай веде мову про шлюб. Ти, Діонісію, наважуєшся назвати своєю дружиною ту, яку продав тобі за талант розбійник Ферон, котрий викрав її з гробниці? «Але, — ти заперечиш мені, — хоч я купив її,

проте вона була вільною». Однаково ти її рабовласник, а не чоловік. Та хай уже буде по-твоєму: я захищатиму себе перед тобою як її чоловіком. Можеш вважати купівлю шлюбом, а заплачену ціну — посагом. Нехай сіракузянка іменується мілетянкою. Знай, володарю, що я не скривдив Діонісія ні як її чоловіка, ні як її хазяїна. По-перше, він закидає мені перелюбство не здійснене, а тільки задумане. Неспроможний підтвердити своє звинувачення суттєлими доказами, він читає якийсь лист. А закони передбачають кару тільки за вчинені злочини. Ти ж показуєш листа. Можу відповісти тобі: я цього листа не писав, це не мій почерк. Каллірою розшукує Херей. Отже, притягни до відповідальності за перелюбство Херея. Ти скажеш мені: «Але Херей умер, а ти спокушував мою дружину від імені покійного». Діонісію! Ти змушуєш мене сказати таке, що не піде тобі на добро. Попереджаю тебе привселюдно! Як твій друг і твій гість, раджу тобі: відмовся від обвинувачення. Це в твоїх інтересах. Попроси царя вважати твою скаргу недейсною. Заспівай нову пісеньку: «Мітрідат мене не кривдив, я даремно поскаржився на нього». Якщо будеш упиратись, пошкодуєш, зробиш собі гірше. Попереджаю тебе: ти втратиш Каллірою. Не мене, а тебе цар визнає спокусником.

Цим він закінчив свою промову. Тепер усі присутні перевели свої погляди на Діонісія, бажаючи дізнатись, чи скористується він даною йому можливістю і відмовиться від скарги, чи й надалі буде вперто наполягати на своєму. Хоча присутні не розуміли загадкових слів Мітрідата, проте вони гадали, що Діонісій знає, про що йдеться. Однак, як не дивно, той не розумів, бо ніяк не сподівався, що Херей живий. Тому він відрубав:

— Можеш говорити що завгодно. Ти не обдуриш мене ніякими погрозами. Ніхто не назве Діонісія наклепником.

Тут Мітрідат підвищив голос і неначе в натхненні вигукнув:

— Царські боги, небесні й підземні, допоможіть чесній людині, яка багато разів вам щиро молилась і приносила щедрі жертви! За мою побожність віддайте мені тепер, коли на мене зведено наклеп. Приведіть Херея на цей суд. З'явись, добре божество! Кличе тебе твоя Калліроя! Ставши між мною і Діонісієм, скажи царю, хто з нас двох спокусник.

Розділ 8

Не встиг він закінчити, як увійшов у зал (така була домовленість) сам Херей. Побачивши його, Калліроя закричала:

— Херею! Ти живий? — і вже хотіла кинутися до нього, але Діонісій, ставши між ним і нею, затримав її і не допустив, щоб вони впали одне одному в обійми. Хто був би в змозі описати, що діялося в суді? Який поет міг би вигадати таку неймовірну фавулу? Здавалось, що дія відбувається в театрі, де на повну силу показано усі можливі почуття: плач і радість, подив і співчуття, сумнів і надію. Присутні не могли надивуватись щастю Херея, раділи за Мітрідата, співчували Діонісію, непокоїлись дальшою долею Каллірої. А вона була до глибини вражена і стояла безмовна, дивлячись широко відкритими очима на Херея. Сам цар, як мені здається, хотів би бути на місці Херея.

При суперництві в коханні не обходиться без бійки, а Херей і Діонісій ще дужче розпалилися, маючи перед очима винагороду, що приз-

началася переможцеві. Якби не повага до царя, вони пустили б у хід свої кулаки. Справа далі словесної перепалки не пішла. Херей проголосив:

- Я її перший чоловік.
- А я — чоловік більш надійний, — відрубав Діонісій.
- Хіба я розлучився з дружиною?
- Ні, але ти її поховав.
- Покажи розвідну.
- Ти бачив її могилу.
- Каллірою видав за мене її батько.
- А за мене вона сама себе видала заміж.
- Ти не гідний дочки Гермократа.
- Ти тим більше, в'язень Мітрідата.
- Вимагаю повернення Каллірої.
- А я її не відпущу.
- Ти захопив чужу дружину.
- А ти свою вбив.
- Ти — перелюбник!
- А ти — вбивця!

Такий «бій» кипів між ними, а всі інші слухали не без задоволення. Із спущеними очима, заплакана стояла Каллірою, відчуваючи до Херея любов, а до Діонісія пошану. Цар звелів очистити залу від публіки, а потім почав радитися з наближеними — вже не в справі Мітрідата, бо цей блискуче себе виправдав, а чи слід призначати новий суд у справі Каллірої. Деякі висловили погляд, що ця справа не підлягає царському суду.

— Обвинувачення, яке було висунуто проти Мітрідата, — доводили вони, — ти, царю, мусив розглянути, бо він же сатрап, — державна особа, а всі інші — приватні особи.

Однак більшість стояли на протилежній точці зору, обгрунтовуючи її тим, що батько Каллірої приніс велику користь перському трону, а також тим, що цар проведе розгляд не нового позову, а буде це, власне кажучи, продовження справи, яку він уже почав розглядати. Проте вони не хотіли виявити справжньої причини, яка спонукала продовжити розгляд цієї справи. Справжня причина була інша: вони не могли намілюватися надзвичайною красою Каллірої. Отже, запросивши тих, яким було наказано вийти, цар оголосив таке рішення:

— Мітрідата я відпускаю. Нехай завтра вирушає в свою сатрапію з подарунками, які одержить. Що стосується Херея і Діонісія, то нехай кожний з них скаже всю правду, як у них вийшло з Калліроєю. Бо я зобов'язаний належно потурбуватися про дочку Гермократа, який розгромив афінян, лютих ворогів моїх і всіх персів.

Після оголошення такої постанови Мітрідат низько вклонився, а на обличчях інших, причетних до позову, відбилося здивування. Цар, помітивши це, пояснив:

— Я не кваплю вас, бо хочу, щоб ви з'явилися на суд підготовленими. Даю вам для цього п'ять днів. Тим часом Калліроєю буде опікуватися Статіра, моя дружина, бо не личить, щоб вона, яка має судитися за чоловіка, прийшла на суд разом із ним.

Суперники повиходили з судилища в сумному настрої. Радий був тільки Мітрідат. Одержавши подарунки і затримавшись у Вавілоні на одну ніч, він уранці вирушив у Карію осяяний більшою славою, ніж досі.

А Каллірою євнухи забрали і повели до цариці без будь-якого попередження. Веління царя виконують негайно, не доводячи їх до відомих, кого вони стосуються.

Статіра, побачивши несподівано Каллірою, підхопилася з ложа, впевнена, що перед нею постала Афродіта — богиня, яку вона особливо шанувала. Однак Каллірою вклонилась їй низько, а євнух, який помітив збентеження цариці, пояснив:

— Це Каллірою. Прислав її цар, щоб ти оберігала її аж до суду.

Статіра вислухала ці слова задоволено. Відчувши, що її спіткала неабияка честь, вона позбулася жіночої заздрості і почала ставитись до Каллірої зовсім доброзичливо. Їй сподобалося, що цар виявив до неї таку довіру. Взявши Каллірою за руку, вона ласкаво промовила:

— Заспокойся, жінко, і перестань плакати. Цар — людина добра. Чоловіком твоїм стане той, кого захочеш сама. Відбувши суд, вийдеш заміж, оточена великою пошаною. Тепер іди відпочинь! Я бачу, як ти зморилась і яка схвильована.

Каллірою з вдячністю сприйняла пораду Статіри, бо справді потребувала спочинку. Коли вона лягла в ліжку і дістала змогу насолоджуватись спокоем, то потерла рукою свої очі і недовіжливо запитала їх:

— Невже ви дійсно бачили Херея? Чи це справді був мій Херей, чи, може, я помиляюсь? А може, це Мітрідат зумів чарами викликати його марево? Бо подекують, що в Персії є дуже вмілі чарівники. Але ж Херей розмовляв, і видно було, що він обізнаний з тим, що відбувається. Як він міг стриматись, щоб не схопити мене у свої обійми? Ми розлучились, навіть не поцілувавшись.

В той час, як вона так розмірковувала, залунали жіночі голоси і почулись кроки. Це до цариці посходилися жінки, переконані, що зможуть побачити Каллірою. Але Статіра заявила їм:

— Залишмо її у спокої! Почуває вона себе погано, та й у нас ще буде чотири дні для того, щоб досхочу надивитись на неї, послухати її і побалакати з нею.

Засмучені, персіянки пішли геть, але на другий день зранку завітали знову. І наступні дні приходили раз по раз, так що в царському палаці стало людно й гамірно. Навіть сам цар почав заходити в жіночу частину палацу, нібито до Статіри. Каллірої посиляли дорогі подарунки, але вона ні від кого їх не приймала. Було видно, що ця жінка в глибокому горі: вона носила чорне вбрання, не вдягала прикрас, нікуди не виходила. І це робило її ще прекраснішою. Коли цар її запитував, кого з двох вона хотіла б мати за чоловіка, вона не відповідала, а тільки плакала.

Таке було становище Каллірої. А Діонісій, як людина з природи статечна і добре вихована, намагався мужньо переносити свою долю, хоч недавні переживання легко могли вивести з рівноваги наймужнішого.

А любов його до Каллірої палала ще дужче, ніж у Мілеті, бо спочатку він був закоханий лише в красу, а тепер його любовню жагу підсилювали і звичка, і батьківська втіха, і почуття вдячності, і ревності, і, особливо, загроза несподіваної втрати.

Розділ 10

Тим-то Діонісій часто вигукував:

— Що це за Протесілай¹ воскрес у наш час? Кого з підземних богів я зневажив, щоб мати за суперника покійника, якому я побудував гробницю? Афродіто, володарко, ти завела мене в пастку, ти, якій я спорудив храм і часто приношу жертви. Навіщо показала ти мені Каллірою, якщо не збиралася зберегти її для мене? Навіщо ти мене зробила батьком, якщо я не був навіть її чоловіком?

Потім він обіймав сина й звертався до нього з сльозами на очах:

— Бідний мій синку, раніше мені здавалось, що ти народився для щастя, а тепер гадаю, що навпаки. Зоставила тебе твоя мати мені на пам'ять про розбите кохання. Ти, звичайно, ще зовсім малий, проте, мабуть, відчуваєш, через що твій батько сумує. Навіщо нам було їхати в цю злочасну подорож! Не треба було покидати Мілет. Вавилон занастив нас. Наш позов ми програли. Мітрідат перетворив мене в обвинуваченого. Але ще з більшим острахом я чекаю другого суду. Він може скінчитися куди гірше. Від самої думки про нього у мене пропадає будь-яка надія. Ще до рішення суду відняли мою дружину, і мені доводиться судитися за неї з іншим. Але що найгірше: я не знаю, кого з нас вона вибере. Ти, дитинко, зможеш це вивідати у матері. Тому піди до неї негайно і проси її за батька. Розплачся, поцілуй маму і скажи їй: «Мамусю! Мій батько любить тебе». Але ні в чому їй не дорікай! Що ти верзеш, вихователю? Нам не дозволяють заходити в палац? Яке жорстоке насильство! Не пропускають до матері сина, що приходить як посланець від батька!

Отож усі ці дні в душі Діонісія точилася шалена боротьба кохання і розуму, а тим часом Херей страждав, пригнічений невимовною скорботою. Прикинувшись хворим, він звелів Поліхарму провести Мітрідата — їхнього добродія. Залишившись наодинці, Херей зв'язав зашморг і перед тим, як накинути його собі на шию, сказав на прощання таке:

— Краще було мені померти в Карії на хресті, до якого привело мене брехливе обвинувачення. Бо тоді я розлучився б з життям, переконаний, що Каллірою мене любить, а тепер я втрачаю не тільки життя, а й утіху, яку приносить смерть. Каллірою, побачивши мене, не підійшла, не поцілувала. Вона соромилась того іншого. Більше їй не доведеться опускати свої очі: я випереджу судовий вирок, не зазнаю привселюдної ганьби. Куди мені позиватися з Діонісієм; адже я чужоземець і бідняк, і взагалі ніхто. А тобі, дружино, бажаю всього найкращого в житті! Називаю тебе дружиною, хоч ти любиш уже іншого. Залишаю тебе, бо не хочу бути на заваді твоєму родинному щастю. Живи в достатку і розкоші, насолоджуйся багатствами Іонії. Люби кого хочеш. Але тепер, коли Херей дійсно помре, благаю тебе, Калліроє, зроби мені останню послугу. Після моєї смерті підійди до мого мертвого тіла і, якщо зможеш, заплач над ним. Це буде для мене важливіше за безсмертя! Схиливши голову перед могилою, прокажи таке: «Херею! Ти справді пішов з життя, тепер ти мертвий. А я мала намір вибрати тебе на царському суді». Почую я твої слова, жінко, і, можливо, повірю тобі. Додаси мені тим слави у підземних богів.

¹ Протесілай — грецький герой, учасник Троянської війни. Він першим з греків загинув зразу після висадки на троянський берег.

*Й хоч у Аїді про мертвих ми маємо все забувати,
Свого товариша любого й там пам'ятатимуть завжди¹.*

З такими скорботними словами Херей поцілував петлю і так промовив до неї:

— Ти, петле, моя втіха і захисниця! Завдяки тобі я стану переможцем. Ти полюбила мене сильніше від Каллірої.

У той самий час, як Херей засував голову в петлю, до кімнати зайшов Поліхарм і врятував його від загибелі. Далі він пильнував друга немов божевільного і вже більше від нього не відходив.

Тим часом наблизився призначений день суду.

КНИГА ШОСТА

Розділ 1

Напередодні того дня, коли цар мав вирішити, чиєю жінкою повинна бути Калліроя — Херея чи Діонісія, весь Вавилон перебував у стані небувалого збудження. І вдома, в родинному колі, і, зустрічаючись на вулиці, вавілоняни розмовляли тільки про одне: «Завтра шлюб Каллірої. Кому з цих двох усміхнеться щастя?» В думках городян не було однастайності. Прихильники Херея доводили: «Херей був її першим чоловіком, він узяв її за дружину, коли вона була дівчиною, їхня любов була взаємною. Батько віддав її Херею за жінку, рідне місто влаштувало їй похорон. Він не розірвав шлюбу, та й вона його не покинула. А Діонісій просто купив її — не одружився з нею. Продали йому Каллірою розбійники, а вільну жінку купувати не дозволяється».

Ті, що співчували Діонісію, відстоювали зовсім протилежну точку зору: «Діонісій звільнив Каллірою з пазурів піратів — її, яку чекала загибель; за її визволення він заплатив талант. Спочатку він її врятував, потім одружився, а Херей після одруження вбив бідолашну. Калліроя повинна цінувати такого чоловіка. На користь Діонісія говорить і те, що в них є спільна дитина».

Такі розмови вели чоловіки, а жінки не тільки балакали між собою, а й давали Каллірої поради, немовби вона була поруч: «Калліроє! Не кидай чоловіка, за якого ти вийшла дівчиною! Вибери того, кого ти вперше покохала, вибери свого земляка, щоб ти знову побачила батька. А то будеш жити на чужині як вигнанка». Проте інші повчали її інакше: «Вибери за чоловіка свого благодійника, свого рятівника, а не того, хто тебе замордував. А що буде, якщо Херей знову знавісніє від люті? Знову тоді могила? Не кидай сина! Шануй батька своєї дитини». Такі-то розмови можна було почути, весь Вавилон перетворився, так би мовити, в судилище.

Настала остання ніч перед процесом, і цар із царицею спочивали на своїх ложах, кожен думаючи про своє. Цариця бажала якнайскорішої появи дня, щоб зняти з себе, немов вантаж, цареве доручення; її

¹ Цитата з «Іліади», кн. XXII, р. 389—390. Так Ахілл звергається до свого загиблого друга Патрокла.

гнітило порівняння краси Каллірої з власною. Підозрілими цариці видавались часті відвідини і надмірна увага царя до Каллірої. Раніше він заходив у жіночу частину палацу досить рідко, а відтоді, коли там оселилася Калліроя, почав учашати туди щодня. Не оминуло її уваги й те, що цар під час розмов крадькома зиркав на Каллірою, як він відводив очі від неї, а вони самохіть до неї повертались. З радістю чекала Статіра ранку, а тим часом в душі царя вирували зовсім інші почуття. Він не склепив очей усю ніч.

*Лежачи то на боку, то навznak, то ницьма раптово
Перевертаючись¹,*

так розмірковував сам із собою:

«Наближається суд. Даремно я відклав його на такий короткий термін. Як мені повестися завтра? Калліроя поїде назавжди в Мілет або в Сіракузи. Бідні мої очі! Ще одну-єдину годину ви зможете насолоджуватись такою красою, а потім щасливішим за мене буде мій раб. Подумай, душе моя, що тобі далі робити. Будь відвертою. Не маєш-бо ніякого порадника. Не приховуй нічого: для закоханого порадником є сама любов. Перш за все дай відповідь самому собі: хто ти такий? Чи ти чоловік, закоханий в Каллірою, чи її суддя? Не обманюй себе. Хоч як би ти заперечував — ти закохався. А коли перестанеш її бачити, то це відразу виявиться. Так що ж? Навіщо ти хочеш собі самому заподіяти шкоду? Сенце², твій пращур, вибрало для тебе оце створіння, найпрекрасніше з усіх, яких воно споглядає, а ти ухиляєшся від цього божественного подарунка? Що мені врешті-решт Херей чи Діонісій! Це ж просто нікчемні раби! Хіба годиться, щоб я, великий цар, влаштовував їхній шлюб, тобто брав на себе обов'язки свахи? Що говорити, я поклався взяти на себе вирішення судової справи, і всім це відомо. Особливо соромно мені перед Статірою. Таким чином, не виявляй прилюдно своєї любові й не доводь до кінця розгляд справи. Досить з тебе дивитись на Каллірою. Відклади засідання суду. Таке право має навіть звичайний суддя».

Розділ 2

З самого ранку слуги почали готувати приміщення царського суду, а до палацу плинули юрми людей. Весь Вавилон хвилювався. Подібно як на олімпійських іграх сходиться сила-силенна людей, аби побачити атлетів, які виходять на стадіон, щось таке відбувалося і тут. Діонісія проводжала юрба найзнатніших персів, а простий народ згуртувався навколо Херея. Прихильники обох підбавдьорювали їх невпинно тисячами вигуків, як-от: «Твоя справа справедлива! Ти переможеш!» А нагородою тут була не дика олива, не яблуко, не соснова гілка³, а незвичайна врода, за яку посперечатись личило б і самим богам.

¹ Цитата з «Іліади», кн. XXIV, р. 10—11.

² Сонце у стародавній Персії було об'єктом культу. Автор роману виводить рід перських царів від Сонця, як у Греції колись царські роди виводили своє походження від богів.

³ У стародавніх греків нагорода за перемогу на спортивних змаганнях була почесна, але матеріально малоцінна.

Але цар викликав до себе євнуха Артаксата, який був у нього найважливішою особою, і заявив:

— Я мав сновидіння: уві сні мені з'явилися царські боги і вимагають благочестя. Тому оголоси тридцятиденне свято по всій Азії з припиненням розгляду судових та інших справ.

Євнух оголосив наказ, і городяни, увінчавши себе святковими вінками, почали приносити жертви. Звучали флейти, грали сопілки, лунали співи. Перед дверима будинків димів фіміам, на кожній вулиці бенкетували. Цар теж послав до вітарів пишні жертви. Тоді-то він уперше приніс жертву Ероту і гаряче благав Афродіту, щоб попросила свого сина допомогти йому.

Тільки троє сумували під час всенародної радості — Калліроя, Діонісій і особливо Херей. Калліроя в царському палаці не могла явно виявляти свій смуток, але тихцем, ховаючись, зітхала і проклинала свято. Діонісій проклинав себе за те, що покинув Мілет:

— Терпи нещасний,— казав він до себе,— тішся своїм добровільним горем. Ти сам винен! Володіти Калліроєю ти міг би і за життя Херея. В Мілеті твоя воля була законом. Ти зміг навіть перехопити його листа до Каллірої. Хто її там бачив? Хто там до неї приходив? Ти сам себе завів у середовище ворогів. Та хіба себе одного? Ні, ти завів разом із собою і цей скарб, дорожчий тобі від власної душі. Через нього на тебе чигають з усіх боків. Про що ти думаєш, божевільний? Твоїм противником у суді є Херей, але суперника в коханні ти сам створив у особі свого володаря. Царю тепер сняться сни, і боги вимагають від нього жертв, які він приносить щоденно. Яка підступність! Він прагне затягнути рішення, тримає в своїм домі чужу жінку, і такий мерзотник називає себе суддею!

Так нарікав Діонісій. А Херей — той взагалі не їв і не пив, бо життя йому набридло остаточно. Коли друг Поліхарм завадив йому покінчити з собою, він так сказав:

— Під личиною друга ти мій найзапекліший ворог. Ти піддаєш мене тортурам і з насолодою дивишся на мої муки. Якби ти справді був мої другом, то не завадив би мені звільнитися від знущань жорстокого божества. Скільки сприятливих нагод пропало через тебе! Моему щастю не було б меж, якби мене поховали разом з Калліроєю в Сіракузах. Але ти й тоді перешкодив мені вмерти і позбавив мене прекрасної супутниці. Гадаю, вона не вийшла б тоді з могили й не захотіла б залишити мене мертвого. Якби вона навіть і покинула склеп, то я все-таки б виграв, бо уникнув би продажу в рабство, нападу розбійників, кайданів і, нарешті, царя,— лиха, гіршого від розп'яття. О чудова смерте! Якби ти забрала мене, я не почув би про друге одруження Каллірої. Яку прекрасну нагоду для самогубства ти відняв у мене після суду. Знову я побачив там Каллірою, не підійшов до неї, не поцілував. Яка дивовижна й неймовірна історія: на суді розбирають питання, чи Херей чоловік Каллірої, чи ні. Але і такому, яким би він не був, суду заздрісне божество не дозволяє довести справу до кінця. Ненавидять мене боги й уві сні і наяву.

З такими словами Херей хотів витягнути меч з піхов, але його руку затримав Поліхарм, який далі пильнував його, ладний навіть зв'язати друга.

Розділ 3

Цар, який покликав до себе євнуха Артаксата, найвірнішого із усіх прибічників, спочатку соромився признатися навіть йому, що в нього діється на душі. Артаксат, помітивши хвилювання царя і його бажання щось сказати, мовив:

— Володарю, навіщо ти приховуєш щось від свого раба, який бажає тобі добра і вміє мовчати? Чи не сталась якась біда? Чи не змова часом якась...

— Змова і то велика,— відказав цар,— але виходить вона не від людей, а від бога. Хто такий Ерот, раніше знав я з міфів і поем, знав, що панує він над усіма богами і навіть сам Зевс йому підвладний, однак я не вірив, що хтось зможе стати сильнішим за мене. Так ось навістив мене цей бог, оселився в моїй душі всесильний і неосяжний Ерот і, страшно признатись, справді мене полонив.

При цих словах очі царя наповнилися сльозами, так що він не спроможний був далі говорити. Як тільки цар замовк, Артаксат вмить зрозумів, хто завдав рани цареві. Він уже здогадувався про дещо, бо знав, що диму без вогню не буває. Але тепер у нього не було ніяких сумнівів,— було ясно, що цар закохався ні в кого іншого, як у Каллірою. На такий здогад наводила її присутність у палаці. Однак Артаксат удавав, що не розуміє, про що йдеться, і запитав царя:

— Яка то краса могла заволодіти тобою, мій царю, тобою, якому служить усе прекрасне на світі: золото, срібло, шати, коні, міста й народи. Є тисячі вродливих жінок, але найпрекрасніша із усіх, що живуть під сонцем, це Статіра, якою насолоджуєшся один тільки ти. Щоправда, любов проходить, коли нею наситишся. А може, полонила тебе якась богиня, що спустилася з неба, або друга Фетіда, яка вийшла з морських глибин? Адже я впевнений, що самі боги прагнуть твого товариства.

На це цар відповів:

— Можливо, і слушним є твоє припущення, що цією жінкою є якась богиня, бо краса її божественна. Дарма вона приховує своє божественне походження, вдаючи, що є грекинею із Сіракуз. І це ще один доказ її неправдивості. Не бажаючи, щоб її викрили, вона назвала місцем свого народження не одне з тих міст, що підвладні нам, а вигадала байку, начебто походить з міста, далеко за Іонійським морем. З'явилась вона переді мною під приводом суду, а насправді для того, щоб полонити мене. З дива не можу вийти, як то ти посмів назвати найвродливішою з усіх жінок Статіру, маючи перед своїми очима Каллірою. Треба поміркувати, як мені звільнитися від мук. Розглянься на всі боки, чи не знайдуться для мене якісь ліки.

— Є такі ліки, мій царю, — відповів Артаксат, — винайдені вони як греками, так і варварами. Немає інших ліків на кохання, крім самого предмета кохання. Це, власне, має на увазі й мудре прислів'я: «Хто рану заподіяв, той сам її і вилікує».

Слова Артаксата присоромили царя:

— Прикуси-но язика! Навіть мови не може бути про те, щоб я спокушав чужу дружину. Ніколи я не зневажу законів, які сам установив, не зневажу справедливості, якої дотримуюсь у всіх своїх діях. Ніхто не дорікне мені за розбещеність. На цьому мене не спіймаєш!

Налякавшись, чи не сказав випадково чогось необачного, Артаксат перевів мову на інше.

— Царю, — мовив він, — ти розмірковуєш дуже піднесено. Не тобі застосовувати до себе лікування від любові, яке практикує загал людей. Треба шукати сильніших, царських засобів боротьби з самим собою. Адже тебе, володарю, стане на те, щоб подолати і бога. Поринь у всілякі розваги. Ось ти захоплюєшся ловами. Я знаю, що ти можеш проводити на полюванні цілі дні без їжі і питва. А полювати куди краще, аніж, сидючи в палаці, бути поблизу вогню, що вже облік тебе.

Розділ 4

Така порада припала царю до смаку, і тому було влаштоване пишне полювання. Рівним строем вирушила кіннота, перська знать і відбірні частини інших військ. Хоч усі були розкішно вбрані, але найпишнішим виявився сам цар. Сидів він на прегарному, великому нісейському скакуні з золотими уздечками, з золотим налобником і нагрудником. Мав на собі цар витканий вавілонськими майстрами плащ, пофарбований тірським шарлатом, його голову прикрашала тіара гіацинтового кольору. Озброєний мечем, у руці він тримав два списи, збоку висали сагайдаки і лук — дорогоцінний витвір китайських умільців. Сидів цар з гордим виразом на обличчі, бо закоханому властиве прагнення привернути увагу. Він хотів, щоб його побачила Калліроя, і, проїжджаючи через місто, раз по раз оглядався, чи часом не дивиться вона звідкись на похід.

Скоро гори наповнилися криками і тупотом, гавканням собак, іржанням коней, ревом переслідуваних звірів. Ця метушня і галас могли б налякати самого Ерота. Була це забава, поєднана з боротьбою, насолода, пов'язана із страхом, приємність, не позбавлена небезпеки. Але цар не звертав уваги ні на коня, поруч з яким гналась хмара вершників, ні на звірів, переслідуваних юрбою мисливців, не чув гавкання собак, хоч їх гавкало безліч, ні крику людей, хоч усі вигукували щосили. Мав він перед очима одну тільки Каллірою, якої при ньому не було, він чув тільки її голос, хоч вона з ним не розмовляла. Бо разом з ним вирушив на полювання і Ерот. Оскільки цьому богові до вподоби перемагати людей, то, вгледівши противника і притому, як гадав, загартованого, він скерував проти нього все своє мистецтво. Почав Ерот розпалювати його душу його ж ліками і, вмістившись в ній, нашіптував таке: «Як виглядала б на полюванні Калліроя з відкритими до колін ногами й оголеними руками, з рум'янцем на лиці і грудьми, що важко дихають». Дійсно,

*Так стрілоносна, на ловах блукавши між гір, Артеміда
Високоверхий Тайгет і стрімкий Ерімант¹ оббігає,—
Тішиться, диких полюючи вепрів і оленів бистрих².*

Пригадуючи та змальовуючи в своїй уяві принади Каллірої, цар розпалював себе дедалі дужче³.

¹ Тайгет і Ерімант — гірські кряжі в центральній частині Пелопоннесу.

² Ці три рядки — цитата з «Одіссеї», кн. VI, р. 102—104.

³ В античному рукописі тут бракує частини тексту. Перський цар, очевидно, вступив у розмову з євнухом Артаксатом, який далі висловлює свою думку.

Підхопивши слова царя, Артаксат сказав:

— Ти забув, володарю, що сталося, адже Каллірою не має чоловіка, і суд має вирішити, за кого вона повинна вийти заміж. Отже, зваж, що ти закохався у вдову, і тим-то не бійся законів, які стосуються шлюбу, ні законів про перелюбство, бо вони діють тоді, коли, по-перше, є скривджений чоловік, і, по-друге кривдник-спокусник.

Мова Артаксата царю була по душі. Вона була вельми приємна, і, взявши євнуха під руку, він його поцілував.

— Справедливо я ціную тебе більше від усіх, — сказав цар, — ти мені найвідданіша людина і надійний мій охоронець. Іди-но і приведи до мене Каллірою. Тільки пам'ятай дві умови: не приводь її проти волі і не приводь відкрито. Я бажаю, щоб ти її переконав прийти добровільно і привів сюди таємно.

Негайно був поданий сигнал про закінчення ловів, і всі рушили додому. Підбадьорений цар в'їжджав у палац, радий, немовби уполював чудового звіра. Радів і Артаксат, переконаний, що зробив царю неабияку послугу і далі буде керувати царською колісницею, оскільки йому будуть вдячні і цар, і тим паче Каллірою. Як євнуха, рабу і чужоземцю, йому здавалося, що справа піде гладко. Але не знав він благородного способу мислення, властивого грекам, і особливо гордості Каллірої, цнотливої і вірної дружини.

Розділ 5

Діждавшись зручного моменту і опинившись з Калліроєю наодинці, Артаксат підійшов до неї і сказав:

— Жінко, я приніс тобі скарбницю великих благ. Не забудь тільки того добра, яке я тобі роблю. Вірю, що ти мені віддячиш.

Почувши такий початок, Каллірою зраділа: людині притаманно сподіватися саме того, про що вона мріє. Так і Каллірою зразу ж подумала, що її повертають Херею, і вона прагнула це почути, в душі обіцяючи віддячити євнуху за його добру звістку. А Артаксат сказав далі таке:

— Жінко! Тобі пощастило мати божественну красу, однак ти не здобула від неї особливої слави і почесі. Уславлене на всій землі, ім'я твоє не знайшло по нинішній день ні чоловіка, ні коханця, які були б тебе гідні. На твою долю випали чоловіки: бідний острів'янин і царський раб. Яку велич, який блиск дало тобі це? Чи володієш ти якоюсь багатю країною? Якими володієш дорогоцінностями? Якими містами? Чи багато рабів схиляються перед тобою в поклони? Де там! Служниці простих вавілонянок і ті багатші від тебе! Проте ти не зовсім позбавлена ласки богів. Це вони привели тебе сюди під приводом суду, бажаючи, щоб тебе побачив великий цар. Ось перша приємна для тебе звістка: твоя краса завдала цареві невимовної насолоди. Що ж до мене, то я тебе перед ним розхвалюю, постійно йому про тебе нагадую.

А Каллірою ці слова, неначе меч, вразили до глибини серця. Але вона прикинулась, нібито не розуміє їх значення.

— Хай боги, — сказала вона, — поставляться доброзичливо до царя, та й цар нехай буде ласкавим до тебе за те, що жалієте нещасну жінку. Звертаюсь до нього з проханням скоріше звільнити мене від страждань, довівши до кінця суд, щоб я не набридала більше цариці.

Вважаючи, що він не досить ясно висловив свою думку і що Каллірою не зрозуміла його, євнух почав говорити прямо:

— Щаслива ти саме тим, що в тебе закохався вже не якийсь там раб чи бідняк, а великий цар, який, щоб тобі догодити, готовий подарувати тобі і самий Мілет, і всю Іонію, і Сіцилію, і інші, ще багатші країни. Принеси жертви богам, слав своє щастя, старайся подобатись царю ще дужче і пам'ятай про мене, коли станеш багатою.

Першої миті Каллірою ладна була видряпати очі негідникові, що намовляв її до гріха. Але як добре вихована і навчена володіти своїми почуттями людина, вона, усвідомивши, де перебуває, хто вона сама і хто з нею розмовляє, стримала своє обурення і пішла перед варваром на хитрощі:

— Не така то вже я безумна,— відказала вона,— щоб вважати себе гідною великого царя: я нічим не краща за перських служниць. Прошу тебе більше не згадувати про мене володарю, бо навіть якщо він і не розгнівається тепер, то лютуватиме на тебе потім, коли виявить, що його, пана всієї землі, ти підкорив невільниці Діонісії. Дивно мені, як це ти, наділений неабияким розумом, перекручено розумієш доброту царя, не збагнув, що він не закоханий у нещасну жінку, а просто її жаліє. Припинимо, одначе, нашу розмову, щоб нас з тобою не обмовили перед царицею!

І Каллірою вибігла з кімнати, а євнух стояв, як укопаний, роззявивши від здивування рота. Набачившись прикладів жорстокого самодержавства, він вважав, що немає нічого неможливого не тільки для царя, а й для нього самого.

Розділ 6

Залишений Калліроєю і не удостоєний навіть відповіді, Артаксат пішов собі, сповнений різних почуттів — гніву на Каллірою, турбот за свою шкуру, страху перед люттю царя. Адже цар міг не повірити, що він розмовляв з нею, хоч і безуспішно, міг подумати, що євнух виказав його цариці, аби їй приподобатись. Крім того, Артаксат побоювався, що Каллірою перекаже їхню розмову цариці, а Статіра, озлоблена тим, що він не тільки вислужується перед царем, а й підбиває його на перелюбство, придумає для нього жакливу кару. Тут євнух почав розмірковувати, як найбезпечніше доповісти царю про те, що сталося.

Тим часом Каллірою, залишившись наодинці, вела з собою таку розмову: «Я передбачала це. Закликаю в свідки тебе, Євфрате. Я ж казала, що вже не доведеться мені переправлятися через тебе. Прощай, мій тату, і ти, мамо, і ви, Сіракузи, моє рідне місто! Більше я вже вас не побачу. Тепер Каллірою справді вмерла. З могили я вийшла, а звідси не виведе мене ніяка сила, навіть розбійник Ферон. О підступна вродо! Ти причина всіх моїх злигоднів! Через тебе я була вбита, через тебе продана в рабство, через тебе вийшла вдруге заміж після Херея, через тебе мене привезли у Вавилон, через тебе стала перед судом. Кому тільки ти мене не віддавала на поталу? Розбійникам, морю, могилі, рабству, судові! Проте із усіх цих бід найгірша — любов царя. Про царський гнів нема потреби розводитись, але куди страшнішими є, на мою думку, ревності цариці — всепоглинаюче почуття, якого не по-

боров у собі Херей, хоч він чоловік і грек. А що може вдіяти охоплена ревностями варварська цариця? Ну, Каллірое, зважся на сміливий, гідний Гермократової доньки вчинок: заколи себе! А втім, постривай! Поки що це була перша розмова та й то за посередництвом євнуха. А от якщо до мене застосують насильство, тоді настане пора довести свою вірність Херею».

Тим часом євнух, з'явившись до царя, приховав правду. Він твердив, що не мав змоги підійти до Каллірої, бо Статіра, мовляв, пильно наглядає за Калліроею:

— Адже ти, володарю, звелів мені подбати про збереження таємниці. І правильно звелів: ти взяв на себе роль судді і хочеш здобути собі серед персів добру славу. Отож усі хвалять тебе. А греки — люди дріб'язкові й базіки. Вони пашекуватимуть, як тільки зможуть: Калліроя з чванливості, рада, що в неї закохався сам цар, а Діонісій і Херей — з ревнощів. Не годиться засмучувати царицю, краса якої, за загальним переконанням, перевершує славу про неї.

Такі-то нові тони він вводив у свою мову, сподіваючись відвернути царя від кохання, а себе самого звільнити від важкого доручення.

Розділ 7

На мить євнух зумів переконати царя, але з настанням ночі у того знову запалала любовна пристрасть. Ерот нагадував йому, які чарівні в Каллірої очі, яке прекрасне її обличчя. Він розхвалював її коси, ходу, голос, як вона ввійшла в зал суду, як сіла, як говорила, як замовкла, як зраділа і як заплакала. Майже всю ніч цар не міг склепити очей, а коли зрештою заснув, то йому приснилася Калліроя. Вранці він покликав до себе євнуха і звелів йому:

— Іди їй весь день пильнуй! Ти повинен знайти нагоду, щоб порозмовляти з нею потай хоч хвилику. Якби я хотів задовольнити свою хіть явно і насильно, то використав би своїх охоронців!

Вклонившись цареві, євнух пообіцяв виконати доручення, бо нікому не годиться суперечити царським наказам. Але знаючи, що Калліроя не дасть йому такої нагоди, бо не допустить до розмови, навмисно не відходячи від цариці, Артаксат, який хотів будь-що виконати розпорядження, вирішив розпочати не з Каллірої — предмета охорони, — а з особи, яка її охороняла.

— Добре було б, володарю, — сказав він, — якби ти запросив до себе Статіру нібито для розмови віч-на-віч, а я тим часом зможу зустрітись з Калліроею.

— Хай буде так, — погодився цар.

Артаксат пішов до цариці і, вклонившись низько, сказав:

— Володарко, тебе просить до себе твій чоловік.

Статіра, почувши ці слова, віддала поклін і поспішила до царя. А євнух, бачачи, що Калліроя залишилась одна, подав їй правицю за грецьким звичаєм і відвів її подалі від юрби служниць. Калліроя зрозуміла, в чому справа, і зразу поблідла. Несчасна втратила на мить дар мови, та все ж пішла за ним. Коли вони опинились наодинці, Артаксат так промовив:

— Ти, певне, помітила, як цариця, почувши ім'я царя, негайно послухалась і подалась до нього бігцем. А ти, рабиня, не усвідомлюючи

свого щастя, обурюєшся, що цар тебе запрошує до себе, хоч він має право тобі це наказати. Щоправда, я не доповів йому про твоє безумство, бо шаную тебе. Навпаки, я від твого імені передав йому твою згоду. Отже, перед тобою відкриваються два шляхи. Вибирай, по якому хочеш піти. Змалюю тобі один і другий. Якщо послухаєш царя, то одержиш чудові подарунки, за чоловіка — кого захочеш. Сам цар, одружуватись з тобою, ясна річ, не має наміру. Ти тільки даси йому хвилину насолоди. Якщо ж його не послухаєшся, то зазнаєш мук, призначених для ворогів царя, а уникнути їх неможливо, навіть якби людиною воля вмерти.

Засміялася Калліроя на цю погрозу і таку дала відповідь:

— Не вперше доведеться мені зазнати жаху: я загартувалася в нещастях. Невже цар може придумати для мене гірші муки від тих, яких я вже зазнала? Мене поховали живцем, а могила тісніша від будь-якої в'язниці! Я попала в руки розбійників. Але найгірше страхиття я переживаю саме тепер: не бачу Херея, хоч він десь тут близько.

Ці слова зрадили її: євнух — людина метикована — зрозумів, що вона любить Херея.

— О, найбезглуздіша з усіх жінок! — вигукнув він. — Ти даєш перевагу Мітрідатовому рабу перед царем?

Скипіла Калліроя від такої образи на адресу Херея.

— Не розпускай язика, чоловіче! — сказала вона. — Херей — людина благородного походження, знатний громадянин міста, якого не могли покорити навіть афіняни, ті самі, що перемогли великого царя в битвах при Марафоні й Саламіні¹.

При цих словах вона залилася сльозами, а євнух наступав ще настирливіше.

— Твоя повільність стане причиною твоєї згуби, — зауважив він, — бо як інакше ти здобудеш прихильність судді і як зможеш поліпшити своє становище, щоб вернути собі чоловіка? Можливо, Херей про цей вчинок не дізнається, а якщо й дізнається, то не буде відчувати ревностів до того, хто могутніший за нього. Навпаки, ти, завдяки тому, що сподобалась царю, ще й піднімешся в очах у Херея.

Євнух щиро вважав, що кожна жінка, побувавши на царському ложі, неодмінно піднімається в ціні. Думав він так тому, що всі варвари тремтять перед царем і вважають його земним богом. Але Калліроя не погодилася б навіть на шлюб з самим Зевсом і один день перебування з Хереєм не проміняла б на безсмертя. Тоді євнух, не в змозі нічого домогтись, заявив:

— Жінко! Даю тобі час подумати. Подумай-но не тільки про себе, а й про Херея, якому загрожує смертельна небезпека. Цар не стерпить приниження своєї любові.

Артаксат пішов геть, і останні його слова занепокоїли Каллірою.

Розділ 8

Проте всі хитрощі й любовні задуми були розладнані через втручання Долі. Вона зробила так, що в цей час розгорнулися нові події. Цар одержав повідомлення про те, що від нього відпав Єгипет.

¹ Битви при Марафоні (490 р. до н. е.) і Саламіні (480 р. до н. е.) закінчилися блискучими перемогами греків над персами.

Перського сатрапа єгиптяни замордували, а царем обрали єгиптянина, який з Мемфіса¹ вирушив у похід, перейшов через Пелусій² і завойовує вже Сірію й Фінікію, причому міста не чинять йому опору, немов їх раптово затопив бурхливий потік або охопила пожежа. Звістка про ці події вкрай стривожила царя і вразила персів. Весь Вавілон був охоплений тривогою. Всілякі віщуни і ворожбити подейкували, що сон, який наснився цареві, віщував саме ці події, бо вимога богів принести їм жертви свідчить про те, що вибухне війна, яка, проте, скінчиться перемогою. Одне слово, відбувалось усе те, що й завжди, коли несподівано розпочинається війна — в таких випадках люди завжди говорять одне й те ж та й поводяться однаково. Небувале збудження охопило всю Азію.

Цар, скликавши на нараду перських вельмож і ватажків племен, з якими він звичайно вирішував найважливіші справи, обмірковував з ними становище. Одностайності в думках не було: одні радили те, інші — се, хоч усі настоювали на тому, щоб не гаяти часу, не відкладати походу ні на один день з двох причин: по-перше, не можна допустити дальшого просування ворога; по-друге, треба підняти дух союзників негайним поданням допомоги. В разі зволікання, доводили радники, все вийде навпаки: у ворогів підніметься бойовий настрій, бо вони будуть вважати, що їх бояться, а союзники, залишені напризволяще, підуть на поступки. На превелике щастя, війна заскочила царя не в Бактрах, чи в Екбатані³, а у Вавілоні, недалеко від Сірії. Варто йому переправитися через Євфрат, і він зразу нападе на повстанців. Тимто було постановлено виступити з наявними при царі збройними силами й одночасно розіслати наказ до командирів військ у інших частинах країни, щоб ті вели свої загони до Євфрату. Ополчення у персів збирається дуже швидко, бо вже в часи Кіра, першого перського царя, було встановлено, яку кінноту і в якій кількості має постачати на війну кожен народ, яку піхоту і скільки яких лучників, скільки колісниць і скільки серпоносних⁴, звідки і скільки слонів, і скільки від кого грошей. На забезпечення війська всім необхідним витрачається стільки часу, скільки витрачає на власну підготовку одна людина.

Розділ 9

На п'ятий день після одержання звістки про війну цар вирушив з Вавілона, супроводжуваний, відповідно до розпорядження, всіма здатними до військової служби. Разом з ними пішов і Діонісій, бо він був іонійцем, а нікому з перських підданих не було дозволено залишатись вдома. Він вдягнув на себе якнайкоштовнішу зброю і створив з людей, які були з ним, чималий загін. Діонісій зайняв місце в перших рядах війська. Не було сумніву, що він ладен сміливо ринути в бій, оскільки за своєю вдачею був честолюбний і відвагу не вважав чимось несуттєвим, а, навпаки, — одною з найдорогоцінніших прикмет людини. До того ж він плекав надію, що, проявивши себе

¹ Мемфіс (єгип. Мен-Нофір) — місто в Єгипті.

² Пелусій — місто в Нижньому Єгипті у дельті Нілу.

³ Екбатана (нині Гамадан) — столиця Мідії, літня резиденція перських царів.

⁴ Серпоносні колісники — колісники, озброєні спеціальними серпами.

на війні з якнайкращого боку, одержить від царя Каллірою і без рішення суду як нагороду за хоробрість.

Брати з собою гостю цариця не хотіла, через те вона і не згадувала про неї царю і не питала, яке буде його розпорядження щодо чужоземки. Артаксат теж ні словом не обмовився про Каллірою, начебто не наважуючись у тривожний час нагадувати царю про любовні пустощі, а насправді радий був спекатися її, бо вона була йому як сіль у оці. Мало того, він, либонь, і вдячний був війні за те, що вона поклала край царській пристрасті, породженій бездіяльністю.

Цар, однак, не забув Каллірої, серед клопотів і турбот у нього виринув спогад про її красу. Проте він соромився вести розмову про неї, щоб стороннім не здалося легковажністю з його боку думати в грізну годину про жінку-красуню. Хоч пристрасть не давала йому спокою, цар ні словечком не згадав про Каллірою ні Статірі, ні навіть євнуху, який був утаємничений в його любовні справи, а придумав таке. У персів є звичай, що сам цар і знать, вирушаючи в похід, забирають з собою жінок і дітей, золото і срібло, одяг, євнухів, наложниць, собак, їжу, дорогоцінності, предмети розкоші. І ось, викликавши до себе урядовця, який відав цими справами, цар дав йому вказівки, що і як треба зробити, а на кінець згадав і про Каллірою з байдужим виразом, немовби вона його зовсім не цікавила.

— Хай і та чужоземка, справу якої я взявся вирішити на суді, поїде разом з іншими жінками.

Отож Каллірою теж виїхала з Вавілона. І зробила це з великим задоволенням. Вона сподівалася, що разом з військом вирушить і Херей. «Війна приносить з собою багато несподіваного, — казала вона подумки. — А знедоленим обіцяє зміну на краще. Якщо ж буде встановлений мир, то, певне, і суд також знайде своє завершення».

(Закінчення в наступному номері)

*З давньогрецької перекладали
Йосип КОБІВ та Юрій ЦИМБАЛЮК*

Ілюстрації Петра Ткаченка

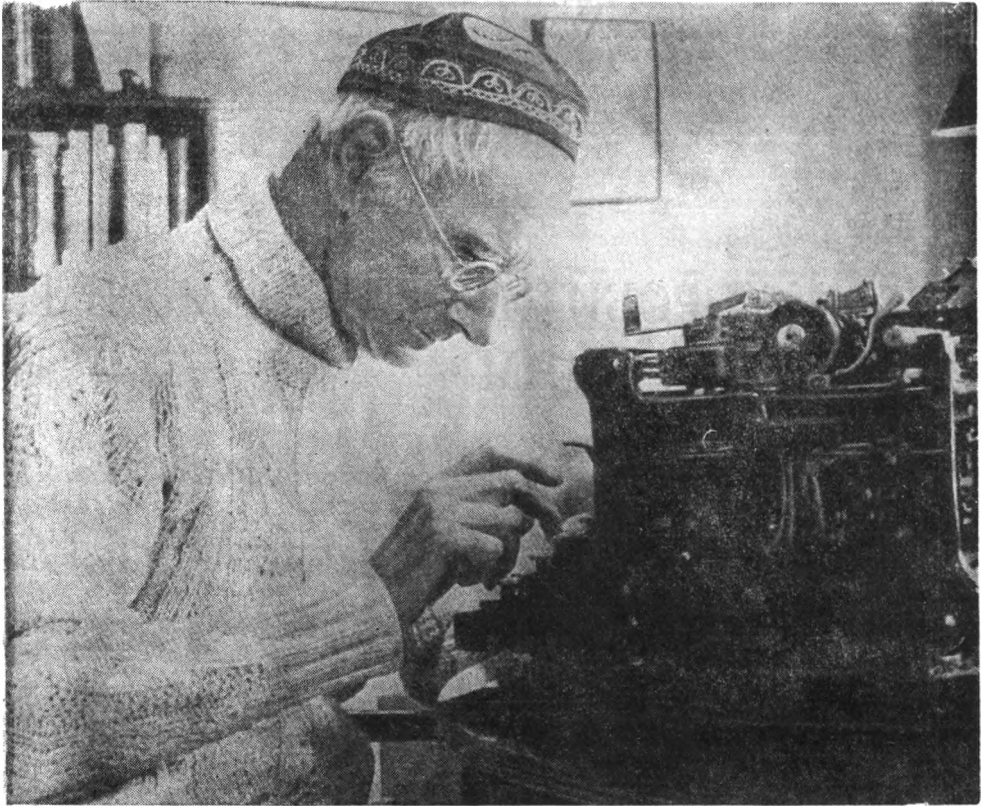
«ЗРОБИТИ СВІТ СВІТЛІШИМ І КРАЩИМ

(До 100-річчя з дня народження Шона О'Кейсі)

Ірландський драматург, прозаїк, літературний критик Шон О'Кейсі — представник тієї когорти видатних митців ХХ століття, до якої належали Р. Роллан, Т. Драйзер, А. Барбюс, В. Брехт, П. Неруда. Віддані традиціям високоідейного, реалістичного мистецтва, вони стали на Заході творцями нової естетики — соціалістичного реалізму.

Шон О'Кейсі в одній із своїх статей проголосив: «Нога в ногу з народами повинні йти ми, письменники!». Його нелегке, але славне життя, його творчість, що захищала інтереси пригнобленого народу, були втіленням цього ідейно-творчого принципу. Письменник-комуніст завжди перебував у гущі життя, у центрі класових і національно-визвольних битв ірландського народу. «Шалений ірландець» народився 30 березня 1880 року в Дубліні, у протестантській родині. В цей час вісімдесят відсотків 250-тисячного населення ірландської столиці складали католики. Переважна більшість із них — бідняки. Протестанти ж здебільшого належали до привілейованих класів. Уже в ранньому дитинстві Шон дізнався, що означає бути протестантом у бідняцьких кварталах Дубліна, яким лихом є релігійна ворожнеча. Шон був наймолодшою дитиною в багатодітній сім'ї. В шість років хлопець залишився без батька. Мати, добра й мужня жінка, особливо любила свого меншого сина, завжди була йому справжнім другом. Чимало схвильованих сторінок присвятить пізніше О'Кейсі матері в своїй автобіографічній епопеї. Тема материнства, образ простої ірландської жінки — морально чистої, самовідданої, сповненої гідності — посядуть важливе місце в його творчості.

Тяжка хвороба очей на довгі роки позбавила хлопчика можливості ходити до школи. До дванадцяти років Шон залишається неписьменним. У десять років, засхочений братом Арчі, що брав участь у аматорському гуртку, Шон напам'ять заучує великі уривки з п'єс Шекспіра, перед генієм якого схилятиметься у майбутньому. З чотирнадцяти років він уже змушений заробляти собі на хліб. Незалежна й волелюбна натура, він не терпить несправедливості й утисків, глузує з хазяйських підлабузників. То ж не дивно, що йому часто доводиться шукати нової роботи. Стихійний протест згодом виливається у пристрасну юнацьку клятву «бути сильним, стояти твердо серед інших людей, поводитися так, як личить справжній людині; він навіть не подивиться на тих негідників, що запо-

бігатимуть ласки у можновладців... Він житиме просто, скромно і ніколи не гнатиметься за тими благами, що зникають, як тільки доторкнешся до них»¹.

Працюючи чорноробом, Шон уперто й постійно займається самоосвітою — багато читає, цікавиться політекономією, філософією, політикою, історією. Захоплено починає вивчати ірландську мову й незабаром уже вільно читає нею, пише, розмовляє.

Самі умови життя привели Шона О'Кейсі до розуміння національних, класових та релігійних протиріч, які роздирали його батьківщину. Він рано прилучається до активної громадської діяльності. Розпочавши з участі в роботі Ірландського республіканського братства феніїв та національної культурної організації Гельської ліги², О'Кейсі згодом зрозумів обмеженість цих дрібнобуржуазних організацій і став активістом робітничого руху. З 1907 по 1913 рік по країні прокочується хвиля робітничих страйків, що поклали початок класовій, політичній боротьбі з буржуазією. «...Ця задавлена подвійним і потрійним національним гнітом країна, — писав В. І. Ленін, — стала перетворюватися в країну організованої армії пролетаріату»³.

1913 року бачимо Шона О'Кейсі серед організаторів і активних учасників страйку. Того ж року він стає секретарем Фонду допомоги жінкам і дітям під

¹ Шон О'Кейсі. Я стукаю в двері. — На порозі, К. «Дніпро», 1975, стор. 402.

² Заснована 1893 р. Гельська ліга ставила собі за мету відродити розмовну ірландську мову (гельську), національні літературні пам'ятки. З утворенням цієї організації пов'язують початок руху «Ірландське відродження».

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 386—387.

час страйку й локауту і секретарем підпільної військової робітничої організації «Громадянська армія», яка, на відміну від націоналістичних партій, виступала не тільки за національне, а й соціальне визволення. Письменник був автором першої програми цієї організації, а також «Історії Ірландської громадянської армії» (1919 р.).

О'Кейсі друкує низку статей у газеті профспілкового діяча Джеймса Ларкіна «Айріш Уоркер», у яких закликає робітників до революційної боротьби. Його ранні поетичні рядки — це гнівна сатира на «Вельможну стару даму Британію».

1918 року виходить перша збірка поезій О'Кейсі. В ній плідно розвивається поширена в Ірландії традиція народної вуличної балади.

Шлях О'Кейсі в мистецтво був нелегким. Не раз письменникові ставали в пригоді мужність, наполегливість і витривалість, здобуті в жорстоких класових битвах. Чотири рази керівники «Театру Абатства» повертали йому перші п'єси. Лише 1923 року театр поставив п'єсу «Тінь стрільця», яка мала великий успіх у глядачів. Наступного року тріумф трагедії «Юнона і павич», що вперше в історії театру йшла понад тиждень, допоміг «Театрові Абатства» вибратися з матеріальних труднощів і здобути широке коло глядачів. Тільки у 44-річному віці Шон О'Кейсі залишає важку фізичну працю і цілком віддається літературній діяльності.

1926 року дублінські глядачі познайомилися з новою народною драмою О'Кейсі «Плуг і зірки». Провідні драматурги «Театру Абатства» захоплювалися старовиною, сюжетами давньоірландського епосу, цуралися гостро актуальних проблем, ідеалізували ірландський національний характер, а п'єси О'Кейсі 20-х років ламали старі канони й традиції. Всі три трагедії так званого «дублінського циклу» присвячені сучасності, створені по гарячих слідах подій. У «Плузі і зірках» йдеться про підготовку й поразку Великоднього повстання 1916 року, у п'єсі «Тінь стрільця» дія відбувається 1920 року (у 1919—1921 рр. точилася партизанська війна проти англійського панування); у драмі «Юнона і павич» — 1922 р., коли Ірландія була охоплена громадянською війною. Герої п'єс О'Кейсі — прості дублінці, на чії плечі лягли найтяжчі випробування тих років. Автор переконливо показує, що ідеали боротьби за національне визволення багатьом її учасникам не тільки незрозумілі, а й чужі. Він наголошує на тому, що сама лише національна незалежність не розв'яже головних питань життя трудящих. Зрештою, так воно й сталося: після зрадницької угоди 1921 року в Ірландії до влади прийшла велика буржуазія, проголосивши «Ірландську вільну державу» Ейре, в якій життя робітників і бідного селянства майже не змінилося.

У своїх ранніх п'єсах О'Кейсі майстерно змальовує напружену обстановку в країні, мужність простих людей. Саме духовною стійкістю, життєлюбством приваблює образ Юнони — ірландської грудівниці. Чоловік її Джек Бойл — п'яничка і нероба, трутень, що живе бездумно й безладно. Син втратив руку в боях за республіку, став зрадником. Колишні його товариші по зброї згодом скарають його на смерть, а поки що він переховується, живе в постійному страху. Дочку місіс Бойл обманує і кидає наречений... Суто родинна, на перший погляд, драма під пером талановитого драматурга переростає в народну трагедію. Ніхто з персонажів її не почувается в безпеці, в кожну ірландську родину приходять лихо: «Ти подивися, що діється хоча б у нашому будинку, — каже Юнона. — Мало не всіх перебили! Даурті — зовсім молоде подружжя... у чоловіка відірвало ногу. У місіс Траверс загинув син від вибуху бомби в Унчегілі... У місіс Менінг кілька тижнів тому одного з синів підстрілили з-за рогу, а тепер і бідолашна місіс Тенкред втратила свого єдиного сина...» Юнона, од-

нак, знаходить у собі сили після смерті сина залишити осоружного чоловіка й разом з дочкою розпочати нове життя.

У тихий родинний затишок подружжя Клітероу з п'єси «Плуг і зірки»¹ увірвалась біда. Майор, Ірландської громадянської армії Джек Клітероу гине на барикадах квітневого повстання 1916 року, потім помирає їхня дитина. Нора Клітероу, зломлена горем, божеволіє. Дія у цій драмі розгортається у двох планах: трагедія особистості постає на тлі трагедії всього Ірландського народу, що зазнав поразки в повстанні 1916 року. Якщо в попередніх п'єсах сама боротьба залишалася поза сценою, то в «Плузі і зірках» драматург виводить глядача на розбурхані вулиці Дубліна, робить його свідком подій.

Одним з найважливіших компонентів художньої палітри драматурга є гумор — по-народному іскристий і життєствердний. Комічні ситуації, персонажі, епізоди рельєфніше відтіняють трагічність відтворених подій. Вже перші п'єси О'Кейсі мають також виразне сатиричне забарвлення. Вістря сатиричного осуду спрямоване проти ідей буржуазних націоналістів, проти псевдогероїки, псевдореволюційної бравади, безплідної балаканини, лжепатріотизму, обивательщини.

Чітка класова позиція О'Кейсі, суворий реалізм, безжальне викриття причин поразок, зокрема Дублінського повстання, розвінчання тих, хто зрадив інтереси свого народу, викликали ненависть націоналістів та міщан. Вони намагалися зірвати прем'єру вистави «Плуг і зірки».

Незважаючи на підтримку О'Кейсі прогресивними колами ірландської громадськості, бурхлива полеміка навколо його творів не припинялася. На сторінках буржуазної преси з'являлися негативні рецензії, на адресу драматурга надходили листи з погрозами та брутальною лайкою. Цькування призвело до того, що О'Кейсі почав відчувати себе вигнанцем у власній країні. Все це примусило його виїхати з Ірландії. До цього спричинився і розрив драматурга з керівниками «Театру Абатства», які відмовилися поставити його нову п'єсу «Срібний кубок» (1928).

Кінець 20-х і 30-ті роки в творчості О'Кейсі — це період напружених пошуків нових засобів для відтворення суперечностей суспільного життя. В п'єсах цього періоду письменник вдається до образної символіки, своєрідних художніх узагальнень, до прийомів експресіоністичної драматургії (особливо в п'єсі «За огорожею», 1933).

У 30—40-х роках з-під пера драматурга виходить цілий ряд високохудожніх творів. Антифашистська п'єса «Зоря стає червоною» (1939) — перша революційна драма в історії ірландського й англійського театрів. Присвячена «учасникам боротьби в дні великого Дублінського локауту 1913 р.» (час дії — «завтра, можливо, післязавтра»), — п'єса спрямована в майбутнє, сповнена віри в перемогу прийдешньої революції, сил добра над соціальним злом. У творі відбилася передова позиція автора. О'Кейсі цього разу дає чітку соціальну характеристику мешканцям дублінських нетрів, заляканих церквою, затурканих страшними злиднями. Вони бояться навіть мислити, уникають активних дій. І водночас автор малює образи свідомих борців на чолі з натхненним оратором Червоним Джімом. Прототипом останнього був відомий діяч робітничого руху Джеймс Ларкін («Великий Джім»). «Зоря стає червоною» належить до різновиду агітаційної драми типу «Містерії-буф» Маяковського.

Еволюція образу позитивного героя відбувається і в інших драматичних творах О'Кейсі 40-х років. У буфонній комедії «Пурпуровий прах» (1940) десятник О'Кілліген — живий, повнокровний герой, поетична натура, що тонко відчуває красу природи. О'Кіллігену та його друзям — ірландським робітникам —

¹ Плуг і зірки — емблема на прапорі Ірландської громадянської армії.

протистоять англійські буржуа Стоук і Поджес — обмежені, боягузливі, безпорадні в найпростіших життєвих ситуаціях. О'Кейсі висміює колоніальну політику Англії, викриває фарисейство і фальш буржуазії. Багато чим «Пурпуровий прах» перегукується з п'єсою В. Шоу «Другий острів Джона Буля».

Якщо образи Червоного Джіма та О'Кіллігена розкриваються, але не розвиваються в драматичному конфлікті, то Айамон Брейдон в п'єсі «Червоні троянди для мене» (1942) змальований у динаміці. З далекого від політики мрійника він виростає в сміливого трибуна. Молодий залізничник Айамон кохається в книжках, поезії, музиці, живопису, виступає в самодіяльному театрі. Він спічуває робітникам, але ще не бере активної участі в боротьбі. Та у вирішальний момент Айамон іде з робітниками, погоджується виступити на забороненому властями мітингу. Герой гине, але п'єса сповнена оптимістичної віри й переконаності в торжество народної справи.

П'єси О'Кейсі 40-х років відзначаються жанровою і тематичною розмаїтістю. Він один з небагатьох тодішніх прогресивних драматургів Заходу, що зуміли успішно розв'язати проблему позитивного героя. Вперше на сцені англійського театру з'явився герой-робітник, сповнений високих прагнень і почуттів.

Опинившись за межами своєї батьківщини, Шон О'Кейсі ні на мить не пориває духовних зв'язків з нею. Письменник живе її болями, її турботами, стежить за змінами, що відбуваються у суспільно-політичному житті Бунтівливого острога. І коли недоброзичливі ірландські критики, незадоволені тим, що драматург сміливо оголює проблеми «вільної» держави Ейре, починали докоряти йому, що він зображує Ірландію давноминулих часів, письменник з гідністю відповідає: «Я знаю думки Ірландії, тому що я сам весь у них, я знаю серце Ірландії, тому що я сам частина його, я знаю п'ять почуттів Ірландії, тому що це і мої почуття. Вони наказують мені слухати, і коли я слухаю, я чую. Скажи нам, що ти бачиш, мовить Ірландія, і скажи нам, що ти чуєш; висловся, сину, і зламай тишу; багато хто так боїться за свої прокляті душі, що нічого не може сказати, і тільки бубонить молитви, які вже встигли остогиднути самому господу богу».

Місце дії всіх п'єс О'Кейсі (за винятком двох — «За огорожею» та «Листя дуба й лаванди», 1946) — Ірландія. Найповнішу картину ірландської дійсності змалював О'Кейсі в драматичних творах 50-х років: «Півень-денді» (1949); «Вогнище єпископа» (1955) та «Барабани отця Неда» (1957), яку автор назвав «Ірландія в мініатюрі». В основу їх конфліктів покладена боротьба проти релігійного й соціального гніту, проти церковної реакції, за утвердження нового, світлого життя, позбавленого пережитків минулого.

Дія п'єс відбувається в невеличких ірландських містечках, де панує релігійний фанатизм і соціальна несправедливість. Люди тут обплутані віковичними засобонами, все передове, розумне придушується, тут немає місця високим, чистим почуттям, справжньому кохання. Молодь задихається в задушливій атмосфері, бунтує, тікає світ за очі.

Остання збірка драматичних творів О'Кейсі «За зеленими завісками», куди ввійшли три п'єси, побачила світ 1961 року. В однойменному творі, що дав назву збірці, О'Кейсі порушує проблему ставлення ірландської інтелігенції до визвольної боротьби, питання відповідальності митця перед історією.

Драматургія О'Кейсі — визначне явище в історії світового театру ХХ століття. Дослідники його доробку відзначають притаманну драмам О'Кейсі шекспірівську широту, свіфтівську сатиричність, блискучу парадоксальність та інтелектуалізм Шоу¹. Впадає в око жанрова різноманітність його драматургії — її

¹ Див. кн. А. П. Саруханян «Творчество Шона О'Кейси», М., 1965, стор. 207.

трагедії, комедії, одноактні п'єси. Останні — переважно влучні ескізи «з натури», побутові та фарсові сценки.

Найприкметнішою рисою драматургії О'Кейсі є сплав поезії і драми. Театр О'Кейсі можна назвати театром поетичних узагальнень. У п'єсах органічно живе пісня, танець і музика (п'єсу «Вогнище єпископа» автор навіть називає «Сумна п'єса на мотив польки»). Разом з типово ірландськими характерами, точністю побутових та мовних реалій усе це надає драматичним творам О'Кейсі виразного національного колориту. О'Кейсі блискуче володіє зброєю сміху — від глузливо-доброзичливого до гостро-нищівного, сатирично-викривального. Відтворюючи складні соціальні й психологічні явища дійсності, письменник часто вдається до засобів шаржу, сарказму й гротеску. Ось як сам митець писав про природу сміху: «Сміх завжди мав безліч ворогів, які намагались убити його, і скільки людей загинуло на шибениці лише тому, що сміялися з можновладців!».

Шон О'Кейсі — художник широкого творчого діапазону. В його літературному доробку п'єси й романи, вірші й оповідання, публіцистика й критика. Найбільшим прозовим твором О'Кейсі є шеститомна автобіографічна епопея, що охоплює понад сімдесят років історії Смарагдового острова. «Епопею О'Кейсі,— цілком слушно зазначає Б. Ремізов,— можна порівняти лише з автобіографічною трилогією М. Горького та з епічним циклом романів датського письменника-комуніста М. Андерсена-Нексе про Мартена Червоного¹. Романи «Я стукаю в двері» (1939) та «На порозі» (1942) розповідають про повне злигоднів, приниження, жорстокості дитинство маленького ірландського хлопчика Джонні Кессіді та про його вірного друга й захисника — матір. У «Барабанах під вікном» (1945) і «Прощай, Ірландіє» (1949) письменник на широкому суспільно-політичному тлі тогочасної буремної Ірландії простежує духовне формування героя.

В одному з розділів роману «Прощай, Ірландіє» йдеться про Радянський Союз, оспівується його символ — Червона Зірка, Цю Зірку — зорю нації, символ віри в світле майбутнє ніхто не спроможний погасити. Вона — джерело радості, високих прагнень, миру в усьому світі, духовного зростання людини. У цьому романтичному образі письменник втілив своє розуміння перспектив історичного розвитку, майбутніх соціальних змін. В останніх двох книгах епопеї «Троянда і корона» (1952) та «Захід і вечірня зоря» (1954), дія яких відбувається уже в Англії, йдеться про нелегке, сповнене труднощів і боротьби життя вже визнаного письменника, про його роздуми й творчі пошуки. Хоч як скрутно доводиться герою в житті, він ніколи не відходить од своїх принципів, не йде на компроміси.

В автобіографічній епопеї, якій автор дав загальну назву «Дзеркало в моему дсмі», з великою силою розкрилися нові грані могутнього таланту О'Кейсі. Вперше в ірландській літературі епічна розповідь нерозривно й органічно поєдналася з лірикою. О'Кейсі був одним із зачинателів ліро-епічної прози, яка набула широкого розповсюдження в світовій літературі ХХ століття. В центрі всього монолітного циклу романів стоїть народ з його болями й сподіваннями. Вдаючись до метафоричності та романтичної піднесеності в змалюванні характерів, автор завжди зумовлює зміни в їхньому внутрішньому житті соціальними факторами. Такий підхід до зображення героїв був особливо важливим і повчальним у часи поширення модернізму з його суб'єктивістськими тенденціями в зображенні подій і людей (хоч би і в творчості земляка О'Кейсі — Джойса). В епопеї відбито політичне пробудження мас, формування нової людини, яка не тільки бачить соціальну несправедливість, а й усвідомлює необхідність боротьби з нею, стає активним борцем за інтереси народу.

¹ Б. Ремізов. Початок революційно-автобіографічної епопеї. У кн.: Ш. О'Кейсі. Я стукаю в двері. — На порозі. К., «Дніпро», 1975.

Великий внесок зробив О'Кейсі і в розвиток публіцистики¹. Літературно-критичні та публіцистичні виступи Шона О'Кейсі відзначаються широтою і різноманітністю проблематики, гостротою і злободенністю поставлених питань. Публіцистика О'Кейсі відіграла велику роль у боротьбі за мир. Насмішкуватий і мудрий, щиросердний і добрий, лукаво-веселий і дотепний, О'Кейсі вмів безжально викрити й дотепно висміяти своїх ідейних супротивників. Особливо цікавими й актуальними є його роздуми над питаннями соціальної активності митця, співвідношення мистецтва й життя. Для О'Кейсі не існує надкласового мистецтва та позакласової особистості. Він твердо переконаний, що на художника покладена велика відповідальність перед мистецтвом, історією, людьми. Борючись за передову культуру, письменник безкомпромісно засуджує розважальне буржуазне мистецтво, вважаючи, що головним предметом художнього пізнання світу мусить бути суворая правда життя.

Не раз письменник звертався до досвіду культурного будівництва в Радянському Союзі. В статті «Мистецтво мас» він писав: «Радянська література — це життя з головою серед зірок, тоді як наша — життя серед могильних хробаків». Щире зацікавлення О'Кейсі Країною Рад має глибоке коріння. Ще в юнацькі роки письменник познайомився з творчістю Пушкіна й Гоголя, Тургенєва й Чехова, Толстого й Горького. Протягом усього життя письменник був вірним другом нашої країни, він відгукувався на визначні події в житті СРСР, а в грізні роки Великої Вітчизняної війни щиро підтримував радянський народ, бажав йому «сил і перемоги» у «суворій боротьбі за свободу світу». 1943 року журнал «Новый мир» (№ 4) опублікував «Лист з Англії», в якому О'Кейсі відзначав, що «роботящий і чесний люд південно-західної Англії дедалі більше зближується зі своїми товаришами з Дніпра, Волги та Дону». Павло Тичина відгукнувся на цю статтю поетичним посланням ірландському побратимові.

О'Кейсі був зворушений, що його знають на Україні. Він пообіцяв зробити все, «щоб Радянський Союз і Англія (не забуваючи Ірландію) працювали разом для досягнення спільної чудової мети, яка стоїть перед нами, щоб зробити світ безпечнішим, світлішим і кращим». Вірш Тичини та відповідь на нього Шона О'Кейсі опублікувала «Радянська Україна» 18 квітня 1945 року.

О'Кейсі знайшов шлях до сердець багатьох людей світу. Про це свідчить, зокрема, і широкий потік листів до письменника, в яких його читачі ділилися з ним своїми болями й сумнівами, просили в нього підтримки й поради.

Помер О'Кейсі 18 вересня 1964 року в Англії. Незламний і гордий митець до кінця своїх днів був переконаним оптимістом — і в житті, і в мистецтві.

Оксана ВІТТЕ

¹ Оповідання, публіцистичні та літературно-критичні статті увійшли до збірок: «Опалі плоди» (1934), «Летюча оса» (1937), «Зелена ворона» (1956), «Пір'я зеленої ворони» (1962), «Під кольоровою шапкою» (1963), «Прокляття та благословення» (1966). У Радянському Союзі вийшов збірник вибраних статей О'Кейсі «За театральною завісою» (М., 1971).

ДМИТРО НАЛИВАЙКО

МІФОЛОГІЯ І СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

Активізація інтересу до міфології, використання арсеналу її моделей і архетипів, своєрідне освоєння засобів і форм її образного мислення притаманні й реалістичній літературі ХХ ст. Цей процес стає помітним уже на початку століття, причому виявляється він у різних формах і в творчості письменників різних країн, зовсім між собою не схожих. Так, на початку 10-х рр. з'являється і перший «міфологізуючий» твір Т. Манна повість «Смерть у Венеції» (1913), і п'єса Б. Шоу «Пігмаліон» (1913), і повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» (1911), і перші романи Д. Лоуренса, де ще переважає реалістичний елемент, і твори групи французьких письменників-унанімістів (Ж. Ромен, Ш. Вільдрак, Ж. Дюамель та інші), позначені рисами, характерними для новітньої міфотворчості, і ряд інших явищ; цей процес набуває дедалі більшого розмаху та інтенсивності.

Чим же пояснити цю тріху навіть несподівану, — з огляду на провідні настанови й тенденції розвитку реалізму другої половини минулого століття, — увагу реалістичної літератури ХХ ст. до міфологізму? Однозначної відповіді тут не може бути, бо в основі цього явища — комплекс причин та стимулів, досить таки різnorodних, але пов'язаних між собою.

Очевидно, передусім слід тут згадати

про те «оновлення реалізму», яке повсюдно спостерігалось в європейській та американській літературах перших десятиліть нашого століття. Як відомо, реалістичний метод — не зведення раз і назавжди встановлених законів і правил художньої творчості, він перебуває в постійному русі й розвитку, — як і сама соціально-історична дійсність, найбільш адекватним художнім вираженням якої він є за своєю естетичною природою. Особливої інтенсивності цей процес набув якраз на початку ХХ ст., внаслідок радикальних зрушень і змін у соціально-історичній дійсності, яка вимагала нових засобів і форм художнього осмислення й вираження. Наполегливими пошуками способів збагачення й оновлення реалістичного методу позначена творчість найвидатніших письменників-реалістів цього періоду М. Горького й М. Коцюбинського, Р. Роллана й Б. Шоу, братів Манніз, Л. Піранделло та інших. Одним з характерних виявів названого процесу й стає дедалі глибше проникнення міфологізму в новітню реалістичну літературу.

Йдеться насамперед про те, що реалізм ХХ ст., не пориваючи з основоположними принципами соціальності та історизму, дедалі виразніше прагне художньо досліджувати глибини буття з його «постійними величинами», глибинну сутність людини та її можливостей, духовних і моральних устремлінь. Усе це невіддільне від гуманістичної природи й

пафосу реалістичної літератури і якнайтісніше пов'язане з тією дедалі гострішою «суперечкою про людину», яку веде реалізм ХХ ст. з ідеологією імперіалістичної реакції, зокрема з фашизмом.

Прагнення до поєднання соціально-історичного з глибинно-людським виразно виявляється в творчості багатьох письменників-реалістів нашого століття. Наприклад, Р. Роллан ще в трактаті «Народний театр» (1903) висловлював побажання, щоб французька література «серйозніше ставилася до трагедії повсякденного життя і пробувала розкрити його одвічну основу... Навколишнє життя таїть у собі не тільки поезію, а й фантастичні сили, що діють в античних легендах (власне, міфах.— Д. Н.)». І вже у зверненні до радянських письменників 1934 року Роллан проголошує: «Хай знову вийдуть на поверхню... глибинні течії життя, як вихоплюються вони у великих творіннях Шекспіра й Есхіла». Т. Манн особливо цінує міф за те, що вбачає в ньому «витоки життя й людини», вираження їхньої глибинної сутності (пролог до тетралогії «Йосиф та його брати»). Співзвучні наведеним думки й тенденції знаходимо також у М. Горького. Зокрема, у доповіді на Із'їзді радянських письменників Горький «проводив думку про те, що, малюючи образ людини певного класу, образ з глибокою соціальною й історичною зумовленістю, радянська література разом з тим ніби знову відкриває людину «взагалі», в певних рисах її загальнолюдської одвічності»¹. Слід тут нагадати й про величезний інтерес Горького до фольклорно-міфологічних «одвічних образів», та про значення, якого він надавав їм у розвитку світової літератури.

Коли йдеться про активізацію міфології у літературі ХХ ст., про зумовленість цього явища, слід брати до уваги й такий момент. Література розвивається, спираючись на всю суму духовного й художнього досвіду людства, використо-

вуючи все його багатство, різні його шари, в тому числі й глибинні, і саме цим забезпечується вихід її за межі емпіричної конкретики. М. М. Бахтін зазначає: «Твір не може жити в майбутніх століттях, якщо він якось не ввібрав у себе й століття минулі. Якби він народився цілком сьогодні (тобто в своїй сучасності), не продовжував би жити і в майбутньому. Все, що належить тільки теперішньому, вмирає разом з ним»¹. Під цим кутом зору звернення до міфології для багатьох письменників-реалістів є не чим іншим, як створенням глибинного зв'язку з минулим, «вкоріненням» його в сучасне шляхом використання людського досвіду, сконцентрованого в міфологічних образах і структурах, «моделей» людської психіки й поведінки. Співвіднесені з безпосередньо зображуваним, з «теперішнім» взагалі (і, зрештою, підпорядковані йому), міфологічні мотиви й паралелі надають йому особливої значущості, створюють особливу глибину й перспективу.

На відміну від модерністського міфологізування, яке в кінцевому підсумку приходило до заперечення історії, до розчинення соціально-історичного в метафізичному «одвічно-людському», письменники-реалісти, як правило, звертаються до міфології з тим, щоб надати основному, соціально-історичному планові більшої узагальненості й глибини. Це переконливо показав Є. М. Мелетинський у своїй «Поетиці міфа», в розділі «Антитеза: Джойс і Томас Манн». Як слушно зазначає дослідник, звернення до міфології не тільки не послабило критичного начала, властивого реалізму, а, навпаки, дало йому додаткові ресурси: відбиті в своєрідному дзеркалі фольклорно-міфологічних образів і мотивів, особливо виразно розкрилися такі негативні аспекти буржуазної цивілізації, як нівелювання особистості, духовне зuboжіння, посилення відчуженості людини й дегуманізації життя. Разом з тим, долаючи «абсолютний історизм» ХІХ ст., письменники-реалісти за допо-

¹ М. Кургіннян, Романи Томаса Манна. М., 1975, стор. 219.

¹ Цит. «Вопросы литературы», 1978, № 9, стор. 73.

могою міфологізування виявляють «певні незмінні, одвічні начала, позитивні або негативні, які просвічують крізь потік емпіричного побуту та історичних змін»¹.

Поряд з цим, звернення до міфології включає твір у континуум духовного життя й розвитку людства і водночас робить цей безперервний процес реально відчутним для читача. Відбувається своєрідне доповнення конкретно-історичного змісту твору загальнолюдським, «вічним», і це дозволяє читачеві вбачати в життєвих типах і подіях, відносинах і конфліктах певний глибинний зміст, «впізнавати» в них загальнолюдські істини й колізії.

Принципово важливе те, що входження міфології в реалістичну літературу ХХ ст. пов'язане також з активізацією народних мас, з визвольними й революційними рухами нашого бурхливого століття. Звичайно, вплив цих факторів виявився далеко не однаковою мірою в різних літературах, в різних варіантах новітнього реалістичного міфологізування. Можна твердити, однак, що величезну, якщо не визначальну роль відіграють названі фактори в розвитку міфологізму в сучасному латиноамериканському романі й загалом у літературі «палаючого континенту». (Ще раніше все це досить виразно виявилось в деяких явищах радянської, зокрема української літератури; хоч стаття будується головним чином на матеріалі з літератур Заходу, деякі процеси, що відбувалися й відбуваються в літературі радянській, теж якоюсь мірою тут розглядаються.)

Результатом історичної активності народних мас, революційних рухів є не тільки те, що народ все більше стає об'єктом художнього зображення; неминує пробуджується і інтерес до його світосприймання, його естетико-художнього мислення, яке в традиційному вигляді ґрунтується на фольклорно-міфологічних уявленнях і структурах. Виникає мистецтво із специфічним міфологізмом, який має, так би мовити, органічний народний ґрунт, глибоке фольк-

лорно-міфологічне коріння. Таким у значній мірі, було, скажімо, мистецтво О. Довженка, таким є сучасний латиноамериканський роман з його «магічним реалізмом»; але конкретніше про це йтиметься трохи далі.

І, нарешті, слід назвати ще один фактор, уже суто естетичного характеру, який спричинився до активізації міфологізму в літературі й мистецтві ХХ ст. Чи не першим визначив його видатний радянський кінорежисер С. Ейзенштейн, який, ознайомившись із вкоріненим в міфологічній свідомості мексиканським мистецтвом, висловив у 1935 році таку слушну думку: «Діалектика твору мистецтва будується на цікавій «двоєдності». Вплив творів мистецтва ґрунтується на тому, що в ньому відбувається подвійний процес: стрімке прогресивне піднесення свідомості по лінії вищих ідейних градацій і водночас — проникнення через будову форми в шари найбільш глибинного чуттєвого мислення. Полярне розходження цих двох ліній спрямування створює ту незвичайну напругу єдності змісту й форми, якою відзначаються справжні твори».

Згадане «глибинне чуттєве мислення» сучасна література часто знаходить у міфології; підсилене роздумами про сучасність, високим інтелектуалізмом, воно сприяє тій «незвичайній напрузі єдності змісту й форми», яку Ейзенштейн вважав характерною ознакою справжніх творів сучасного мистецтва. Таким діалектичним поєднанням протилежностей — сучасного й прадавнього, інтелектуального й глибинно чуттєвого відзначаються найкращі «міфологічні» твори реалістичної літератури ХХ ст., як-от романи «Чарівна гора» і «Йосиф та його брати» Т. Манна, «Смерть Вергілія» Г. Броха, «Майстер і Маргарита» М. Булгакова, «Сто літ самотності» Г. Гарсія Маркеса, «бананова трилогія» М. А. Астуріаса та інші.

Міфологізм у реалістичній літературі ХХ ст. відзначається багатством форм вияву, впадає в око розмаїтість типів і структур «міфологічного роману», «мі-

¹ Е. М. Мелетинский, Поэтика мифа, стор. 293.

фологічної драми» і т. д. Англійський дослідник Д. Уайт у монографії «Міфологія в сучасному романі» (1971), яка вважається однією з найгрунтовніших на дану тему, поділяє «міфологічні романи» на такі чотири типи: 1. Романи, які цілком ґрунтуються на сюжетах класичних міфів. 2. Романи, які являють собою поєднання частин, що переповідають міф, і тих, що безпосередньо відображають сучасний світ. 3. Романи, що відображають сучасний світ, але містять також міфологічні моделі і співвідношення, що проходять через весь твір. 4. Романи, в яких міфологічні прототиби стосуються окремих компонентів твору, але відіграють важливу роль у його ідейно-художній організації, його структури.

Щоправда, беручи до уваги лише фактори форми, Уайт ігнорує належність творів до різних напрямів та ідейно-художніх систем сучасної літератури — реалістичної і модерністської. Разом з тим, поза його класифікацією лишився цілий різновид сучасної «міфологічної літератури», представлений творами, в яких зовсім не використовуються відомі міфологічні мотиви й архетипи, але яким у цілому властива внутрішня близькість до типології міфологічного мислення. Однак тут теж треба чітко розрізняти, з одного боку, модерністську міфотворчість Кафки й усієї «кафкіанської лінії», з другого — твори письменників критичного й соціалістичного реалізму, що спираються на народні, фольклорно-міфологічні засади художнього мислення.

Розмаїтість типів і форм міфологізування визначилась уже на початку посиленого проникнення міфології в реалістичну літературу ХХ ст. Так, Т. Манн в повісті «Смерть у Венеції» йде до міфологізму шляхом мікроаналізу глибинних шарів психіки й процесів, що в них відбуваються. Тут уже наочно видно зв'язок міфологізму з поглибленим психологізмом, заснований на постулаті сучасної науки, за яким суто індивідуальна психологія в міру заглиблення в неї дедалі більше розкривається як універ-

сально-людська. В названій повісті міфологічні мотиви, образи й ремінісценції покликані виявляти глибинні психологічні процеси деградації й розпаду особистості головного героя, письменника Ашенбаха, його занурення в ірраціональний хаос. А водночас вони надають зображуваному узагальненого характеру, так би мовити, трансформують індивідуальний психологічний зміст в універсально-людський.

Інакше використовує міфологію Б. Шоу в п'єсі «Пігмаліон». Драматург тут ніде не звертається прямо до міфологічного мотиву, названого в заголовку, цей мотив повністю залишається в підтексті, але його роль в організації ідейно-художнього змісту твору надзвичайно велика. Взята поза міфологічного паралелю, «запрограмованою» заголовком, п'єса Шоу легко перетворюється на анекдотичну історію, що сталася із знаменитим ученим-лінгвістом та дівчиною-квіткаркою; до речі, про анекдотичну природу сюжету цієї п'єси не раз писали дослідники. Що ж до міфологічних співвіднесень, то вони підносять твір на інший рівень, активно виявляють і формують його глибинний зміст, тісно пов'язаний з роздумами зрілого Шоу про народ та його потенціальну роль у розвитку культури. Адже народ уявлявся йому як коштовний мармур, у якому закладені можливості перетворення в прекрасний «твір мистецтва»¹. Це й знайшло в «Пігмаліоні» оригінальне, художньо переконливе вираження, у неабиякій мірі завдяки майстерному використанню міфологічних паралелей. Шоу й пізніше не раз звертався до міфології, зокрема в знаменитому «Домі, де розбиваються серця» й пенталогії «Назад до Мафусаїла».

В ранніх романах Д. Лоуренса, таких як «Сини й коханці» (1913) або «Веселка» (1915), міфологізм, власне, був безпосередньою бурхливою реакцією на породжувані розвиненою капіталістичною цивілізацією відчуження людини й механізацію життя, на перетворення людей

¹ А. С. Ромм, Джордж Бернард Шоу. М.-Л., 1965, стор. 183.

в «їхні оболонки». Письменник шукав виходу в поверненні до «ритмічного буття природи, що народжується, розквітає, плодоносить і вмирає», до «незмінного й вічного буття духу», невіддільного від «життя тіла», котре, зрештою, він вважав істотнішим і важливішим, ніж життя свідомості. Звідси посилений інтерес Лоуренса до первісних обрядів і міфів, тих форм і проявів життя, які уявлялися йому одвічними моделями людського існування, спорідненими з ритмічним життям природи. В свої твори, особливо пізні, він щедро вводив ритуально-міфічні мотиви і образи, однак у нього вони відіграють роль не так концепційну й структурну, як ілюстративну, і тому дослідники нерідко трактують міфологізм Лоуренса як «найвішній» та «архаїчний».

На відміну від названих письменників, Коцюбинський у «Тінях забутих предків» звернувся до міфологічних уявлень та вірувань, живих у свідомості народу. В його повісті міф постає як жива світоглядна й психологічна реальність, як органічний складник народного життя й свідомості; барвисто відтворюючи гуцульські міфологічні мотиви, Коцюбинський тим самим безпосередньо розкриває світ народного життя, зачіпаючи при цьому його соціальну складність. У своїй повісті він виступає попередником тієї лінії, яка, значною мірою продовжуючи романтичну традицію, згодом набула яскравого розвитку в латиноамериканських літературах, а також у деяких творах з літератур європейських соціалістичних країн. Назвемо хоча б роман польського письменника Т. Новака «Чорти», відомий і нашим читачам, романи румунських письменників Ф. Нягу й Ш. Бенулеску, повісті й оповідання болгарських письменників І. Радичкова й Н. Хайтова тощо.

В наступні десятиліття міфологізування, в різних його формах і типах, дедалі ширше охоплює реалістичну літературу XX ст. І це стосується не тільки прози, зокрема роману, а й інших родів та жанрів літератури. Серед прозаїків-реалістів слід насамперед назвати

Т. Манна: міфологізм стає одним із найважливіших компонентів, організуючих принципів поетики багатьох його романів — від «Чарівної гори» (1925) до «Доктора Фаустуса» (1947); звертається до міфології й Г. Гессе, починаючи з роману «Деміан» (1919), який був першим його твором «нового типу». Слід згадати тут і В. Фолкнера, який безпосередньо до міфічних сюжетів не вдавався, але широко послуговувався міфологічними мотивами, паралелями й алюзіями, прагнучи охопити й виразити в масштабно-узагальненій формі складну й суперечливу дійсність американського Півдня. Різні типи й варіанти «міфологічного роману» виходять з-під пера таких відомих письменників, як А. Деблін і Г. Брок, Е. Вітторіні й М. Фріш, Г. Грасс і А. Мердок, Д. Апдайк і Л. Малерба та інших.

Значного поширення міфологізм набуває у новітній західній драматургії. Найширше представлені в ній два типи «міфологічних п'єс»: по-перше, п'єси, що являють собою перетлумачення відомих міфологічних сюжетів для вираження сучасної дійсності, яка «очужується» міфологічним сюжетом і водночас виводиться за вузькі часові рамки, поглиблюється в своєму узагальнюючому значенні («Антігона» та деякі інші драми Ж. Ануя, «Троянської війни не буде» Ж. Жіроду тощо). По-друге, п'єси, в яких під сучасний сюжет «підводяться» відомі міфологічні мотиви та колізії, що надає сучасному змісту нових глибини й перспективи; досконалі зразки драм цього типу знаходимо у пізнього Гауптмана, Ю. О'Ніла, Теннессі Уільямса.

За традицією, започаткованою в добу романтизму, міфологізм інтенсивно проявляється в поезії XX ст. Своєрідною ланкою зв'язку між двома поетичними епохами є творчість видатного ірландського поета В. Б. Йтса, який сам порівнював свою поезію з плащем, від голови до п'ят розшитим візерунками з кельтської міфології. Органічно близька до фольклорно-міфологічних джерел, насичена міфологічними мотивами і образністю творчість таких різних, але в

даному відношенні «споріднених» поетів, як Ф. Гарсія Лорка і П. Неруда. Водночас міфологізм активно проявляється, але вже в інших його типах і формах, у поетів іншого складу, які тяжіють до «інтелектуальної поезії», таких, як пізній Р. М. Рільке, Т. С. Еліот, С. Квасіmodo, Я. Ріцос та інші.

Ясна річ, у рамках цієї статті неможливо навіть у найзагальнішій формі охопити все розмаїття літературних явищ. Тому я обмежусь стислими характеристиками кількох творів, показових для різних типів міфологізування в новітній реалістичній літературі Заходу.

Це, по-перше, твори на міфологічні сюжети, але з проекцією на сучасність; класичним, донині неперевершеним зразком «міфологічного роману» даного типу є тетралогія Т. Манна «Йосиф та його брати» (1933—1943). Її не раз уже ґрунтовно аналізували радянські дослідники, зокрема Б. Л. Сучков, М. С. Курґінян, Є. М. Мелетинський, і я лише коротко нагадаю деякі положення, що усталилися в нашій науці. Т. Манн мав серйозні підстави сказати про свою тетралогію: «У цій книзі міф був вибитий із рук фашизму...» Тут письменник вступає в боротьбу з ворогом на території, що вважалася оплотом фашистської ідеології: «гуманізуючи» міф, Т. Манн послідовно викриває нацистську фальсифікацію історії людства. Через весь величезний твір червоною ниткою проходить думка, що найвищий сенс життя людства й у міфологічні часи полягав у ствердженні принципів розуму й гуманності. Разом з тим автор показує, яким важким і тернистим був людський шлях до соціального й духовного прогресу. Слід підкреслити, що й вирушаючи в глибини давньої минувшини, Т. Манн не пориває з історизмом, у його творі на відміну від «Поминок по Фіннегену» Джойса, «міфологічна свідомість» аж ніяк не домінує, а сама підпорядкована історичному підходу й аналізу. За вдалим висловом Мелетинського, маннівська тетралогія «є не тільки роман-міф, а й роман про міф».

В численних творах сучасної літератури Західної Європи й США міфологічні мотиви вводяться в сучасні сюжети. З-поміж творів цього типу слід вирізнити роман Дж. Алдайя «Кентавр» (1963), побудований на переплетінні двох планів — соціально-побутового й міфологічного. Соціально- побутовий план роману становить історія життя Колдуелла, шкільного вчителя із провінційного містечка в Пенсільванії, історія зовні нічим не примітна, ординарна, але сповнена глибокого й по-своєму величного внутрішнього змісту. Колдуелл — людина розумна і обдарована, в чомусь дивакувата, комічна, але визначальні його риси — це доброта, альтруїзм, здатність до самопожертви. І саме ці риси роблять його рідкістю, «божеством» у світі, де панують грубий егоїзм і користоловство, і водночас прирікають його на роль «вічного невдахи» й страдника. Цей зміст і розкриває в загострено-узагальнюючій, «універсалізуючій» формі міфологічний план роману, в якому скромний вчитель Колдуелл «перевтілюється» на кентавра Хірона. Як зазначив автор, «міфологія — саме ядро цього роману, а не зовнішній засіб. Образ Кентавра — напівконя-напівлюдини — допоміг мені протиставити світові бруду, користоловства, сутінок вищий світ натхнення й добра...»

Як зазначалося, капіталістичний світ породжує специфічну «міфологічну свідомість» відчуженої і дегуманізованої «масової людини», загубленої в залізобетонних джунглях промислових міст. Цей «феномен» високорозвиненої буржуазної цивілізації теж привертає увагу письменників і породжує своєрідний різновид міфотворчості. Характерна в цьому розумінні повість італійського письменника Л. Малерби «Сальто-мортале» — талановита спроба відтворити надіндивідуальну, власне, «міфологічну» свідомість сучасної «масової людини» капіталістичного суспільства. Виникає ця свідомість на ґрунті відчуження і знеособлення людини, що в буржуазному світі набули небаченого розмаху. В цю

вісті Малерби цілковита знеособленість «масової людини» підкреслюється тим, що всі її персонажі мають ім'я Джузеппе, що вони переходять один в одного, продовжують один одного й так до нескінченності (ця повторюваність, як відомо, характерна для міфа, давньої міфологічної свідомості; на матеріалі первісних часів вона тонко відтворена в тетралогії Т. Манна). Загалом Малерба прагне розкрити спорідненість сучасної «надіндивідуальної свідомості» масової людини з міфологічною свідомістю давніх часів, так би мовити, однотипність їхніх моделей і структур. Тому вони легко, без опору, переплітаються і зливаються: «Скоро прилетить вогненна куля і все знищить. Ось вона й летить. Усе ближче й ближче. Вона схожа на дракона. Послухай, ти плутаєш казки з біблією, часом буває така плутанина. Ні, я відчуваю: прилетить вогненна куля, схожа на дракона, і всю рівнину зотопить».

Навколишня дійсність, різні реалії капіталістичної цивілізації перетворюються для «збірного» Джузеппе в такий самий непроникний ірраціональний хаос, як і лісові негри для первісної людини, в нагромадження таємниць і небезпек, добрих і поганих прикмет тощо («Радіо все ще передає Сібеліуса. Досить з мене Сібеліуса, він приносить нещастя»). Розуміння дійсних причинно-наслідкових зв'язків між речами і явищами втрачається, вони підміняються зв'язками уявними, фантастичними, власне, міфологічними. Причому в повісті Малерби цей зміщений, «міфологізований» світ набуває зловісного, апокаліптичного відтінку, — це світ, на який падає чорна тінь сучасного «дракона», атомної бомби.

В другій половині нашого століття міфологізм набуває незвичайного розвитку в латиноамериканській літературі, зокрема в романі, неабиякою мірою сприяючи його виходу на передові рубежі сучасного світового письменства. І саме це явище з особливою переконливістю показало, що в наш час міфологізм пов'язаний не тільки з модернізмом, що

він притаманний також прогресивним напрямом та течіям літератури й може відігравати найактивнішу роль в їхньому поступі. Суспільно-історичним ґрунтом яскравого розквіту латиноамериканського роману є крайнє загострення соціальних і політичних суперечностей у країнах даного регіону, антиімперіалістична боротьба народів, визвольні й революційні рухи, що набувають дедалі більшого розмаху. Без перебільшення можна сказати, що сучасний латиноамериканський роман виник внаслідок історичного пробудження народів континенту, глибинних зрушень, що відбуваються в їхньому суспільному бутті й свідомості, і водночас є своєрідним художнім вираженням цих явищ і процесів.

Звичайно, латиноамериканські письменники враховують досвід європейського «міфологічного роману», але загалом їхній підхід до міфології має принципово інший характер. «Для європейського романіста міфологічне мислення лишалося архаїкою або екзотикою — він звертався до міфа з позицій сучасної свідомості, що заглиблюється в свої першооснови. Для романіста Латинської Америки це мислення було живим і не менш сучасним, ніж цивілізоване, і це вимагало вже не просто «звернення до міфа», але сполучення двох естетично рівноправних і досить різних типів свідомості»¹.

Інакше кажучи, в Латинській Америці міфологічне світосприймання ще лишалося живою реальністю народного життя і народної свідомості. Глибоке проникнення в це світосприймання й майстерне відтворення його знаходимо вже в латиноамериканському романі 30—40-х рр., як-от у творах відомих перуанських письменників С. Алегрії і Х. М. Арегдаса. Проте для того, щоб досягти оригінального сполучення міфа з сучасними формами свідомості, щоб включити міф до процесу масштабного й самобутнього вираження сучасної дійсності, треба було по-своєму його переосмислити й трансформувати. Перши-

¹ В. Кутейщикова, Л. Осповат. Новий латиноамериканський роман, стор. 29.

ми це роблять кубинець А. Карпент'єр (роман «Загублені сліди», 1953) і гватемалець М. А. Астуріас (роман «Зелений Папа», 1954)— саме ці твори знаменують народження нового латиноамериканського роману, який нині здобув таке високе визнання в цілому світі.

Однією з визначальних рис нового латиноамериканського роману дослідники вважають масштабність мислення і охоплення дійсності. М. А. Астуріас і А. Карпент'єр, Г. Гарсія Маркес і К. Фуентес, М. Варгас Льяоса, Роа Бастос та інші творці цього роману, яскраво й сильно, вдаючись у багатьох випадках до переконливого соціального аналізу, змальовують життя своїх країн, національну дійсність, але важливо при цьому, що зображуване вони осмислюють і витлумачують як складову частину вселюдського буття в його найширших часових і просторових вимірах, як компонент «універсальних» і гостроактуальних проблем сучасності. І тут особливе значення має для них міф, який вони переосмислили й перетлумачили, перетворивши на «універсальний інструмент типізування ситуацій з рівня приватного буття на вищий рівень — загального історичного життя»¹. І в повній відповідності з цим «міфологічним методом» перебуває те, що «латиноамериканські романісти прийшли до художнього осмислення історії за допомогою не характерів, а **типів суспільної людини**»².

Твором, у якому все це виявилось з класичною виразністю, є роман Гарсія Маркеса «Сто літ самотності». Тут зазначений метод дозволяє письменникові порушувати життєву емпірику й легко виходити за межі конкретної історії, вільно поводитись з часом і простором, невимушено поєднувати «предметну реальність» з «реальністю свідомості» (що досить характерно для сучасного реалізму взагалі). І це не просто свавільна гра буйної фантазії, все це в «міфоконструкції» роману Маркеса підпорядко-

ване високохудожньому вираженню масштабного реального змісту сучасності. Сповнена «барокковою» фантазії розповідь про вісім поколінь родини Буендіа перетворюється під пером письменника в оригінальне, позначене рідкісною експресивністю художнє вираження найхарактерніших проявів історичного й соціального буття і свідомості латиноамериканців.

Міфологія відіграє дуже велику роль і в розвитку сучасних літератур Африки, Океанії і багатьох країн Азії, поневолених раніше колонізаторами. Але процеси, які в них при цьому відбуваються, настільки специфічні за своїм змістом та формами вияву, що для їх бодай загального висвітлення потрібна окрема стаття. В радянській науці з кожним роком активізується вивчення названих літератур, їхньої своєрідності, і слід сподіватися, що в недалекому майбутньому «Всесвіт» спеціально звернеться до цієї проблеми.

Слід разом з цим зазначити, що спроби виявити глибинний зміст соціально-історичного буття народу за допомогою фольклорно-міфологічних мотивів і образів спостерігалися в прогресивному мистецтві й раніше, ще в 20-30-х рр. нашого століття. Досить виразно виявилися вони тоді в творчості видатного українського радянського письменника й кінорежисера О. Довженка.

Проза Довженка та його соратників і послідовників — майстрів соціалістичного реалізму випередила чимало знахідок «нового латиноамериканського роману». Ось лише один конкретний епізод із «Повісті полум'яних літ», де Орлюк падає тяжко поранений у бою під Сталінградом: «Він упав з розгону в контрастаці на земну кулю, і хоч куля вислизнула з-під нього, він все-таки підвівся з закривавленим обличчям, але довше триматися на ногах не міг і знову впав, цього разу на великий, критий червоним сукном стіл, за яким товклись представники дружніх країн усього світу». Це не просто «фантастична» сцена на рівні найкращих сторінок прози Маркеса, Карпент'єра та інших майстрів латиноамериканського «магічного ре-

¹ В. Земсков, В исторической перспективе (о современном латиноамериканском романе). — «Вопросы литературы», 1979, № 4, стор. 60.

² Там же, стор. 64 (підкр. авт.).

лізму», тут виразно прозирають характерні тенденції та відкриття сучасного світового письменства.

Нове ставлення до міфології як арсеналу сучасної літератури найбільш послідовно й рішуче сформулював Ч. Айтматов: «Енергія міфа — це, можна сказати, те, що насажує сучасну літературу величезною споконвічною поезією людського духу, мужності й надії. Якщо белетристика стає одноманітним копійством, замикає людину в собі, в побуті, відчужує її від турбот і тривог усього світу, то міф, що включається в реалізм і стає реальністю життєвідчуття людини, — це свіжий вітер, що наповнює вітрила часу й літератури, спрямовує їх до безбережного обрію пізнання істини й краси. Якщо сучасна література відмовиться від звернення до міфа, легенди, то чи виграє вона від цього? Не певен! Скоріше — навпаки».

Цей тип міфологізму, заснований, при поверненнях до народної пам'яті, на соціально точному мисленні, в радянській літературі знаходить втілення, зокрема, у творчості самого Айтматова, в його повістях останнього десятиріччя. Поширений він і в літературі російській, як наприклад, у «Цар-рибі» В. Астаф'єва чи в повісті В. Распутіна «Прощання з Мат'юрою». Поряд з цим, з'являються і твори, в основі яких лежать інші типи й форми міфологізування. Так, у романі грузинського письменника Ч. Амiredжібі «Дата Туташкія» міфологічні мотиви надають масштабності й глибини зображенню життя дореволюційної Грузії, його суперечностей та конфліктів. А О. Чіладзе в романі «Йшла дорогою людина» використовує класичний міфологічний сюжет (міф про аргонавтів), наповнюючи його глибоко сучасним філософсько-моральним змістом.

Згадані тенденції досить виразно виявляються і в сучасній українській літературі, йдучи передусім від Довженка, а також від давнішої літературної традиції, від Квітки, Шевченка, Коцюбинського. Запозичується, ясна річ, і досвід сучасної світової літератури. В розмові про міфологізм у сучасному українському письменстві не можна проминути

«химерний роман» О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...» з його фольклорно-міфологічним образом невмираки-невмирайла козака Мамая, який був «таким спритним, що не брала його ні шабля, ні куля, ні німеч, — не брала-таки, аж сама пані Смерть, либонь, відступилася від нього так давно, що він уже й не тямив, скільки ж год парубкує на світі: двісті? триста? — хоч йому й було весь час сорок та й сорок, — ні більше ні менше». Таке буває лише з міфологічними героями, які живуть в особливому міфологічному часі, котрий, проте, в романі Ільченка не знімає часу соціально-історичного, а через образ головного героя концентрує і поглиблює його. Засоби міфологізування відіграють важливу роль і в диалогі В. Земляка «Лебедина зграя» та «Зелені млини». В. Брюховецький слушно зазначив, що тут Земляк «не домагався зовнішньої подібності, а шукав внутрішній зміст, засобом міфологізації зцементовуючи єдність уявно-епічного й подієвого часу, водночас викликаючи просторові асоціативні зв'язки масштабу ширшого, аніж те дозволяли б межі реального Вавилона чи Веселих Боковеньок». Успішно вдаються до «поетики міфологізації» й українські письменники молодших поколінь, як-от В. Дрозд у повісті «Ірій» і В. Яворівський у романі «Оглянься з осені».

Разом з тим слід застерегти від надмірного захоплення міфологією, фольклорно-етнографічною декоративністю, яка призводить до послаблення соціальних критеріїв та історизму літератури. Не секрет, що на шляху, про який ідеться в статті, було чимало не лише здобутків, а й прорахунків. Потрібно з чітких партійних позицій відтворювати нашу добу, пам'ятаючи, що, як казав на недавній Всесоюзній нараді ідеологічних працівників секретар ЦК КПРС, член Політбюро ЦК М. А. Суслов: «Подекуди проглядає тенденція відходу в дрібнотем'я, в натуралістичне побутописання, у світ дрібних міщанських пристрастей. Зустрічаються в деяких творах і позаісторичні, перекручені уявлення про минуле, дивні уподобання до постатей іс-

торичних авантюристів, поверхові міркування про сучасність».

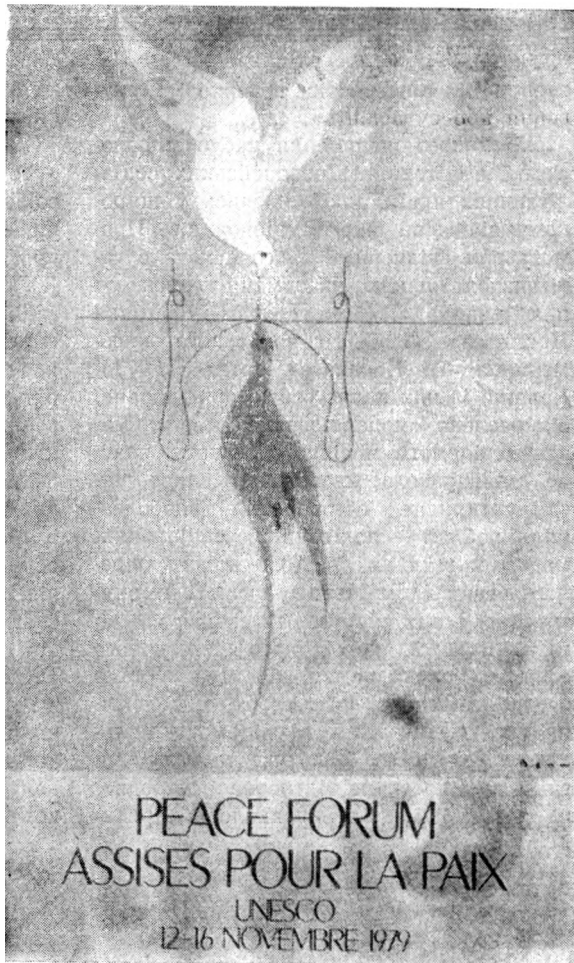
...Великого поширення набув міфологізм і в літературі європейських соціалістичних країн, проявляючись у широкому діапазоні форм і різновидів. Промовистим свідченням цього є хоча б такі визначні явища, як романи угорського письменника Л. Мештерхазі «Загадка Прометей» (1973) і польського письменника Т. Новака «Чорти» (1971). Перший із них являє собою оригінальне, підкреслено «модернізоване» перетлумачення відомого міфічного сюжету: власне, це парабола, часом жартівливе, часом сатиричне обговорення злободенних проблем — політичних, соціальних, морально-етичних тощо, — котрі переломлюючись у міфічному сюжеті й «очужуючись» ним, набувають смислової загостреності й своєрідного естетичного ефекту. Другий роман характеризується заглибленістю у фольклорно-міфологічну стихію, ще живу в свідомості польського селянства 40-х рр., це напрочуд глибоке й поетичне відтворення народного світосприймання й психології. Крити-

ка оцінила ці романи як значні здобутки літератур соціалістичного світу.

А все це зрештою є переконливим свідченням того, що міфологія повноправно увійшла до художнього арсеналу прогресивної, реалістичної літератури ХХ ст. Сказане стосується і літератури соціалістичного реалізму, позначеної багатством і розмаїттям форм та художньо-стильових течій. Непотрібним перебільшенням і вульгаризацією є спроби деяких критиків підносити «міфологізацію» до рівня ледве не провідної тенденції сучасної літератури соціалістичних країн, але не підлягає сумніву, що в ній останнім часом визначилася — серед інших — художньо-стильова течія, яка характеризується увагою до міфології, використанням її мотивів, засобів і форм. Ясна річ, у літературі соціалістичного реалізму все це підпорядковується завданням масштабного охоплення й поглибленого вираження реального життєвого змісту, актуального для нашої великої доби розгорнутого будівництва комуністичного суспільства.

У НЕЗДОЛАННОСТІ ЛЮДСЬКОГО ДУХУ НАША НАДІЯ

Планат, виданий ЮНЕСКО
до Форуму Миру.

З 12 по 16 листопада 1979 року в Парижі відбу-
вався Форум Миру, скликаний за ініціативою
ЮНЕСКО. Ця авторитетна міжнародна організа-
ція, що була створена після другої світової війни, як
відомо, покликана сприяти справі миру, зміцнен-
ню співробітництва між народами за допомогою
освіти, науки й культури.

На Форум Миру, що став важливою подією в ді-
яльності ЮНЕСКО, були запрошені громадські й
політичні діячі, письменники, вчені з різних регіо-
нів світу.

Серед запрошених був голова Українського рес-
публіканського комітету захисту миру, письмен-
ник, академік АН УРСР Олесь Гончар, виступ яко-
го на Форумі тут подається.

Я не маю досвіду в подібних міжна-
родних зустрічах, однак маю досвід тро-
хи іншого роду, який, гадаю, безпосе-
редньо стосується теми нашої розмови.

1941 року, коли фашизм кинув свої

армади на нашу країну, я був студентом
університету в Харкові, це Україна. В
перші дні війни тисячі харківських сту-
дентів покинули аудиторії і пішли доб-
ровольцями на фронт. Серед них був і я.

Багатьма ешелонами вирушали ми за Дніпро, обороняти Київ, сподіваючись пляшками з пальною сумішшю зупинити бронетанкові дивізії вермахту. Тисячі й тисячі нас пішло тоді — філологів, фізиків, географів, математиків, а після війни до університету повернулися буквально одиниці.

Я кажу це не для того, щоб іще раз нагадати про розміри втрат, про масштаби лиха. І навіть не для того, щоб сказати, що часом мені видаються дивними розумування про те, яка війна страшніша і яка смерть жахливіша: в полум'ї ядерного вибуху чи під гусеницями танка. Я дозволив собі поділитися з вами цим майже інтимним звірненням думок про полеглих на світанку юності товаришів, щоб сказати, як багато важить для мене особисто цей форум, що є іще одним добрим починанням ЮНЕСКО, і як близько зачіпають мене багато які міркування, щирі роздуми, голосно висловлені тут.

Адже мова в цьому залі йде про найдорожче для людини — про збереження миру як форми життя, єдино прийнятної і єдино можливої на нинішньому етапі розвитку цивілізації. Сьогодні всім ясно, що ядерна війна, в разі її виникнення, не помилювала б нікого — ні матеріаліста, ні ідеаліста, тобто йдеться про небезпеку глобальну, про усунення такого різновиду зла, яке є злом абсолютним, злом у самій своїй страхітливій суті, і саме тому воно, як чума чи проказа, мусить бути виключене з життя безповоротно, зникнути з лиця планети раз і назавжди.

Коли Юрій Гагарін, пролітаючи навколо планети і вперше побачивши її збоку, в блакитному ореолі, в сяйві повітря, захоплено вигукнув: «Яка вона прекрасна, наша Земля!» — відтоді, думаю, всі ми стали відчутно іншими, після тієї першої зоряної траси в нас, людях, намітилися певні зрушення в самосвідомості, світовідчужанні, помітно зросло, незважаючи ні на що, різкіше визначилося почуття колективної відповідальності за нашу спільну колиску.

І коли на виставках дитячих малю-

нків бачиш, чим зайняті уми й душі, скажімо, дітей Радянського Союзу, Індії чи Японії, коли бачиш, які теми й образи переважають у працях малюнків, коли твоєму зору відкривається, що не страхи руйнування захоплюють уяву дітей, а що найохочіше оспівують вони маму, сонце, лани квітучі, плодоносні сади — ось вони створили і оце Дерево Життя¹, що перед нами, саму красу буття відтворює в барвах їх юна уява, — в таких випадках кожного разу відчуваєш радісну надію, а водночас і вдячність до тих дорослих, наставників цих юних художників, до їхніх батьків і вчителів, які зуміли вселити дітям планети думку про те, що мирне ясне небо над головою — це щастя, що мир — над усе.

Важливими є — сьогодні більше, ніж будь-коли — конкретні добрі діла, реальні конкретні вчинки, які хоч і здаються на перший погляд малозначущими, однак сприяють взаєморозумінню, усуненню ворожнечі, встановленню атмосфери довіри. Дорога для нас і спрямована на розрядку, на роззброєння мудра державна ініціатива, що пропонує сісти за стіл переговорів, дорога, поряд із цим, і повсякденна, терпелива й копітка праця наставника-педагога, скромного шкільного вчителя, що надихає дітей ідеєю миру, дорога і праця художника, чесна його книга або фільм, особливо якщо вони пройняті гуманістичною пристрасністю, прагненням дружби, піклуванням про долю майбутніх поколінь, про їх моральне обличчя.

Природним є прагнення поширювати освіту, хоча, втім, і освіта цінна не сама по собі — адже науку не раз використовували на шкоду людині, — освіта стає благом для людини лиш за умови, що вона гармонійно поєднуватиметься з вихованням моральним. Тільки культура, що усвідомлює свій обов'язок перед людиною, формує і підносить її морально, може називатися справжньою культурою в її класичному розумінні. ЮНЕСКО, відповідно до прийнятого Статуту, покликана сприяти зміцненню миру, співро-

¹ Дерево Життя, створене дітьми різних країн, саме перед цим було виставлено в залі засідань.

бітництву народів саме в галузі освіти, науки й культури, і хотілося б віддати належне різноманітній діяльності, яку провадить ця авторитетна міжнародна організація. Надалі вона, певно, братиме ще плідотворнішу участь у конструктивній діяльності в інтересах миру, розширюючи співробітництво між діячами науки й культури всіх країн, залучаючи до своєї роботи щораз нові творчі сили.

Утішним фактом нашого часу є зростаюча вага громадської думки, дедалі частіше вона постає перед нами в проявах сили досі небаченої, справді безпрецедентної. Стокгольмську відозву проти атомної бомби підписали півмільярда чоловік, їх волевияв не був марним, голос їх безперечно почули ті, кому належало його почути.

Мистецтво й література, справляючи величезний вплив на уми й серця, могли б, на мою думку, значно більшою мірою, ніж тепер, послужити справі миру, найлюдянішій справі поглиблення взаємодовіри і взаєморозуміння між народами, — можливо, доцільні були б тут якісь більш цілеспрямовані координаційні зусилля з боку ЮНЕСКО. Що я маю на увазі? Ось, скажімо, приклад із сфери наших письменницьких турбот. Радянська література, характером своїм багатонаціональна, художні твори пишуться у нас 76-ма мовами народів СРСР. Можна по-різному ставитися до нашої літератури, та не можна відмовити їй у тому, що вона пройнята духом миролюбності, що несе вона людям не ворожнечу й неприязнь, а ясні ідеї гуманізму, дружби й братерства, характерні для духовного життя нашого суспільства. На Заході уявлення про літератури народів СРСР часом перекручені дезінформацією, знання західних читачів у цій галузі, на жаль, дуже й дуже бідні, кількість гутешніх видань не витримує ніякого порівняння з чим далі зростаючою кількістю книжок зарубіжних авторів, що виходять у СРСР. Західні фірми (знов-таки на жаль) вільно чи невільно обмежують взаємний книгообмін, вважаючи наші книжки то «надто російськими чи

надто українськими», а головне — «надто радянськими», хоч ми аж ніяк не думаємо, що західний читач лишився б таким байдужим до національних, яскравих і самобутніх літератур народів СРСР, які здобули саме своєю правдивістю визнання мільйонів читачів у нашій країні і здатні, я вважаю, допомогти й іншим зрозуміти, чому ми такі, а не інакші. Розширення співробітництва і в цій сфері пішло б тільки на користь тій достойній справі, яка покликала нас сюди.

Діапазон взаємокорисної праці величезний, адже в світі ще стільки гнітючого нещастя, ще так бракує об'єктивної інформації, стільки ще різних, часто досить безглузких зон відчуження.

Сучасне життя — всі ми це відчуваємо — тримає людину в постійному нервовому напруженні. Коли народи, сповнені надій, фейерверками й карнавалами зустрічали світанок нинішнього ХХ століття, навряд чи хто міг припустити, що століття наше виявиться таким складним, що воно так гостро висуне перед нині живущими грізні проблеми планетарного масштабу і, ставлячи всеосяжне питання — бути чи не бути? — вимагатиме від людини наших днів виняткової розважливості, тієї найвищої, здатної приборкати в собі пиху, здатної на жертву, розважливості, яка, можливо, і зветься мудрістю.

Чимало тривожного і навіть прикрого в сучасному світі, вогнища ворожнечі жевріють у різних місцях земної кулі, відчутно отруюючи атмосферу планети. І все ж ніщо не похитне нашої віри в силу людського розуму й людської солідарності. Є багато поріднених міст, ще більше на світі стає поріднених душ людських — свідомість цього надихає нас.

100 років тому, а точніше 1878 року, тут, у Парижі, відбувся Літературний конгрес, душею якого були Віктор Гюго, Тургенев, інші великі світочі духу. Мабуть, уперше тоді тут, в столиці Франції, з уст благородного сина Росії Івана Тургенева прозвучало на Конгресі ім'я Тараса Шевченка, зацькованого «цар-

ським самодержавством, геніального народного поета України. До речі, саме завдяки Паризькому конгресові особа Тараса Шевченка привернула пильну увагу Карла Маркса, ще раз підтвердивши інтернаціональний характер високих і гуманних творінь людського генія. 100 років тому ім'я Шевченка прозвучало тут незнайомо, з інтонацією відкриття, а не так давно ювілей поета, який провіщав гідне майбуття народам і вірив, що «і буде син, і буде мати, і будуть люди на землі», відзначався за рішенням ЮНЕСКО у всесвітньому масштабі. Сьогодні пам'ятник співцеві України, провісникові свободи і миру, стоїть тут-таки, в Парижі, на чудовому Сен-Жерменському бульварі, за що я, будучи письменником українським, від імені нашого народу складаю щиру подяку Парижу і парижанам.

Один штрих із сфери духовного спіл-

кування, а хіба не знаменний він, хіба не свідчить цей факт на користь добра, на користь торжествуючої справедливості, показуючи нездоланність дружби, красу і велич людської солідарності! Інакше кажучи — є приклади, що спонукають самовіддано працювати в ім'я людини і миру, в ім'я розвитку найкращих, світлих, справді людських якостей її душі. Адже й саме майбутнє, зрештою, залежатиме від рівня духовності людини, від рівня її моральності, що диктує найвідповідальніші вчинки і рішення. Світлом розуму, нашою здатністю до самовдосконалення, умінням знаходити спільну мову з іншими людьми визначатиметься день завтрашній наш і майбутнє наших дітей. Ось для цього, власне, ми тут. В ім'я миру і злагоди народів, я певен, кожний з нас не пошкодує віддати розум і здібності, віддати всі найкращі сили своєї душі.

ФАКТИ — ПОДІЇ — ЯВИЩА

* * *

* * *

До 110-річчя з дня народження В. І. Леніна з Києва, Одеси, Харкова, Ворошиловграда, Запоріжжя надіслано до міст-побратимів Тулузи, Лілля, Марселя, Бельфора, Сент-Етьєна, Болоньї, Генуї, Флоренції, Тампере, Оулу фотовиставки, бібліотечки ленінських праць у перекладах мовами світу, репродукції картин українських художників, комплекти плакатів, інформаційні матеріали, що розповідають про діяльність КПРС, спрямовану на здійснення заповітів засновника Комуністичної партії Радянського Союзу, пропагують досягнення розвинутого соціалістичного суспільства.

Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами бере участь у доборі таких матеріалів. Готуються виставки плакатів, значків, фотовиставки «По Ленінських місцях», добрано фонотеки записів промов і виступів В. І. Леніна.

З нагоди п'ятдесятиріччя Дмитра Павличка братиславський журнал «Рев'ю світової літератури» (№ 6, 1979) опублікував слово Романа Лубківського про відомого українського поета і добірку його віршів у перекладах Любомира Фелдека, Яна Замбора, Лідії Вадкерт-Гаворнікової.

* * *

Мексика, Коста-Ріка, Бразилія, Колумбія — по цих країнах проліг минулого року маршрут двадцять п'ятих зарубіжних гастрольних подорожей Державного заслуженого академічного українського народного хору імені Г. Верьовки під керівництвом народного артиста УРСР Анатолія Авдієвського. Українські митці дали шістьдесят шість концертів, які відвідали близько двохсот тисяч глядачів.

* * *

Серед восьми зарубіжних вищих учбових закла-

дів, з якими підтримує постійні зв'язки Люблінський університет ім. Марії Кюрі-Скłodовської, тривалі традиції співробітництва має Львівський державний університет ім. Івана Франка, повідомляє газета «Штандар люду». Серед спільних наукових розробок — монографії «Ідеї Леніна — джерело дружби народів», «Розвиток соціалістичної демократії», на друк чекає розвідка «Мости дружби», присвячена польсько-українським літературним зв'язкам.

* * *

В Одесі гастролював белградський Національний театр. Югославські митці показали опери «Андре Шеньє» У. Джордано, «Фальстаф» Дж. Верді та балет «Охридська легенда» сербського композитора С. Христіча. Найбільш яскравою подією гастролей став «Фальстаф», блискуче поставлений Младеном Сабличем (диригент Душан Миладинович).

*До 85-річчя
з дня народження
Максима
Рильського*

Портрет
Максима Рильського.
Художник Маловський.

Минає вісімдесят п'ять років від дня народження Максима Тадейовича Рильського.

Він увійшов у життя і літературу на зламі часу: дитинство поета було забарвлене кольорами революції 1905-го, що — значно пізніше вже — допомогло «сформуванню, — згадує Рильський, — мого справжнього світогляду і прийняттям всім серцем, не тільки розумом, Великої Жовтневої революції». Трьома своїми найдорожчими вчителями він називає Шевченка, Пушкіна, Міцкевича, а ділом свого життя — літературу, «поезію і перекладацьку роботу, вага якої в справі зміцнення дружби між народами і в виробленні, збагаченні мови здається мені очевидною».

Максим Рильський збагатив українську літературу, засобами рідної мови відтворивши надзвичайно точно, за визначенням Олександра Білецького, «і високу прозору ясність пушкінського вірша, і народну селянську розмову, відбиту Некрасовим, і строгу пишність французьких класицистів, і романтичний пафос Ростана, і всю різноманітність Міцкевича».

Лірик, філософ, борець за мир, за соціалістичну культуру і культурні цінності народів світу — таким постає він перед нами. Письменник, учений надзвичайно широкого кругозору, вільний від упередженості і замкненості, в творчості якого неповторно поєдналися традиції і новаторство.

Людина, відкрита всім тривогам і надіям світу. Він не вмів бути байдужим, лишатися осторонь — ні у великому, ні в дрібницях.

«Розумна й строга школа життя, — писав він, — і голови великих учителів — народу, партії, Леніна... зробили з мене те, ким я є нині: літератора, який вважає себе передусім слугою народу, людину, яка в дні великої, священної боротьби з гітлерівськими звірами вступила до лав Комуністичної партії, твердо пообіцявши звання комуніста своєю роботою виправдати...»

Про багатогранну діяльність М. Т. Рильського, значення котрої неможливо переоцінити, радянськими й зарубіжними літературознавцями, критиками, письменниками написано чимало. Один з таких матеріалів ми пропонуємо нині увазі читачів, передруковуючи з польської преси нарис відомого вченого-славіста, професора Маріана Якубця.

Публікуються також матеріали з архіву музею Максима Рильського в Києві: виступ поета перед представниками прогресивної громадськості Провансу під час подорожі 1957 року до Франції, а також маловідомий переклад вірша Поля Верлена «Каспар Гаузер співає».

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ¹

...Максим Рильський — поет, перекладач, учений, публіцист, громадський діяч. Про його конгеніальні переклади польської поезії писалося в Польщі не один раз, завдяки їм став він для нас уособленням найкращих традицій польсько-українського культурного співробітництва. Він здобув пошану і шире приязнь поляків — письменників, громадських і політичних діячів, науковців, просто читачів.

Як й інші люди мого покоління, зацікавлені культурою сусідніх слов'янських народів, я знав дещо про Максима Рильського раніше, ніж зустрівся з ним особисто. А втім, інформація була обмежена: на східних територіях Речі Посполитої в тридцяті роки між поляками й українцями здійснювався мур упереджень. Єдиним польським осередком популяризації української культури і літератури була редакція львівських «Сигналів». Там друкувалися чудові переклади творів Марка Черемшини, Володимира Со-

сюри, Павла Тичини, Максима Рильського та ін. Були переклади і давньої літератури, передовсім вірші Тараса Шевченка.

Не без впливу «Сигналів» зацікавився і я українськими книжками в бібліотеці Оссолінеума. Належала вона до нечисленних польських бібліотек, які систематично обмінювалися виданнями з Радянською Україною і Радянською Білорусією. Саме там десь у середині тридцятих років потрапили мені до рук збірки віршів Павла Тичини, Володимира Сосюри, Миколи Терещенка і Максима Рильського. Не пам'ятаю вже, чи то була його «Синя далечінь», «Крізь бурю й сніг» чи «Під осінніми зорями». Вірші відзначалися кристалічною чистотою форми, ясністю виразу, глибиною відчуття природи, співзвучною духовному життю людини.

Після цих перших віршів я звернувся до перекладу «Пана Тадеуша», виданого Рильським ще 1927 року. Почав порівнювати переклад з оригіналом. Робив я це ще й тому, що на той час між

¹ Друкується з скороченнями.

белградський друг, тепер професор тамтешнього університету Джордже Живанович, працював над перекладом польської поеми сербохорватською мовою. Завдання було нечувано важке, і він задовольнився перекладом прозовим. Рильський геніально вийшов із складного становища. Його переклад «Пана Тадеуша» досі неперевершений у світовому масштабі.

Вперше я зустрів Рильського трагічної зими 1939—40 років. В Оссолінеум його привів, певно, тогочасний директор бібліотеки Єжи Бореяша. Бібліотека, колись тиха, малолюдна, змінилася невпізнанно. Тут знайшли притулок цілі загони біженців з Варшави і Кракова... Мені припав обов'язок показувати Оссолінеум гостям, які приїжджали з Києва, Москви, Ленінграда. Я познайомився тоді з багатьма відомими радянськими письменниками і вченими. Деякі з тих знайомств з часом перетворилися на щире дружбу.

Рильський був мовчазний, замислений, не пам'ятаю, чи й питав про що. Мовчки вислухав інформацію про те, як було започатковано зібрання книжок в Оссолінеумі, про роль установи в культурному житті польського народу. Коли я показав йому примірники його книжок, якось сумно всміхнувся і далі мовчав.

Яке ж було моє здивування, коли на Слов'янському конгресі в Белграді 1946 року він відразу впізнав мене і, привітавшись як із давнім знайомим, почав розпитувати про долю поляків, з якими зіткнувся ще тоді, на початку війни, у Львові, згадував свій візит в Оссолінеум. Був надзвичайно похвалений, веселий, сповнений надій на майбутнє. Розмовляли ми довго й сердечно — в Белграді, в Новому Саді, над тихим озером Блед. У Новому Саді ми разом виступали на великому мітингу просто неба. Рильський говорив тоді про те, як було б добре, коли б увесь світ став великим новим садом. Тоді ж таки він подарував мені щойн видану в Києві збір-

ку поезій Міцкевича українською мовою. Рильський редагував цю збірку, та й більшість перекладів вийшли з-під його пера. Томик цей сьогодні бібліографічна рідкість.

Відтоді я часто бачився з Рильським у Києві, Москві, Варшаві, Вроцлаві, як і на різних міжнародних славистичних конференціях і конгресах. Був він одним із тих трьох киян, яких ми, польські слависти, ніколи не забудемо. Крім Рильського, до цієї трійки належали історик літератури Олександр Білецький і мовознавець Леонід Булаховський. Усі троє приятелювали між собою і всі троє відійшли, залишивши по собі добрих учнів і добру пам'ять.

Рильський був людиною великої доброти. Колись я почув, як він сказав: «Якщо маєш вибір зробити комусь добро чи зло, не вагаючись роби добро». Сам він допомагав людям як міг, по різних лініях. Втручався в різні справи як депутат Верховної Ради СРСР, дійсний член Академії наук СРСР, дійсний член Академії наук УРСР, як комуніст і просто як Максим Рильський. Любив молодь, зокрема студентів. Вважали його людиною ощадною в словах. Але як більшість небалакучих людей, він мав рідкісне почуття гумору. Гострі дотепи Рильського славилися не лише в письменницькому середовищі.

Може, з родинної атмосфери і спогадів дитинства зродилося в Рильського зачарування творчістю Міцкевича. Він не лише перекладав твори Міцкевича, але й був їх дослідником і популяризатором. Після війни виявив у цій справі активність, гідну з нашого боку подиву і вдячності. Друкував про Міцкевича численні праці українською і російською мовами, редагував російські й українські переклади його поезій. В грудні 1955 року я дістав з Києва чудове двотомне ювілейне видання Міцкевича за його редакцією. Другий том повністю зайняв новий, допрацьований варіант перекладу «Пана Тадеуша».

А ось видана того ж таки року інша

книжка Рильського — «Про поезію Адама Міцкевича». Немає в ній нічого від дешевого популяризаторства. Поет, обізнаний з таємницями поетичної майстерності, пише про поета. Переглядаючи сьогодні цю працю, захоплюємося не лише ентузіазмом Рильського відносно польського поета, але й вдалими зауваженнями про його мову. Рильський відчував найтонші відтінки тієї мови, але я ніколи не чув, щоб він сам пробував говорити по-польськом. Навіть у хвилини найбільшої відвертості й щирості не спокусився зачитувати хоч би один рядок по-польськом, хоч безумовно знав їх напам'ять багато.

Незабутнє враження залишив він по собі у Польщі як учасник міжнародної наукової сесії Польської Академії наук з нагоди святкування року Міцкевича в квітні 1956 р. Рильський приїхав тоді до Варшави на чолі радянської делегації, до складу якої, крім нього, входили Михайло Алексєєв з Ленінграда, Дмитрій Благий з Москви, Пятро Глебка з Мінська і Костас Корсакас з Вільнюса. Рильський виступив з доповіддю на тему «Адам Міцкевич і українська література», дуже точно сформулювавши свою концепцію творчості польського письменника.

Міцкевич дорогий нам, сказав Рильський, не лише як творець безсмертних образів, не лише як геніальний майстер слова, який підніс польську мову на недсяжну височину й залишив твори такої сили виразності, мальовничості й мелодійності, яких небагато в світовій літературі. Міцкевич дорогий нам також і як гарячий патріот, як витривалий борець за національне і соціальне визволення польського народу, як невтомний громадський діяч, який запоруку свободи і щастя свого народу бачив у боротьбі за свободу і щастя всіх народів світу, як передвісник братерства народів, яке тепер набрало відповідного розмаху і відповідного змісту.

Під час перебування в Крем'янці 1959 року з нагоди урочистостей на честь Словацького я отримав двотомник вибраних творів класика польської літе-

ратури в перекладах на українську мову за редакцією Рильського, з великим вступним словом Григорія Вєрвеса. На підставі цієї книжки, висловлювань у пресі і доповіді, прочитаної тоді в Крем'янці, я побачив, як високо цінував Рильський і цього польського національного поета. Його переклади «Гімну» («Смутно мені, боже»), «У Швейцарії» та перших пісень «Беньовського» — це вершина досконалості серед українських перекладів поезій Словацького.

За рік до смерті Рильський надіслав мені «Вибрані поезії» Юліана Тувіма українською мовою зі своєю передмовою. Як відомо, Рильський перекладав також вірші Леопольда Стаффа, Владислава Бронєвського та інших польських поетів. Він був справжнім майстром художнього перекладу, — пригадаймо також його інтерпретацію: Пушкіна або французької класики. Займався він і теорією художнього перекладу. Славісти пам'ятають доповідь Рильського на IV Міжнародному конгресі славістів у Москві про художній переклад з однієї слов'янської мови на іншу — глибокий аналіз легкої лише на перший погляд, а в дійсності дуже складної проблеми.

Рильський шанував і цінував польських письменників. Свою прихильність до Польщі він засвідчив і власними поетичними творами, з яких антологічну вартість мають — також у Польщі завдяки перекладам — вірші «І знову відкрив я книги «Тадеуша», «Шопен» (у прекрасному перекладі Тувіма), «До братів поляків і Міцкевича» (в перекладі Бронєвського). Поет повністю заслужив на докторат гоноріс науза, яким удостоїв його Ягеллонський університет 1964 року.

Польську культуру і літературу Рильський звик розглядати на широкому всеслов'янському тлі. Безпосередньо після війни він виступив одним з поборників сучасної «слов'янської ідеї», заснованої на ґрунті нових взаємин між народами. Ще 1946 року видав збірку поезій «Чаша дружби» з віршами, при-

свяченими своїй батьківщині, Росії, Польщі, Чехословаччині і Югославії, яка викликала його захоплення героїчною боротьбою проти фашистських загартників. Перекладав поезію народів цих країн, писав про їхні літератури в нарисах та історико-літературознавчих розвідках, досліджував і перекладав народні пісні. Був одним з найвидатніших українських фольклористів.

Визнаний, скрізь шанований як письменник, громадський діяч і вчений, Рильський залишався надзвичайно скромною людиною. Я був здивований невибагливістю будиночка, який він збудував собі на одній з чарівних околиць Києва. Сам садив у садочку дерева, кущі, квіти, радів кожній рослині. Там-таки приймав гостей. В атмосфері цих «прийомів» було щось від всеслов'янської широти і шляхетної гостинності

дворика. Нині в цьому будинку — музей Рильського з прекрасною бібліотекою. Будинок-музей відвідують тисячі шанувальників таланту поета.

Я слухав Рильського ще й на V Міжнародному конгресі славистів у Софії 1963 року. Він говорив про взаємозв'язок українських дум і героїчного епосу південних слов'ян. Коли в червні наступного року я приїхав до Києва на міжнародний симпозіум з нагоди 150-ої річниці від дня народження Тараса Шевченка, Рильський був уже тяжко хворий. Але я ще отримав від нього збірку публіцистичних статей «Вечірні розмови». Рука його тремтіла, коли він написав кілька слів на спомин і поставив дату «18 червня 1964». Помер поет через місяць, 24 липня 1964 року.

Маріан ЯКУБЕЦЬ

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

ПРО СУЧАСНУ РАДЯНСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ¹

Я говоритиму про ту справу, яку вважаю своєю кровною справою — про літературу. Література являє собою найяскравіший і найглибший вияв народного духу. Недарма ж, кажучи про народ німецький, ми називаємо його — народ Гете і Шіллера, недарма ж для короткої характеристики французького народу вживаємо вислів — народ Вольтера і Гюго, недарма ж російський народ визначаємо лаконічно — народ Пушкіна і Толстого.

Я говоритиму про радянську літературу і насамперед зупинюсь на тих її рисах, які вважаю найсуттєвішими.

Однією з основних рис радянської лі-

тератури є її багатонаціональність. Живучи в тісній братній співдружності, народи Радянського Союзу творять свою культуру в національних формах при спільному її соціалістичному змісті. Це стосується не тільки російської, української, білоруської літератур, які виросли з одного кореня — Київської Русі і мають давні традиції, не тільки літератур народів такої давньої і багатой культури, як вірмени, грузини, азербайджанці, таджиків. Це стосується і киргизів, народу, який, створивши чудові усні твори, не мав до Жовтневої революції 1917 року своєї літератури, і народу комі, який до Жовтня не мав своєї писемності. Це стосується всіх народів Радянського Союзу, де відкинуто поділ на великі і малі народи, де з середовища відсталих, напівдиків за царату

¹ З виступу, читаного влітку 1957 р. у Франції, де М. Т. Рильський перебував на запрошення товариства «Франція — СРСР». Виступав Рильський французькою мовою. Українською мовою публікується вперше.

«Інородців» виходять у наші дні видатні вчені, письменники, працівники мистецтва, державні діячі.

Друга суттєва риса радянської літератури — духовна, ідейна єдність, яка ґрунтується на соціалістичному світогляді. Комуністична партія, що керує в Радянському Союзі внутрішньою і зовнішньою політикою, народним господарством у всіх його галузях, керує, природно, і культурою, а значить, і літературою. Соціалістичне будівництво в усіх сферах життя, в тому числі і в літературі, має своєю кінцевою метою побудову комунізму.

Звідси — третя основна риса радянської літератури: єдність творчого методу.

Нам, радянським письменникам, не раз доводилося чути не тільки від ворогів, але й від друзів закиди, — мовляв, партійне керівництво літературою і єдиний творчий метод спричиняються до втрати свободи творчості, до згасання творчих індивідуальностей і талантів, до нівелювання літературних течій.

Насамперед — про свободу. Якщо під свободою творчості розуміти свободу вести підкопи і закладати міни під дім соціалізму, що його радянський народ вибудував ціною колосальних зусиль і подвигів, відстояв у боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами, то ми, партійні і позапартійні більшовики, проти такої свободи. Ми за свободу творчості, що обстоює новий світ у боротьбі із світом старим — світ соціальної і національної справедливості в боротьбі з світом, де панує національна дискримінація і гноблення людини людиною.

Що ж до «згасання талантів та індивідуальностей», «нівелювання творчих манер» і т. п., то дозволю собі зауважити таке. Єдиний метод передбачає найширший розвиток стилів і письменницьких (взагалі творчих) «почерків». Щоб конкретизувати свою думку, пошлюся на російську радянську літературу, яка вам найбільш відома. Про яке нівелювання може бути мова, коли ця література має в своїх лавах таких зовсім не схожих один на одного письменників, як

Горький і Маяковський, Олексій Толстой і Федін, Бабель і Пильняк, Шолохов і Леонов, Фадєєв і Еренбург, Всеволод Іванов і Артем Веселий, Антокольський і Светлов, Твардовський і Прокоф'єв і т. д.?

Метод соціалістичного реалізму — це метод літератури народу, який створив зовсім нові форми життя, народу, перейнятого соціалістичним світоглядом. Він аж ніяк не перешкоджає, а всляко сприяє розвитку творчих індивідуальностей, стилів і манер.

Четвертою суттєвою рисою радянської літератури я вважаю поєднання в ній творчого опанування великих традицій минулого зі сміливим новаторством. Я наполягаю на терміні **творче опанування**, що не має нічого спільного з епігонством, з наслідуванням і стилізацією.

Прекрасний вірменський поет Аветік Ісаакян чудово знає французьку, німецьку, італійську літературу, і це відбилося в його творчості. Разом з тим творчість ця живиться соками вірменського фольклору і тісно пов'язана з багатовіковою історією дивовижної вірменської поезії.

Мені відомо, що твори видатного українського поета Павла Тичини перекладались французькою мовою. Не певний, однак, що мої слухачі достатньою мірою знайомі з ними. В творчості Тичини дуже своєрідно переплітаються фольклорні мотиви, в першу чергу мотиви українського героїчного епосу, так званих дум, з впливом російських символістів, зокрема Блока (ранній Тичина), і Маяковського (Тичина пізнішого періоду). Вплив цей, однак, зовсім не означає рабської залежності. Поезія Тичини, високо оцінена Горьким саме за новаторську спрямованість, зовсім відмінна за своїм характером від поезії таких талановитих сучасних українських поетів, як Бажан, Малишко, Сосюра. Цікаво, що поряд з верлібром, який не дуже часто зустрічається в нашій сучасній поезії, Тичина практикує і такі канонічні форми, як гекзаметр, терцини, ронделі.

Інколи кажуть, що метод соціалістичного реалізму з його увагою до нового і

позитивного в житті, призводить до прикрашеного, а значить і невірнього, однобічного зображення дійсності, так званого «лакування» її. Але таке «лакування» властиве людям поверховим і просто малоталановитим, які, на жаль, завжди були і є в кожній літературі і в кожній літературній течії. Ніякого «лакування», зрозуміло, немає в таких чудових творах радянської літератури, як «Ходіння по муках» Олексія Толстого, «Тихий Дон» і «Піднята цілина» Шолохова, «Розгром» і «Молода гвардія» Фадєєва, як романи, повісті й оповідання українського письменника Юрія Яновського, українських же письменників Олеся Гончара, Михайла Стельмаха, як іскрометні гуморески українця Остапа Вишні і високохудожні оповідання і кіносценарії Олександра Довженка, як драми Погодіна й Корнійчука, як вірші і проза вірменського письменника Егіше Чаренца, як поезія грузина Чіковані і таджика Мірзо Турсун-заде і т. д.

Радянська література, яку жадібно читає весь багатонаціональний наш народ, оточена піклуванням радянського уряду і комуністичної партії, живе в наші дні повнокровним життям і дасть, безумовно, твори, гідні епохи, що її породила. Але і те, що вже дали її країні представники, має непересічне значення і резонанс у всьому світі.

Я вже казав, що французьким това-

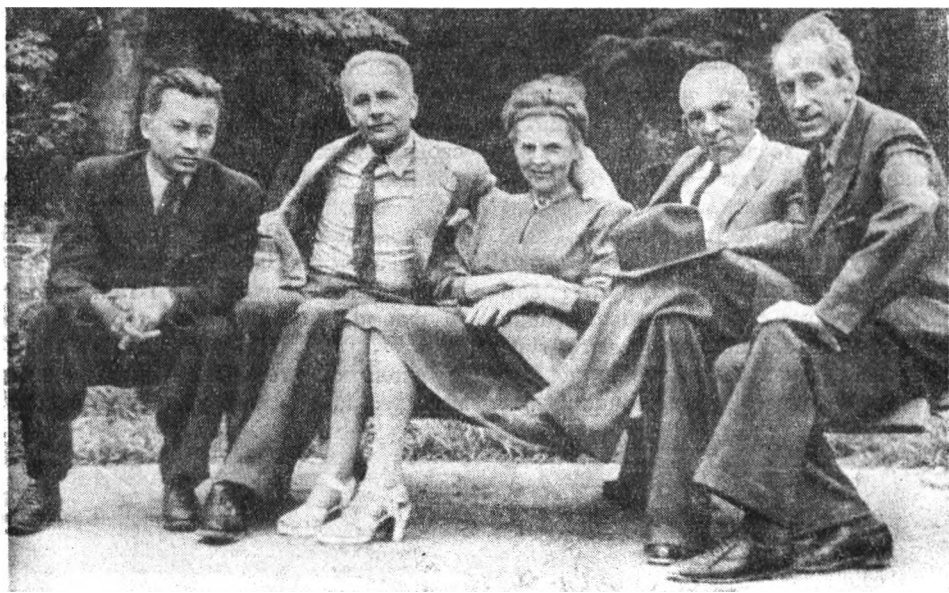
ришам найкраще відома російська література. Дружні зв'язки її з літературою французькою сягають далекого минулого, часів Пушкіна і Меріме і ще далі. В наші дні ці зв'язки, безумовно, міцніють.

Перешкодою для знайомства французьких письменників, а через них і читачів, з літературами грузинською, вірменською, таджицькою, узбецькою, казахською, українською, білоруською, єврейською, безперечно, є мова. Навряд чи можна сподіватися, щоб велика група французьких літераторів-перекладачів вивчила мови народів Радянського Союзу. Хоча окремі випадки такого вивчення, звісно, можливі. Найбільше допоможе та обставина, що всі значні твори національних літератур перекладаються російською мовою. Існує зрештою і такий спосіб ознайомлення, як підрядковий переклад. Зусилля, докладені нашими друзями-французами для вивчення літератур народів Радянського Союзу, слово честі, не залишаться марними.

Дорогі друзі!

Ми, радянські люди, стоїмо за співіснування Радянського Союзу з країнами, що мають інший політичний лад, іншу соціальну структуру. Ви, я певен, поділяєте з нами благородне прагнення, висловлене гаслом: «За мир у всьому світі!» Хай буде це передумовою для зміцнення і розквіту нашої дружби!

М. Т. Рильський з Ельзою Тріоле і Луї Арагоном. Ліворуч — Андрій Малишко, праворуч — кінематографіст О. Перегуда. Київ. 1947 р.
Фото з фондів ЦДКФФА УРСР.

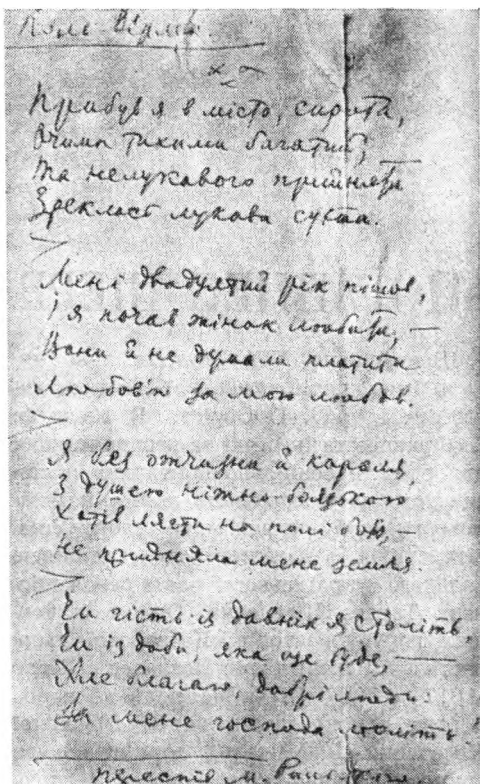
МАЛОВІДОМИЙ ПЕРЕКЛАД М. Т. РИЛЬСЬКОГО

Максим Рильський неодноразово звертався до поезії Верлена, проте цей переклад вірша «Каспар Гаузер співає» не ввійшов до жодної поетичної збірки Максима Тадейовича. Письменник О. Є. Ільченко, який нещодавно передав музею Максима Рильського оригінал перекладу, пригадує, що поет записав його «по пам'яті» на прохання редакції журналу «Україна», де в січні 1946 року готувалася публікація до 50-річчя з дня смерті Поля Верлена.

Хоча сам М. Т. Рильський поезію «Каспар Гаузер співає» назвав переспівом, по суті з-під його пера вийшов справжній переклад відомого твору П. Верлена. Цей варіант істотно відрізняється від надрукованого в «Ліриці» П. Верлена (К., «Дніпро», 1968, стор. 110), виданий через кілька років після смерті М. Рильського. З 16 рядків перекладу в обох варіантах збігаються лише п'ять.

Поштовхом до написання цієї поезії Верлена була певна паралель між психологічним станом самого поета — «пасинка» буржуазного суспільства, і долею викраденого авантюриста німецького хлопчика Каспара Гаузера, який зазнав тяжких поневірянь і загинув молодим. Мотив неприкаяності, відчуженості людини від свого оточення — один із провідних мотивів антибуржуазної поезії Верлена — виявлено тут з великою силою. Він виразно звучить і в українському перекладі, особливо в новознайденому варіанті.

Найбільше відмінностей від публікації 1968 року містить друга строфа. У Верлена не випадково сказано про «нові збурення», що прийшли до Каспара в двадцять років: адже саме в цьому віці його було вбито. Натомість у поданому в збірці варіанті перекладу йшлося взагалі про «молоді літа». «Переспів» включає в себе згадану важливу деталь. І що найістотніше — більш точно відтворює настрій, тональність першотвору. «Я бачив, які гарні жінки, та вони не вважали мене гарним», — стримано скаржиться на життя самотній юнак. Загостривши цю скаргу

(«Але від юної любові Жінки, глузуючи, втекли»), перекладач певною мірою видозмінив образ героя. У новознайденому ж варіанті завершення строфи звучить так само м'яко, як і в оригіналі.

На початку поезії Верлен говорить про єдине багатство Каспара — його «тихі» очі. Каспар Гаузер з «Лірики» — «очима синіми багатий». Новий варіант, як бачимо, повертає в текст епітет Верлена, який багато важить у контексті цілого твору. В третій строфі Каспар визнає, що він аж ніяк не був сміливою людиною, проте бажав загинути на війні. В опублікованому раніше перекладі М. Рильський передає неспівмірність Каспара за допомогою рядка «З малою, кволою рукою». Тут причина згаданої риси характеру — фізична вада, проте це не відповідає оригіналові. Значно точніше — «З душею ніжно-боязкою» — маємо справді Верленівський образ, відтворений за допомогою улюбленого Рильським складного епітета.

Усе це переконує в тому, що перед нами — дуже цікавий варіант перекладу, який, слід сподіватися, знайде належне місце на сторінках нових видань творів поета.

Віктор КОПТІЛОВ

ЙОГАННЕС ШЕРР ПРО ШЕВЧЕНКА

Шевченкіана XIX століття знає чимало імен діячів німецької демократичної культури (Г. Обріст, В. Умляуф, К. Француз та ін.), які за несприятливих для слов'ян соціально-політичних обставин того часу знаходили шляхи й можливості, щоб познайомити своїх співвітчизників з безсмертною спадщиною великого українського поета-революціонера Тараса Шевченка. Одним із перших популяризаторів Кобзарєвої творчості на Заході був Йоганнес Шерр (1817—1886). Шерр належав до керівництва демократичної партії Південної Німеччини. Засуджений до п'ятнадцяти років ув'язнення після поразки революції 1848 р., він емігрував до Швейцарії, де з часом дістав посаду професора історії Цюрихського політехнічного інституту. Однак Й. Шерр більше відомий як літературознавець, автор таких, зокрема, фундаментальних досліджень як «Шіллер і його час», «Загальна історія літератури», «Історія англійської літератури» тощо. Праці Шерра неодноразово перевидавалися в Німеччині, Австрії та Швейцарії, деякі з них перекладалися польською, італійською, данською, французькою та іншими мовами.

Однак радянські дослідники німецької шевченкіани XIX ст. ще й досі не приділили належної уваги Шерру як популяризаторові поетичного доробку Кобзаря. Навіть у статті «Німецька література і Т. Г. Шевченко», що увійшла до «Шевченківського словника» (Київ, 1977), названа лише одна-єдина праця вченого — «Загальна історія літератури». І словом не згадується про ставлення німецького літературознавця до українського поета в монографії Я. По-

гребенник «Шевченко німецькою мовою» (Київ, 1973). Тільки ужгородський дослідник М. Зимомря в праці «Рецепція Тараса Шевченка в німецькомовному світі (дожовтневий період)», яка увійшла до виданого Академією наук НДР збірника «Революційний демократ Тарас Шевченко» (Берлін, 1976), поряд із «Загальною історією літератури» посилається ще й на «Людську трагікомедію» та «Галерею світової літератури».

Тим часом Шерр пише про Шевченка багато й цікаво. Вже на початку 70-х років у роботі під назвою «Демони» читаємо: «Жодний сучасний поет, як мені здається, не висловив горя і скорбот знедолених таким зворушливим голосом, як сказав зойком, як українець Тарас Григорович Шевченко. Його поезія, витримана в серйозній мінорній тональності, властивій поезії слов'янській, несе в собі гнівний нищівний вогонь, немов блискавку хмара». Літературознавець наводить як приклад сповнені соціального протесту «думки» Кобзаря — «Лілея» і «Русалка» та знайомить читача з основними датами його життя.

Через рік Шерр включає ім'я Кобзаря до третього видання «Загальної історії літератури» (1872). «...Високої похвали заслуговують, — пише він, — «думки» кріпака за походженням, українця Шевченка, який у зворушливих сумних тонах виспівав, а ще більше виплакав горе й страждання знедолених і пригноблених». Шерр посилається тут на книгу першого перекладача творів українського поета німецькою мовою Георга Обріста «Тарас Григорович Шевченко, український поет» (Чернівці,

1870). А в сьомому виданні дослідження Шерра, що з'явилося вже після смерті автора (1887), знаходимо посилання на перший том «Історії слов'янських літератур» О. Пипіна та В. Спасовича, виданої по-німецьки 1880 р.

18 грудня 1877 р. у ранковому випуску віденської газети «Нова вільна преса» була опублікована рецензія Й. Шерра на двотомник К. Францоza «Від Дону до Дунаю». Рецензент дає високу оцінку нарисам К. Францоza, присвяченим розвитку духовного життя українського народу, зокрема, народній поезії та художній літературі. В цьому контексті, власне, й натрапляємо знову на ім'я Шевченка, якого Шерр називає «найбільш шанованим поетом українців», визнаючи великою заслугою автора книги те, що він представив співця України західноєвропейській громадськості. (Водночас Шерр пише, що сам він познайомився з поезіями «геніального і нещасливого» Кобзаря завдяки Г. Обрісту із Чернівців.) Рецензія Шерра допомагає уточнити також час видання книги Францоza, що містить літературно-критичний нарис про Шевченка «Українці та їх співець». Двотомник вийшов у світ, певно, в листопаді або на початку грудня 1877 р., а не у 1878 р., як подано на титульній сторінці.

Думки, висловлені на сторінках «Нової вільної преси», Шерр розвиває в книзі «Удари молота й історії» (1882). Вчений ще раз подякував Францоzu від імені німецьких літературознавців і читачів, яким книги австрійського письменника по-новому відкрили світ української поезії. Маючи на увазі, очевидно, свої праці початку 70-х років, передусім «Демони» і «Загальну історію літератури», Шерр навіть пише: «Я міг би похвалитися, що першим у нас доніс інформацію про Тараса Григоровича Шевченка до широких кіл громадськості, якщо ця заслуга не належить куди в більший мірі пану Г. Обрісту...»

Не можна не назвати також працю «Галерея світової літератури», в третьому виданні якої (1884) знаходимо ще одне дуже прихильне висловлюван-

ня вченого про Кобзаря, а також два переклади Шевченкових поезій. Літературознавець зазначає, зокрема, що «український кріпак Тарас Григорович Шевченко своїми сумними «думами» та «думками» заслуговує на шану як справжній поет». Що ж до перекладів, то це були «Заповіт» і «Минули літа молодії», які вже друкувалися німецькою мовою 1870 р. у Чернівцях: перший — у згаданій вище збірці Г. Обріста «Тарас Григорович Шевченко», другий — в альманасі К. Францоza «Букове листя». Із Шеррової «Галереї світової літератури» їх незабаром передрукував О. Чернов в антології «З російських поетів» (Галле, 1886). Між німецьким літературознавцем, який жив у Цюриху, Г. Обрістом та К. Францозом, в 70—80 рр. минулого століття, очевидно, існували творчі контакти. Вони сприяли поширенню Шевченкової спадщини в німецькомовному світі. Ужгородський науковець М. Зимомря висловив навіть припущення, що К. Француз надіслав Шерру для його книги не один, а кілька своїх перекладів Кобзаревих поезій. Архівна спадщина самого Шерра й архів видавців його творів братів Кренерів із Штутгарта ще чекають свого дослідника, а тим часом відомо, що К. Француз високо цінував Шерра і перебував з ним у дружніх стосунках. Про це свідчить не тільки збірка оповідань «Тихі історії» (1881), які австрійський письменник присвятив вченому, але й прихильні відгуки, залишені Французом на сторінках редактованого ним журналу «Німецька поезія». А що автор двотомника «Від Дону до Дунаю», крім поезії «Минули літа молодії», перекладав ще й інші твори Кобзаря, впливає із його власних висловлювань, які знаходимо в нарисі «Тарас Шевченко». Глибше вивчення трикутника «Обріст — Француз — Шерр» безумовно розширило б наші уявлення про німецьку шевченкіану минулого століття.

**Михайло ЗАНІКОВСЬКИЙ,
Марія НАГІРНИЙ**

Львів.

ОБЛИЧЧЯ КРИЗЬ ФАКТИ

Ришард Капусцінський

ІМПЕРАТОР

Книжку, уривки з якої ми друкуємо в цьому номері, написав Ришард Капусцінський — один з найавторитетніших політичних журналістів сучасної Європи і, безумовно, найпопулярніший сьогодні в народній Польщі автор політичних репортажів. «Імператора», на підставі читацького опиту, визнано в ПНР найкращою книжкою 1978 року. Згодом твір було інсценізовано й він став однією з найпопулярніших п'єс двох останніх театральних сезонів. Книжку перевидали, але, незважаючи на це, редакція «Всесвіту» з великими труднощами розшукала у Варшаві примірник, з якого здійснений цей переклад. Кореспондент «Літературной газеты» починає свій нарис про Капусцінського словами: «Найбільше говорять про книжки, що їх неможливо дістати в книгарнях. Марно шукав я у Варшаві книжку Ришарда Капусцінського...» Польські друзі теж розводили руками на наше прохання — тиражі творів Капусцінського розходяться у Польщі негайно.

На жаль, нашому кореспондентові не пощастило зустрітися з самим Капусцінським — журналіст нечасто буває у Варшаві, більшу частину року проводячи в закордонних відрядженнях. За власним визнанням, з останніх 25 літ життя він 15 відпрацював за рубежом; його робота не проста й надзвичайно відповідальна, Капусцінський — людина принципова, віддана ідеалам соціалізму, гідно обстоює позиції народної Польщі на міжнародній арені.

Нещодавно в радянській пресі було опубліковано інтерв'ю з Ришардом Капусцінським. Ось кілька фрагментів з нього:

«— Як ви оцінюєте успіх своїх книжок?»

— Усі мої книжки виходили, коли мене не було на батьківщині. Я дізнавався про це, або перебуваючи десь далеко, або після повернення. В мене специфічна тематика: я пишу про те, що відбувається далеко від Польщі, пишу про людей, про драми, про боротьбу, що точиться на далеких континентах. Моє завдання — наблизити ці події

й проблеми до нашого читача, зробити їх зрозумілішими. Я вважаю, що це повинно служити зближенню й взаєморозумінню народів. Я не пишу про екзотику, незважаючи на те, що пишу про так звані екзотичні краї. Я пишу про долю людини, що бореться за свободу, незалежність, за справедливий соціальний устрій. Це людина, яка зі зброєю в руках б'ється проти військової диктатури та імперіалізму.

— Які, на ваш погляд, стосунки між літературою й журналістикою?

— По-перше, я вважаю, головне — писати добре. Якщо до журналістики ставитися серйозно, то вона здатна мобілізувати всі здібності автора. Гарна журналістика не менше, ніж література, вимагає повної самовіддачі. По-друге, з фахового боку, я вважаю, що в сучасній літературі дедалі більше стираються межі між жанрами, дедалі частіше відбувається взаємопроникнення й запліднення одних жанрів іншими. Я саме й працюю на такій межі. Отримані враження спонукають до роздумів, які часто важко висловити формами традиційної журналістики. Й тому доводиться звертатися до літературних форм.

Ось чому я завдаю такого клопоту критикам. Одні називають мене письменником, інші — журналістом. Треті — і тим, і тим. Для мене ж найголовніше — щоб книжка була гарна й правдива. Такі книжки є в російській та інших радянських літературах. У вас є навіть спеціальний термін — «літературний нарис». Я щойно знову перечитав книжку Чехова про Сахалін, вона чудова — жива, свіжа. Там також перемішані жанри: є й репортаж, і письменницькі роздуми, й справжній документ, — а все разом складається в чудовий твір.

— Доля постійно закидає вас у «гарячі точки» планети. Що ви відчуваєте, бачачи на власні очі, як твориться історія?

— Таких «гарячих точок» досить багато. Я вважаю за потрібне бути в цих місцях, щоб досягнути правду й показати потім читачеві, що боротьба за нове життя часто відбувається в сучасному світі драматич-

но й криваво. Я розповідаю про жертви, про ту ціну, яку доводиться платити різним народам, щоб стати на шлях незалежності й прогресу.

Свою присутність на фронтах цієї боротьби я розглядаю не лише як професійний, але і як громадянський обов'язок.

— Як вам щастить добитися того, що нариси і репортажі, написані на злободенну, нерідко сенсаційну тему, не втрачають потім, через роки, своєї актуальності?

— Я вважаю, що історія завжди розвивається на двох рівнях. Верхній рівень — повсякденні події: перевороти, замахы, прикордонні конфлікти. Але ці зовнішні події — лише сигнали про наявність глибинної течії, де саме й відбуваються основні історичні процеси. Вони перебігають поволі й вимагають більше часу, зате радикальніше, суттєво змінюють дійсність. Їхній вплив на наше життя й свідомість набагато ґрунтовніший. Завдання письменника — пробитися до цього, другого рівня, навчитися в зовнішніх виявах розпізнавати тенденції глибинної течії. Ось що цікавить мене над усе, і цьому я готовий присвятити все своє життя».

«Імператор» саме й належить до книжок, привезених Капусцінським з «гарячої точки»: дослідження механізму корупції, нелюдської жорстокості, від яких терпів працелюбний і мужній народ Ефіопії. Що з того, що імператор боровся колись проти загарбників та продовжував лінію, єдино прийнятну для народу, — на приязні стосунки з нашою країною? Навіть нечисленні позитивні, демократичні починання, що могли виникнути в пригніченому світі стародавньої африканської країни, гинули, потопавши в безнадії, в болоті корупції й тиранії. Капусцінський простежує процес, так би мовити, зсередини. Він переконливо показує приреченість імператорського режиму, нікчемність людей, що визначають його обличчя. Фактично — це книжка про «колишніх», про тих, хто вчора ще володів Африкою, а сьогодні врочить їй зло, лякає чужою зброєю, втішки під крильце своїх покровителів-колонізаторів. «Імператор» — книжка про те, чого позбувається, від чого обтрушується Африка, з якого кошмарного сну зводяться її народи, вибoryючи нове життя.

Звісно, за п'ять коротких років, що минули в напруженій, кривавій боротьбі з реакцією, неможливо повністю змінити життя народу. Але дещо вже зроблено й робиться. Так, 1975 року земельна реформа скасувала приватне землеволодіння і примусову працю, почали створюватися селянські асоціації — нині їх близько 25 тисяч. Прибутки селян, що становлять більшість майже 30-мільйонного населення Ефіопії, зросли вдвічі.

Були також націоналізовані всі значні підприємства, нині вони випускають продукції процентів на 20—25 більше, ніж 1974 року.

Освіта раніше становила привілей аристократів, у країні нарахувалося тільки 6 процентів грамотних. Нині провадиться широка кампанія по ліквідації неписьменності. Розширюється мережа шкіл, насамперед початкових, зростає кількість учителів.

Сьогоднішня Ефіопія обрала соціалістичний шлях розвитку. Крах самодержавної монархії відбувся неповоротно — подібним крахом починалось падіння всієї системи антинародних диктатур, започатковане Великим Жовтнем 1917 року. Свого часу Ришард Капусцінський написав книжку, яку сам вважає за одну з найвдаліших, — «Киргиз сходить з коня», — про радянські народи Середньої Азії, що, як відзначає автор, «у минулому мали історичну долю, подібну до долі країн, які розвиваються. Я мав на думці порівняти два світи: показати, як соціалізм, з одного боку, допомагає цим націям зберігати свою культуру, з другого — сприяє їхньому прискореному розвитку».

Письменник вірить у майбутнє ефіопського народу, який назавжди виборов свободу. Попереду — непростий шлях будівництва, але він буде успішним, бо найважче й найстрашніше позаду.

Нині Ришард Капусцінський завершив книжку «Қатарсіс» — розповідь про крах ще одного деспота — іранського шаха. Антинародні режими падають до ніг повсталых; у майбутньому народовладді, в світі без гноблення — прийдешність всього людства. Талановитий твір польського журналіста стверджує цю тезу.

Вечорами я слухав розповіді людей, що колись були вхожі до двору.

Ф.: «Був у палаці маленький песик японської породи. Звався Лулу. Мав привілей спати в імператорському ліжку. Під час різних церемоній стрибав з колін імператора додоу й мочився сановникам на черевики. Й нікому не вільно було ворухнутися, якщо в черевиках ставало мокро. Моїм обов'язком було ходити поміж сановниками й витирати сечу: в мене була спеціальна ганчірочка з атласу. Ці обов'язки я виконував протягом десяти років».

Л. Ц.: «Імператор спав у широченному ліжку із світлого горіха. Був такий маленький і тендітний, що губився в отій постелі. На старість він став ще дрібнішим — важив п'ятдесят кілограмів, ще менше їв, ніколи не вживав алкоголю. Коліна його клякли, й, коли нікого поряд не було, він перевалювався з ноги на ногу й підстаркувато човгав, мов на дерев'янках. Зате коли знав, що на нього дивляться, він над силу бадьорився й ступав так, щоб хода здавалася величною, а імператорська постава — бездоганно вертикальною. Це змагання між старістю й гідністю було жалюгідним видовищем. Великий володар ніколи не забував про свій старечий гандж і щосили боровся з ним, аби не вищербити престижу Царя царів. Та тільки ми, спальничі, добре знали, чого варті були йому ці зусилля. Він спав мало й прокидався дуже рано — ще вдосвіта. Взагалі він вважав сон інтимною домішкою до життя, прикрою необхідністю, що лише гайнує його час, який він волів би витратити на високі державні справи серед пишних декорів та ілюмінації. Тому імператор прокидався наче незадоволений, злий на самого себе за те, що марно розтринькав стільки часу, й аж згодом звичні денні клопоти повертали йому внутрішню рівновагу.

Зазначу, проте, що імператор ніколи не виказував ані найменшого роздратування, гніву чи розгубленості, неначе подібний стан був йому взагалі невідомий: холодні й неживі, як сталь, нерви, якщо вони взагалі в нього були. Він мав природжену властивість, яку зумів удосконалити в ім'я принципу, за яким нерви в політиці — ознака слабкості, що заохочує супротивника й додає сміливості підданам кепкувати по кутках. А він знав, що кепкування — це небезпечна форма опору, й через те тримав себе в бездоганній формі.

Отже, імператор прокидався о четвертій-п'ятій ранку, а коли виїздив за кордон, то навіть о третій. Згодом, коли становище в країні почало рік у рік гіршати, його візити стали все частіші. Останнім часом у палаці тільки й займалися вирядженням імператора в поїздки за кордон. Прокинувшись, він натискав кнопку на нічному столику — челядь уже пильно чатувала. В палаці засвічували світло. Це був сигнал для імперії: його величність розпочав новий день».

Й. М.: «День починався з вислуховування доносів. Ніч — сприятливий час для небезпечних змов, і Хайле Селассіє був певен: те, що діється вночі, важливіше від того, що відбувається вдень, привселюдно. Саме тому імператор надавав ранковим доносам особливого значення. Тут варто дещо пояснити: можновладний володар нічого не читав, — принципово, тож усе доводилось йому переказувати. Наш пан не мав освіти, його єдиним навчителем — та й то в дитинстві — був приятель французького поета Артура Рембо — єзуїт Жером, який пізніше став єпископом Харара. Монсень-

йор Жером не зміг прищепити імператорові любові до книжок, тим більше, що Хайле Селассіє вже хлоп'ямом посадав відповідальні державні посади і не мав часу для систематичного навчання.

Хоча, здається мені, справа не тільки в цьому. Усна доповідь надавала йому можливість у разі потреби вдавати, ніби сановник доповів йому щось зовсім інше. А той не мав змоги виправдатися. В такий спосіб імператор чув од своїх підлеглих не те, що вони йому доповідали, а те, що сам хотів почути. Його величність мав тут свою власну концепцію.

Щось подібне можна сказати й про писання, бо наш монарх не тільки нічого не читав, але й не писав і навіть власноручно не підписував. Хоч він володарював майже півсторіччя, люди з його найближчого оточення у вічі не бачили підпису імператора. Нашого володаря завжди супроводжував міністр пера, занотовуючи накази й міркування. Більше того: під час робочих прийомів його величність говорив дуже тихо, ледь ворухачи губами. Міністр пера, стоячи на півкроку від трону, мусив нахилитися вухом до імператорових вуст, щоб почути й занотувати його рішення. До того ж ці рішення здебільшого не виражали чіткої думки, були неясні й дво-значні, особливо тоді, коли він намагався уникнути конкретного рішення, хоч ситуація вимагала цього.

Така меткість монарха була гідна подиву. Коли (знову ж через сановника) хотіли дізнатися, яке буде височайше рішення, він відповідав так тихо, що голос його сягав тільки підставленого мікрофончиком вуха міністра пера. Той занотовував скупе й невиразне мурмотіння, решта була вже справою довільної інтерпретації міністра.

Поки ця людина керувала своїм міністерством, вона була найближчим довірником імператора й мала велику владу. З потаємної кабалістики монархових слів міністр міг складати які завгодно рішення. Якщо думка осліплювала своєю мудрістю, вона була черговим доказом на користь божого обранця. Якщо ж, навпаки, з закутків починав долимати шепіт невдоволення, ясновельможний монарх міг усе звернути на тупість міністра. Цього сановника особливо ненавидів двір, бо всі придворні були переконані в мудрості й доброті його величності, отже й у тому, що саме міністрові належать усі лихі й безглузді рішення, а їх було безліч.

Щоправда, челядь іноді перешіптувалася, чому це Хайле Селассіє не замінить міністра, але в палаці запитання могли ставитися лише згори й ніколи знизу. А коли запитання вперше пішли в зворотному напрямку, це було сигналом, що відбулась революція.

Але я забігаю наперед. Слід повернутися до тієї години, коли на сходах палацу з'являється імператор і вирушає в свою ранкову прогулянку. Входить у парк. Це є, власне, той момент, коли до нього наближається шеф служби безпеки Соломон Кедір з черговою доповіддю. Імператор іде алеєю, а на крок за ним Кедір, який говорить й говорить. Хто з ким зустрівся, де це було, про що говорено. Хто з ким увійшов у спілку й чи слід це вважати за змову. Кедір інформує також про роботу відділу військових шифрів. Цей відділ належить до служби безпеки — стежить за стосунками командирів окремих дивізій: варто знати, чи не змовляються вони між собою.

Ясновельможний володар ні про що не запитує, не коментує, йде собі й слухає. Часом приспиниться біля клітки з лєвами, щоб кинути їм поданий служником кусень телятини. Дивиться на лєв'ячу зажерливість і посміхається. Потім підходить до леопардів на цепу й дає їм волячі ребра. Тут слід особливо пильнувати, це все-таки хижаки, поведінку яких важко передбачити. Нарешті імператор рушає далі, а за ним тягне свою доповідь Кедір.

Та по якомусь часі імператор киває головою, й це знак для Кедіра, що належить зникнути. Схилиючись у поклоні й задкуючи, щоб не повернутися до монарха спиною, він зникає. Натомість виходить з-за дерева міністр промисловості та торгівлі Маконен Габте-Вальд, який вже чекав своєї черги.

Імператор і далі прогулюється, а той ступає на крок за ним і доповідає. Габте Вальд має приватну агентурну мережу, яку утримує через надмірну схильність до інтриганства, а також для того, щоб догодити своєму панові. Зараз він на підстав зібраної інформації розповідає про події минулої ночі. Володар знову ні про що не розпитує й не реагує, тільки йде й іде, заклавши руки за спину. Бувало, підійде до зграї фламінго, але полохливе птаство летить геть, імператор посміхається, дивлячись на створіння, що не хочуть йому коритися. Потім іде далі й згодом легким нахилом голови примушує Габте-Вальда замовкнути; той, задкуючи, зникає.

І відразу ж, як з-під землі, на алейці виростає згорблена постать відданого нашіптувача Аші Вальде-Мікаеля. Сановник цей курирує політичну поліцію, яка співробітничала із службою Соломона Кедіра й веде гостру конкурентну війну з приватними групами інформаторів (на зразок групи Маконена Габте-Вальда). Служба цих людей була важка й небезпечна, вони жили під постійним страхом: про щось вчасно не донесуть і впадуть у неласку або ж конкурент донесе краще, й тоді імператор подумає: чому Соломон так мене потішив, а Маконен приніс саме сміття? Одне з двох: чи не зумів зібрати інформації, чи навмисно щось приховав, бо сам бере участь у змові? Монарх з власного досвіду знав, що то таке, коли тебе зраджують найближчі люди,— ті, кому найбільш довіряв. Тому карав за мовчанку.

Та, зрештою, потоки слів стомлювали й починали дратувати монархове вухо. Вже самий вигляд цих людей свідчив, у якій небезпеці вони живуть. Завжди стомлені й невиспані, вони перебували в постійній лихоманці, гонитві за черговою жертвою, задусі взаємної зненависті й страху. Захистити їх міг тільки імператор, але ж він міг їх і знищити єдиним порухом руки.

Ні, добродійний володар не полегшував їм життя! Як я вже згадував, слухаючи під час ранкової прогулянки доповіді про змови в імперії, Хайле Селассіє ніколи не ставив запитань і нічого не коментував. Я певен — він знав, що робить: хотів мати донос у чистому вигляді, тобто правдивий. А коли б розпитував чи висловлював своє ставлення до сказаного, доповідач почав би послужливо змінювати факти на догоду йому. Монарх не мав би уявлення, що насправді діється в державі й палаці.

Вже завершуючи прогулянку, він вислуховував інформацію, що її зібтали минулої ночі люди Аші. Годував собак і чорну пантеру, потім милувався недавно отриманим мурахоїдом — подарунком президента Уганди. Нахил голови — й Аша йде, зігнувшись, непевний, чи достатня його інформація, чи, може, вона бідніша за ту, яку імператор щойно одержав од його найзатятіших недругів: Соломона — ворога Маконена й Аші, та Маконена — ворога Аші й Соломона.

Останнє коло Хайле Селассіє робить уже сам. Тане імла, спалахують у траві сонячні блискітки. Імператор думає — це час вироблення тактики й стратегії, розв'язання особистих головоломок і винайдення наступного ходу на шахівниці влади. Він обдумує щойно отриману інформацію. По-справжньому важливого обмаль — йому найчастіше доносять один на одного. Він усе закарбовує в голову, його мозок — це комп'ютер, що зберігає кожну деталь, щонайменшу дрібницю.

В палаці не було відділу кадрів, персональних справ і анкет: імператор носив у голові всю потаємну картотеку еліти. Я мовби зараз бачу, як він іде, як зупиняється, підводить голову вгору, неначе молиться: о, боже, порятуй мене від тих, хто, повзаючи навколішках, ховають ніж, щоб угородити мені в спину. Але чим може допомогти господь-бог? Усі ті, хто оточують імператора, — плазують навколішках і тримають за пазухою ніж. На горі ніколи не буває затишно, там віють крижані вихори, кожний стоїть, напружено зіщулившись, бо мусить стерегтися, щоб сусіда не турнув його в прірву».

Т. К.-Б.: «Звичайно ж я все пам'ятаю, друже мій. Усе було наче вчора і водночас як сто років тому. У цьому самому місці, але на зовсім іншій планеті, яка зараз

уже далеко. Отак усе перемішується — часи, місця, уламки розбитого вщент світу, якого вже не зліпиш. Самі спогади, це єдине, що вціліло, єдине, що лишилося від життя. Тривалий час я працював у міністерстві пера. Роботу починали о восьмій, щоб підготуватися на дев'яту, коли прибуде монарх.

Він мешкав у Новому палаці — навпроти «Афрік-холу», а офіційна його резиденція теж була поблизу — в Старому палаці, зведеному ще імператором Менеліком. Наше міністерство містилося також там, разом із більшістю імперських відомств, адже Хайле Селассіє хотів мати все під рукою.

Приїздив на одній із своїх 27 машин. Він любив автомобілі, передусім «роллс-ройси»: йому імпонували їхні поважні, благородні лінії. Проте вряди-годи користувався й «мерседесами» та «лінкольн-континенталами».

Саме наш володар першим познайомив Ефіопію з автомобілем, він завжди прихильно ставився до технічного прогресу — на відміну від нашого консервативного народу. Свого часу, було це в 20-і роки, імператор мало не втратив через це влади й навіть мало не наклав життям, купивши в Європі першого літака. Звичайний аероплан було визнано за витвір диявола, й по палацах магнатів плелися змови проти цього шаленого монарха, майже кабаліста й чорнокнижника. Відтоді його величність обережніше давав волю своїм піонерським амбіціям першовідкривача, аж поки й геть відмовився від них, змушений рахуватися з поважними літніми людьми.

Отже, о дев'ятій ранку він прибував до Старого палацу. Перед брамою на нього вже чекав натовп підданців, які прагнули передати імператорові свої скарги. Це був, теоретично, найпростіший шлях до справедливості й милосердя. Оскільки народ наш неписьменний, а правди шукає здебільшого біднота, люди закабалилися писареві часом на довгі роки, аби він виклав на папері їхні скарги й прохання. Далі перед ним поставала ще одна перепона, — так би мовити, протокольного характеру. Звичай велів маленьким людям падати навколішки перед імператором, схиляючи голову до самої землі, а як з такої пози подаси конверт до лімузина, що їде й проминає тебе?

Цю проблему розв'язали так: машина імператора вповільнювала хід, за склом з'являлося сповнене доброти обличчя монарха, а охорона забидала позаду частину конвертів з простягнених рук, частину — бо тих рук був цілий ліс. Якщо натовп підповзав занадто близько до машини, гвардія відганяла найбільш настирливих, і машина неквапом їхала далі, бо правила безпеки й шаноба до імператорського сану вимагали саме такого врочистого руху без незапланованих зупинок.

Нарешті водій, додавши газу, швидко з'їжджав униз і гальмував аж перед палацом. Тут також чатував натовп, але зовсім інший, не та голота, яку розганяли добірні гвардійці з особистої охорони імператора. Юрма, що вітала імператора тут, складалася з його найближчого оточення. Ми приходили завчасно, щоб, не дай боже, не спізнитися, бо цей момент мав для нас особливе значення.

Кожен плакав надію, що буде помічений імператором. Ні, ніхто й не мріяв про якусь особливу увагу, мовляв, його величність підійде й заведе з тобою розмову. Яка там розмова! Скажу відверто: кожен сподівався бодай незначного, перебіжного, коротенького, мов мить, погляду, що аж нічим не зобов'язував імператора. Такий щасливчик відчував внутрішній струс, і душу його полонила тріумфальна думка: мене помічено!

Як це надихало! Які необмежені перспективи могло відкрити! Припустімо, око славетного володаря ковзнуло по твоєму обличчю, тільки ковзнуло, і можна було б сказати, що нічогісінько не сталося. Але з іншого боку — як же не сталося, коли ковзнуло? Людина ніяковіє, обличчя її починає пашіти, кров шугає в голову, а серце як не вискочить. Адже тебе діткнувся зір отця нашого.

Найважливіше в цю мить те, — що відбувається в мозку нашого володаря. Оскільки він ніколи нічого не читав і не писав, його зорова пам'ять феноменально роз-

винулась. І саме на цей дар природи покладав надії щасливчик, по чієму обличчю ковзнула зіниця імператора. Можна бути певним, що якийсь легкий слід чи бодай невиразна тінь закарбувалась у його пам'яті. Відтепер лишалось тільки наполегливо й цілеспрямовано маневрувати в натовпі, так прослизати й проштовхуватись, так пробиватися й пропихатись, щоб ще й ще раз підставити себе, маневруючи й маніпулюючи собою, аби імператорський погляд, хай мимоволі, хай знову несвідомо, але фіксував, фіксував, фіксував.

А потім чекати, що зрештою надійде момент, коли імператор подумає: хвилинку, це ж знайоме обличчя, от тільки прізвиська не знаю. Й раптом поцікавиться прізвиськом. Самим прізвиськом, але й цього досить! Поставе особа — готовий кандидат на високу посаду. Бо самі тільки обличчя — анонім, саме прізвисько — абстракція, а тут треба зматеріалізуватися й стати конкретністю. Набути сильного образу й форми, індивідуальних рис.

О, це була найвища мрія, найтрепетніша й найважче здійсненна. Бо на подвір'ї палацу, де ми вітали імператора, охочих до такого були десятки, навіть сотні, обличчя стиралося обличчям, вищі тиснули на нижчих, темніші затінювали світліших, обличчя зневажало обличчя, старші висувались перед молодшими, слабші поступались дужчим, обличчя ненавиділо обличчя, негарні стикалися з гарними, агресивні з нерішучими, обличчя нищило обличчя, але навіть оті принижені, відштовхнуті, третьорозрядні й переможені, хоча й з певної відстані, за приписами ієрархічного права, все-таки просувалися вперед, вихиляючись то тут, то там, з-поза облич першого плану, з-поза титулованих, аби хоч краєчком, щічкою чи щелепою опинитися ближче до імператорського ока!

Якби доброчесний володар досягнув поглядом увесь кін, що відкривався перед ним цієї хвилини, він побачив би — його оточує не тільки покірлива, але й водночас розпечена стовуста маґма. За нею, праворуч і ліворуч, попереду й позаду, в дверях і вікнах, під дверима й на доріжках стоїть безліч інших людей — лакеїв, кухарів, прибиральників, садівників і поліцейських, які так само підсовують йому свої обличчя, щоб він помітив їх.

Чи дивувало це його? Невже він теж підставляв обличчя, щоб його помітили й посадовили на трон? А конкуренція була страшенна. Ціла зграя аристократів домагалася корони. Але вони квапилися, пнулися один поперед одного, мов у лихоманці, а Хайле Селассіє вмів чекати. Без цього вміння, без покірливої готовності до того, що чекати, можливо, доведеться роки й роки, він би нічого не досяг.

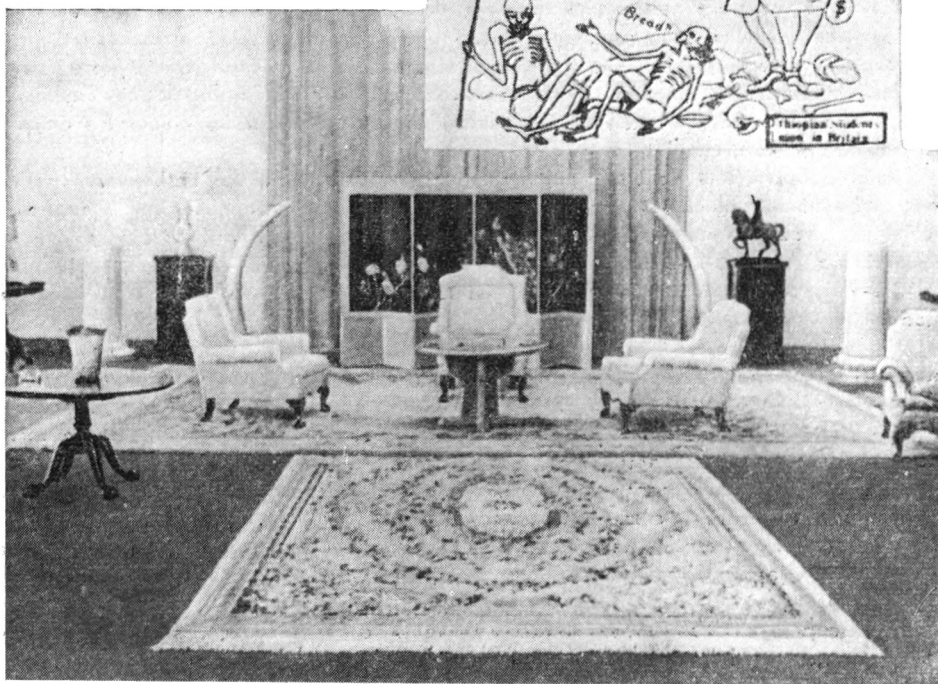
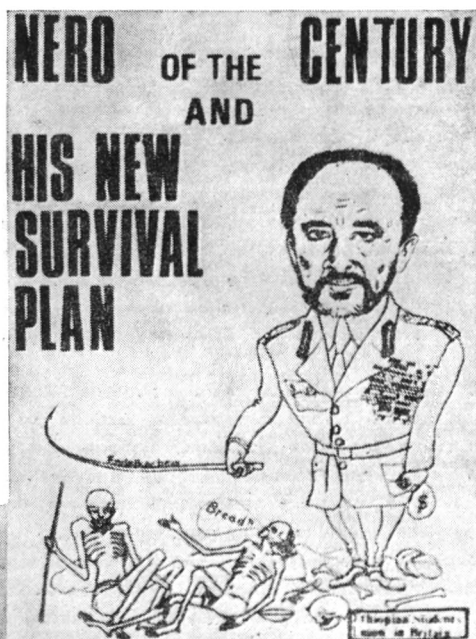
Наш володар чекав десять років, щоб здобути право спадкоємця трону, а потім ще чотирнадцять — щоб стати імператором. Чверть сторіччя обережного, але енергійного просування вгору. Кажу — обережного, бо він був людина відлюдна, вмів мовчати. Він знав придворне товариство, знав, що кожна стіна має вуха, з-за кожної порт'єри стежать пильні очі. Він завжди мусив бути спритним і хитрувати.

Насамперед не мав права завчасно викрити себе, виявивши відверту жадобу влади, бо це могло злутувати конкурентів і спонукати їх до боротьби. Б'ють і знищують того, хто висувається наперед. Ні, треба роками йти з усіма в ряд, пильнуючи, щоб ніхто теж не висунувся, й вичікувати момент. У 1930 році гра ця принесла йому корону, яку він утримував протягом наступних сорока чотирьох років».

Коли я показав своєму колезі-журналісту написане мною зі слів тих, хто заповнював колись покої й установи палацу, він здивовано запитав, невже я сам відвідував цих людей, що ховалися від нової влади. Сам? Ні, це було б неможливо! Європейця ніхто з них не пустив би на поріг без надійних рекомендацій. І вже напевне ніхто б не розмовляв з ним відверто, бо ефіопа взагалі важко схилити до відвертості, він мовчазний, як китаєць. Звідки б я міг дізнатися, де їх шукати?

Ні, я не був сам — я мав супровідника.

Ось у таких пишних імператорських покоях (унизу) виношувалися різноманітні плани «розвитку» і «виживання», що знайшли своє відбиття в численних карикатурах. Одну з них ми вміщуємо тут (праворуч): «Сучасний Нерон та його новий план виживання», — написано на карикатурі.

Тепер, коли його вже немає живого, може назвати його ім'я: Теферра Гебревольд. Я познайомився з ним, уперше приїхавши до Аддіс-Абеби в середині травня 1963 року. За кілька днів сюди мали з'їхатися президенти незалежних африканських країн, і імператор готував місто для цієї зустрічі. Аддіс-Абеба була тоді кількочотисячним селом, розташованим на пагорбах серед евкаліптових гаїв. На газонах головної вулиці Черчілль-роуд паслися корови й кози, автомобілі раз по раз мусили зупинятися, даючи дорогу кошовикам, що переганяли каравани лякливих верблюдів. Ішов дощ, і автомобілі буксували бічними вуличками, у в'язкому коричневому болоті, загружаючи все більше, зрештою поповнюючи собою колону ще раніше затоплених машин.

Імператор розумів, що «столиця Африки» має виглядати імпозантніше, й наказав звести кілька сучасних споруд, а також упорядкувати центр.

На центральних вулицях тоді вирувало життя. Узбіччями товклися гігантські бульдозери, зносячи присадкуваті хижки, чиїх мешканців поліція напередодні виселила з міста. Трохи далі бригади мулярів зводили високий мур, щоб сховати за ним інші нетрища. Малюрі розмальовували той мур народним орнаментом. Місто пахло свіжим бетоном і фарбою, гарячим асфальтом і гірляндами пальмового листа на святкових арках.

На честь африканських президентів імператор улаштував бучний прийом. Спеціальні літаки привезли з Європи вина й ікру. За 25 тисяч доларів виписали з Голлівуду Міріам Макебе, яка на закінчення церемонії мала співати пісні племені зулу. Запрошено було понад три тисячі осіб, ієрархічно розподілених на кілька категорій, кожній з яких відповідав особливий колір запрошення й особливе меню.

Прийом відбувався в Старому палаці. Гості проходили між довгих шпалер імператорської гвардії, озброєної шаблями й алебардами. Освітлені прожекторами сурмачі виводили на вежах імператорський сигнал. Артисти грали історичні сцени з життя колишніх імператорів. Дівчата в національних костюмах обсипали з балконів гостей квітами. Небо спалахувало султанами кольорових вогнів.

Коли місцеві гості розсіялись у Великому залі, заграли фанфари й увійшов імператор, а праворуч од нього один з гостей-президентів. Це була дивна пара: високий, кремезний, сильний чоловік, посмішка застигла на широких щелепах, — а поруч — маленька, зовсім тендітна і вже позначена віком постать Хайле Селассіє, його худе виразне обличчя, великі, блискучі, проникливі очі. За ними йшли парами інші державні діячі. Зал дружно підвівся, вибухнула овація, потім почалася сама церемонія.

До кожних чотирьох гостей було приставлено темношкірого офіціанта, в якого від хвилювання все летіло з рук. Прибори на столах були із срібла, в стародавньому харарському стилі: кілька тонн коштовного антикварного металу. Дехто ховав у кишені виделку чи ложку.

На столах височіли гори м'яса й фруктів, риби та сиру, барвистою поливою пишались багатоярусні торти. Витримані вина аж променились іскрами, музика грала, блазні в строкатих строях бавили гостей. Час минав серед розмов і сміху.

Я стомився від цієї пишноти, кортіло трохи відпочити, та я не знав де. Вийшов з Великого залу бічним ходом на двір. Була глупа ніч, сипав дрібний дощ, травневий, але холодний. Далі починався некрутий схил, у кінці якого стояла ледь освітлена повітка. А від дверей, якими я вийшов, аж до повітки вишикувались офіціанти, передаючи один одному таці недоїдків з панського столу, кістки, недогризки, розворушені салати, рибні голови... Я пішов до повітки, ослизаючись у грязюці й в залишках їжі.

Підійшовши, я раптом помітив, що темрява за плямочкою тьмяного світла живе, щось у ній пересувається, мурмотить, хлюпоче, зітхає й плямкає. Я зайшов за повітку.

Серед мороку ночі, в багні під дощем тісно юрмився натовп босих людей. Посудомийники, що працювали під повіткою, кидали їм рештки їжі. Я дивився на той натовп, що працююито поглинав недоїдки, обсмоктував кістки й рибні голови. В тому бенкеті панувала діловита зосередженість, то був прадавньо-несвідомий біологічний процес, голод насичувався навално, нестямно, в справжньому екстазі.

Час по час офіціанти робили перерву, потік таць припинявся, й тоді натовп на хвилину розслаблював м'язи, ніби хтось давав команду перепочити. Люди втирали мокрі обличчя й струшували зі свого лахміття дощ і бруд. Але потік відновлювався, бо там, на горі, не припинялося велике ждання, плямкання, смоктання, й натовп за повіткою знову розпочинав благословенну й сумлінну працю. Я змок і повернувся

до Великого залу, глянув на срібло й золото, на оксамит і пурпур, на президента Касавубу, на мого сусіду, якогось Ає Мамлає, вдихнув пахощі троянд, вислухав емоційну пісеньку племені зулу у виконанні Міріам Макебе, вклонивсь імператорові (це була одна з найперших вимог протоколу) й пішов.

Після від'їзду президентів (а він відбувався поспіхом, бо надто довге перебування за кордоном іноді закінчувалося втратою крісла) імператор влаштував сніданок нам,— тобто групі іноземних журналістів, що прибула сюди на першу конференцію глав африканських країн. До «Афрік-холу», де ми товклися дні й ночі, марно сподіваючися зв'язку з нашими столицями, запрошення привіз нам чиновник міністерства інформації — мій майбутній протезе Тефerra Гебревольд, високий, ставний амхар, мовчазний і замкнений. Але цього разу його щось розхвилювало. Вимовляючи ім'я Хайле Селассіє, Тефerra щоразу шанобливо схиляв голову.

— Це чудово! — загорлав на нього греко-турко-кіпро-мальтєць Іво Сварціні, що офіційно вважався представником неіснуючого агентства МІБ, а насправді був таємним агентом італійського нафтового концерну.— Тепер ми матимемо нагоду поскаржитись, як ви тут організували нам зв'язок!

Слід зауважити, що кореспонденти, які проникають до найдаальших закутків світу, здебільшого люди цинічні й жорстокі, вони все бачили, все пережили, бо для того, щоб виконати своє завдання, вони мусять постійно долати тисячі перешкод, про які більшість має дуже приблизне уявлення, тому цих людей нічим не зворушиш, а цього разу, доведені до краю, вони дійсно могли поскаржитись імператорові на погані умови праці й недостатню допомогу з боку місцевих властей.

Але трапляються моменти, коли навіть такі люди мусять зважувати свої вчинки. Саме такий момент настав зараз: Тефerra зблід, почав щось мурмотіти, й ми нарешті зрозуміли: якщо подамо скаргу, імператор накаже відтяти йому голову. Тефerra повторював це кілька разів. Наша група розкололася. Ми були за те, щоб дати йому спокій, не обтяжувати свою совість смертю цієї людини. Більшість підтримала нас, і ми вирішили не згадувати про це в розмові з імператором. Тефerra сторожко дослухався: начебто все складалось для нього добре, але, як кожен амхар, він був недовірливою й підозріливою вдачею, особливо ж у стосунках з іноземцями.

Й ось наступного дня ми виходимо від імператора, діставши в дар по срібному медальйону з його гербом. Церемоніймейстер супроводжує нас довгим коридором до парадного виходу. Під стіною стоїть Тефerra — чекає жорстокого вироку; обличчя його вкрите потом.

— Тефerra! — кричить до нього Сварціні.— Ми тебе дуже хвалили! — Це правда.— Дістанеш винагороду! — Й плескає його по плечах.

Поки він був живий, я завжди відвідував його, приїжджаючи до>Addis-Abebi. Після революції він ще якийсь час працював, бо йому поталанило: його вигнали з палацу в останні місяці панування Хайле Селассіє. Тефerra знав усіх людей з оточення імператора, а декому з них доводився й родичем. Як і всі амхари, він був душею лицар і всіма засобами прагнув віддячити за те, що ми колись врятували його від явної смерті. Незабаром після повалення імператора я зустрівся з Теферрою в готелі «Рас», де знімав номер. Місто переживало еuforia молодого революції. Вулицями йшли галасливі демонстранти, одні підтримували військовий уряд, інші домагалися його повалення, хтось вимагав земельної реформи, а хтось — притягнення до суду старої адміністрації, лунали вимоги роздати бідним імператорове майно. Вже з ранку вулиці збуджено гомоніли, спалахували сутички, в повітрі літало каміння.

Тоді я й сказав Теферрі, що хотів би познайомитися з наближеними імператора. Тефerra був здивований, але погодився допомогти мені. Почалися наші небезпечні

блукання. Ми з ним були колекціонерами, які розшукують приречені на знищення картини, щоб влаштувати виставку давнього мистецтва володарювання.

Та настала доба шаленої фетяші, яка швидко охопила ефіопське суспільство. Її жертвами стали всі ми, незалежно від кольору шкіри, віку, статі й стану. Фетяша — це амхарське слово, що означає «перевірка».

Щоб роззброїти опозицію й опанувати становищем у країні, власті запровадили загальну фетяшу. Де б ти не був, ти постійно лишався під контролем: на вулиці, в автомашині, біля дому, вдома, біля крамниці, біля пошти, перед входом до установи, редакції, церкви, кіно. Перед банком, рестораном, на ринку, в парку. Кожний може тебе перевірити, бо ти не знаєш, хто має право на це, а хто ні, краще не питай, бо тільки ускладниш справу, краще підкорись.

Але, незважаючи на ці перешкоди, я й далі ходив до будинків, які відчинялися переді мною завдяки Теферрі, й слухав оповіді про імператора, ці дивні оповіді, що доходили вже ніби з того світу.

А. М.-М.: «Я був найважливішим з-поміж лакеїв Залу аудієнцій. Зал цей мав тріє дверей, отже й трьох лакеїв, приставлених відчиняти й зачиняти двері, але в мене була перша позиція, бо моїми дверима проходив сам імператор. Коли його величність залишав зал, я відчиняв перед ним двері. Найголовніше полягало в тому, щоб відчинити їх у відповідну мить. Якби я зробив це завчасно, могло б скластися враження, ніби виганяю імператора, а то страшна річ. Якби відчинив запізно — найвеличніший пан змушений був би вповільнити крок або навіть зупинитися, що було б одвертим приниженням його гідності, адже хода найпершої особи імперії мусила бути рівномірна й без жодних перешкод!»

Дж. С.-Д.: «Час між дев'ятою й десятою ранку наш володар проводив у Залі аудієнцій, розподіляючи призначення, тому це називалося годиною номінації. Імператор увійшов до залу, де на нього вже чекав вишикуваний, покійно схилений ряд савонників. Володар мав урочисто сидіти на троні, і як тільки він сідав, я підсовував йому під ноги подушку. Це слід виконувати блискавично, щоб ані на хвилину ноги великого монарха не зависли в повітрі.

Він був низький на зріст, але ж його становище вимагало вивисуватися над підданими — в переносному й прямому розумінні слова, тому його трони були з надто високими ніжками, особливо ті, що лишилися у спадок від імператора Менеліка, людини надзвичайно високої. Виникло протиріччя між троном і статуєю достойного володаря, особливо це стосувалося ніг, бо яку гідність мав би в очах підданих Цар царів, коли б його ноги гойдалися в повітрі, наче в малолітньої дитини.

Отож подушка розв'язувала цю делікатну й надзвичайно важливу проблему. Я був подушковим дорогоцінного володаря протягом 26 років. Супроводжував його і в закордонних мандрівках. Власне — і я говорю це з гордістю — наш повелитель не міг обійтися без мене, бо імператорська гідність вимагала, щоб він завжди сидів на троні, але на троні він не міг сидіти без подушки, а подушковим був я. Я досконало опанував свій фах, володів винятковими відомостями про висоту кожного трону імператора, й це дозволяло мені швидко й точно добирати подушки відповідного розміру, аби не припуститися прикрої неадаптованості: щоб між подушкою й чевіками володаря раптом виникла шпарина! В моєму розпорядженні було 52 подушки різного розміру, товщини, тканини й кольору. Я сам стежив за їхнім зберіганням, щоб, не дай боже, не завелися блохи, це тяжке лихо нашої країни. Таке недбальство могло закінчитися для мене дуже сумно».

Т. Л.: «Година номінації змушувала тремтіти увесь палац! Для одних це було тремтіння від радості й насолоди, для інших — що відієш! — тремтіння від страху та

розпачу, бо то була година не тільки нагород, дарів і відзнак, але й покарань, звільнень, розжалувань. Та що я кажу! Насправді не було жодного поділу на зрадільних і пригнічених, радість і страх одночасно жили в серці кожного, викликаного до Залу аудієнцій, бо ніхто не знав, що там на нього чекає.

Саме в цьому й полягала найвища мудрість імператора: ніхто не знав свого дня, своєї долі. Ця непевність і таємничість намірів монарха призводили до того, що палац буквально тонув у чутках і здогадах. Вище товариство поділялось на фракції й угруповання, між якими точилися жорстокі війни, що лише взаємно ослаблювали ворогів, вели до взаємовищення.

А це імператора влаштовувало — забезпечувало йому світлий, врівноважений спокій. Коли якась група брала гору, він дарував ласку її супротивникам і знову відновлював стан рівноваги. Імператор натискав на клавіші — раз на білу, раз на чорну — й видобував з фортепіано гармонійну й любу його вухові мелодію. І всі піддавалися цьому, бо єдиний сенс нашого існування був у ласці повелителя, і якби він позбавив нас цієї ласки, того ж дня ми зникли б з палацу без сліду. Так, самі по собі ми були нічим. Були помітні остільки, оскільки освітлював нас блиск імператорської корони.

Хайле Селассіє був конституційним обранцем бога й зі своєї висоти не міг належати до жодної з фракцій, хоч по черзі користувався послугами то тієї, то іншої; але коли підтримувана ним група ставала надміру войовнича, він присаджував її, особливо якщо йшлося про фракції відверто войовничі.

Голос його був завжди лагідний, доброзичливий і тішив людей — ми ніколи не чули з вуст його величності гнівних слів, хоча доброта не пасує володареві. Хтось має приборкувати опозицію й дбати про найвищі інтереси імператора, палацу й держави. Саме до цього й були покликані войовничі групи. Але, не розуміючи тонких міркувань імператора, вони часом грубо помилялися — занадто згущували барви. Догоджаючи імператорові, вони прагнули запровадити в країні абсолютний порядок. Але нашому володареві потрібні були тільки основи порядку з певною домішкою неспряdky, до якого мала бути застосована монарша ласка й зичливість. Тому, коли якась войовнича група зводила руки на ці «домішки», вона наражалась на осудливий погляд володаря.

В палаці були три основні фракції — аристократів, бюрократів і так звана приватна група. Гранично консервативна фракція аристократів складалася з великих землевласників і гуртувалася передусім у Раді корони: ватажком був нині розстріляний князь Касса. Фракція бюрократів була найбільш схильна до змін і найбільш ерудована — багато хто з них мали вищу освіту й заповнювали імперські міністерства й відомства. Й нарешті приватна група: вона була специфічним продуктом нашого укладу, життя їй дав сам імператор.

Імператор, прихильник сильної держави й централізованої влади, мусив вести хитру боротьбу з аристократами, які воліли правити провінціями, маючи в столиці слабого, покірливого імператора. Але він не міг боротися з аристократією сам, тому висував для цього довірених людей низького походження, часом з того самого натовпу, що тиснувся до нього, коли він зустрічався з народом.

Ці його обранці, молоді й літні, витягнені безпосередньо з нашої затурканой провінції в салони імператорського двору, несподівано стикались із природною зневагою аристократів, але швидко набирали смаку до розкошів і принади влади. Вони неймовірно ревно й пристрасно служили імператорові, знаючи, що перебувають тут і займають іноді найвищі державні посади виключно з ласки монарха. Ось їм імператор і доручав найделікатніші справи. Адміністрація палацу поспіль складалася з таких людей. Вони викривали змови, придушували зарозумілу опозицію.

Зважте, пане журналісте: імператор не тільки сам провадив усі номінації, але й особисто повідомляв про це кожного новопризначеного. Він і тільки він! Це стосувалося не лише верхівки ієрархії, але й середніх та найнижчих посад: начальників пошт, директорів шкіл, поліцейських, усіх рядових чиновників, економів, директорів броварень, лікарень, готелів... Ще раз повторюю — геть усіх! Цих людей викликали до Залу аудієнцій на номінацію, де вишикувані шерехи вже чекали на імператора. Потім кожен викликаний по черзі підходив до трону й схвильовано слухав, схилений у поклони, яку номінацію визначає йому імператор, шанобливо цілував монархові руку й, задкюючи, так само з поклонами виходив. Джерелом будь-якої влади мусила бути не держава, не якісь її інституції, а особисто й виключно його імператорська величність.

Важко переоцінити таке! Адже в хвилину, коли імператор оголошував номінацію й давав своє благословіння, народжувалась особлива національна єдність, а з неї всессяжний критерій, що ним керувався наш монарх: критерій лояльності.

Друже мій, можна було б скласти цілу бібліотеку з доносів, які роками одержував імператор на найнаближенішу до нього особу — міністра пера Вальде Гійоргіса. Це була найбільш підступна, відразлива й розбещена людина, яку будь-коли носив паркет нашого палацу. Кожен донос зрештою обертався проти автора, це так, але який же то був злочинець, коли, незважаючи на неминучу помсту, на нього все-таки доносили! Та вухо імператора було завжди замкнене: Вальде Гійоргіс міг робити все, що йому заманеться.

Проте засліплений своєю безкарністю, він одного разу взяв участь у нараді змисників. Служба безпеки негайно повідомила про це його величність, імператор чекав, що Вальде Гійоргіс розповість йому про все сам, але марно. Міністр порушив критерій лояльності, й наступного дня володар почав годину номінації з нього — другої особи в державі. Таким чином Вальде Гійоргіс полетів стрімголов униз, опинившись на рівні маленького чиновника в убогій південній провінції. Ще й мусив дякувати імператорові за ласку, шанобливо цілувати йому руки й з поклонами задкювати до дверей — цього разу назавжди.

Або візьмімо князя Імру. Це була чи не найвизначніша особистість в усій еліті, людина, гідна найбільшої шани й найвищих посад. На жаль, скільки й пам'ятаю, наш милсердний володар ніколи не цінував людських здібностей, а лише лояльність.

Невідомо, що його до цього спонукало, але князь Імру несподівано зайнявся ідеєю реформаторства й, не питаючи дозволу імператора, роздав селянам частину своєї землі. А приховавши щось від нашого ясновельможного пана, зухвало діючи на власний розсуд, він теж порушив критерій лояльності. Й ось монарх, який перед тим приготував був для князя високу й почесну посаду, змушений був вислати його за межі країни й тримати там понад 20 років.

Зазначу, проте, що достойний імператор у принципі не був проти реформ, навпаки — завжди ставився прихильно до всіляких удосконалень, але не міг терпіти, щоб за це брався хтось інший. По-перше, така ініціатива створювала атмосферу сваволі й анархії, по-друге, могло скластись враження, ніби в імперії існують якісь інші благодійники, крім всевладного монарха. Тому, коли котрийсь міністр хотів здійснити в своїй галузі бодай найменшу реформу, то мусив у такий спосіб піднести її імператорові, так показати й сформулювати, щоб само собою виходило, що доброзичливим і дбайливим ініціатором, творцем і поборником реформи є особисто його імператорська величність, хоч хай він навіть не зовсім розумів, про що йдеться.

Але ж не всі міністри були такі розсудливі й меткі! Та й сам монарх волів мати поганих, щоб вигідно контрастувати на їхньому тлі. Інакше народ утратив би орієнтацію, не знав би, в кого шукати допомоги, на чію добрість і мудрість розраховувати. Що за шарварок зчинився б тоді в імперії! Замість одного сонця, сяяло б п'ятдесят, і кожний віддавав би шану на свій смак обраному світилові. О, ні, дорогий друже,

не можна штовхати народ на такий згубний шлях Сонце мусить бути одне. Це закон природи, а будь-які інші теорії — згубна й богопротивна ересь».

З. Т.: «Під час номінації наш імператор бачив перед собою маківку того, кого заклякав до високого служіння. Але навіть проникливий погляд його величності не міг бачити, що діється під тією маківкою. Тим часом, голова, що в Залі аудієнцій виконувала рухи вниз-угору, за дверима підносилася й застигала, втрачаючи рухомість. Дивна була сила імператорської номінації! Якби ви гукнули тепер його, він не міг би озирнутися на вас, а поважно, всім тілом обернувся б у ваш бік.

Працюючи в протокольному відділі Залу аудієнцій, я був уражений, які фізичні зміни викликає в людині номінація: зміни докорінні! Перш за все — постава людини. Якщо колись вона була худа й витягнута, то тепер починає наближатися до квадрата. Це квадрат масивного й поважного символу шаноби й ваги. Мимоволі починаєш думати, що перед тобою не будь-хто, а сама гідність і відповідальність.

Разом із зміною статури вповільнюються й рухи. Людина, відзначена його величністю, вже не стрибатиме, не бігатиме й не вихилатиметься, облишить жарти. Тепер вона ступає поважно й міцно, корпус випростується, ледь нахилившись уперед, що має означати рішучість, рухи рук стають розміреними, обличчя теж поважніше, неначе застигає від високої заклопотаності й мимоволі тримає тебе на відстані.

Змінюється й погляд, очі дивляться в якусь недосяжну для інших точку, мовби повз людину й крізь людину, понад голови, хоч хай ти навіть вищий за нього. Й до розмов не квапиться встрявати — це теж цілком нова якість, породжена номінацією: замість повних і ясних речень, у мові з'являються якісь односкладники, пхикання, невизначні вигуки, двозначні слова, багатозначні паузи й така реакція на все почуте, наче він це давно й набагато краще знав.

Однак нерідко траплялося, що надалі такий пан виявляв недостатню лояльність і на наступній номінації сунувся значно вниз або й летів сторч головою. Тоді починався зворотний процес: оті колишні якості начисто зникали, він ставав знову колишньою людиною, нормально рухався й розмовляв, хіба що починав виказувати надмірну схильність до братання, мовби намагався стерти в вашій пам'яті все, що було досі, махнути рукою: забудьмо, мовляв, про це, наче йшлося про не варту згадки хворобу».

М.: «Питаєте, чому такий собі Аклілу, що не обіймав ніякої посади й походив з плебсу, в останній період імператорської влади мав більше ваги, аніж князь Макочен, глава уряду й перший аристократ? Бо авторитет кожного залежав у палаці не від посади. В наших колах говорили: найвельможніший той, хто найчастіше схиляється до вуха імператора. О, за те вухо точилися найзапекліші війни — воно було найвищою ставкою в грі. Тільки б досунутися до ясновельможного вуха й прошепотіти.

Та це було ой як нелегко, бо володар, незважаючи на свою надзвичайну енергію й витримку, був таки ж людиною, вухо його теж мало обмежені можливості й зрештою могло не витримати, а тоді хай начувається той, хто втратив чуття міри!

Проте війна за монарше вухо не припинялася. Її перебіг був найважливішою темою щерть переповненого плітками палацу, нерідко викочуючись за його стіни. Наприклад, Абеє Дебалк, дрібний чиновник з міністерства інформації, був удостоєний чотирьох контактів з імператором на тиждень, а його шеф міг розраховувати не більше як на два: імператор мав чимало довірених людей на зовсім другорядних посадах. Про могутність цих осіб марно мріяли деякі міністри й навіть члени Ради корони. Заслужений генерал Абіє Абебе мав три контакти на тиждень, а його супротивник, генерал Кебеде Гебре — тільки один. Але прибічники Гебре зрештою змоглися того, що Абебе з'їхав спочатку до двох, а потім і до одного контакту,

а Гебре, який на той час служив у Конго й здобув собі високу міжнародну репутацію, підскачив до чотирьох.

Особисто я в найкращі свої часи міг розраховувати на один контакт у місяць хоч мене помилково оцінювали вище. Але то теж була неабияка позиція, бо після контактів безпосередніх починались опосередковані, другорядні й третьорядні, а в цій ієрархії теж бурхали пристрасті, хитрощі й підкопи.

І. В.: «Я був торбником в Аби Ганни Єми — богобоязного скарбничого й повірника імператора. Обидва вони були однакового віку та зросту й схожі один на одного. Говорити про якусь схожість із обранцем бога — зухвале блюзнірство, але про Абу Ганну я можу собі це дозволити, оскільки імператор ставився до мого пана з глибокою довірою. Доказом певної інтимності їхніх стосунків був той факт, що Аба Ганна мав право на необмежену кількість контактів, як охоронець імперської скарбниці та ще й духовний повірник незабутнього монарха. Він міг спостерігати за його особою в її цілковитій цілісності.

Як торбник я завжди супроводжував Абу в його фіскальних справах, носив торбинку з ягнчаю шкіри (згодом бунтівники демонстрували цю торбинку на вулицях). Була в мене ще одна, більша торба з дрібними грошиками — для всенародних свят: дня народження імператора, річниці його коронації та повернення з вигнання. В такі дні наш володар їхав у найлюднішу частину Аддіс-Абеби, до так званого Меркато. Там я ставив на спеціально збудованому помості свою важку торбу, й з неї найласкавіший набирив жменею мідяки й кидав їх у натовп, що складався з жебраків та всілякої іншої потлочі.

Однак пожадлива юрба незабаром здіймала такий галас, що в цей благодійницький акт зрештою втручалася поліція, ударами кийків по головах розганяючи розтелесовану юрбу. Тоді засмучений імператор припиняв своє ласкаве дарування часто не встигши спорожнити й півторби».

В. А-Н.: «...отже, закінчивши номінації, наш невтомний володар переходив до Золотого залу, де починалася так звана година скарбниці: від десятої до одинадцятої ранку. Імператора супроводжував високоповажний скарбник Аба Ганна, а скарбника — його торбник. Це може здатися незрозумілим, але навіть торба Аби Ганни не була бездонною, й майстри церемоніалу змушені були вдаватися до різних заходів, аби імператор не потрапив у якусь фінансову халепу.

Так, я пригадую собі, як після закінчення будівництва імператорського палацу, названого «Генете-Леуль», імператор звелів сплатити всім іноземним інженерам, а про мулярів забув. Ті дурні зібралися перед палацом і почали просити, щоб їм теж сплатили належне. Тоді на балконі з'явився оберцеремоніймейстер і сказав, щоб муляри перейшли до заднього фасаду, де ласкавий монарх висипле їм їхні гроші. Зраділа юрба послухалась, а це дало змогу вельмишановному імператорові виїхати без перешкод парадною брамою.

Нашому народові притаманна розбещеність, ненаситна пожадливість, він завжди чогось просить: то хліба, то взуття, то худоби, то пожертвувань на будівництво доріг. А володар же так любив відвідувати провінцію! Любив давати простим людям доступ до себе, щоб дізнатись про їхні клопоти, любив потішити обіцянкою, похвалити покірливих і працьовитих, засудити ледачих і неслухняних.

Але ця любов добродійного монарха позначалася на скарбниці, бо провінцію треба було спочатку підготувати, прибрати, підмалювати, поприкопувати сміття, знищити мух, збудувати школу й одягти дітей у форму, потинькувати муніципальний будинок, пошити прапори й намалювати портрети найсвітлішого монарха. Хіба б це було гідним імператора, якби він з'явився несподівано, мов з-під землі, наче якийсь

нікчемний збирач податків, і побачив життя таким, як воно є насправді. Можете собі уявити метушню й переляк місцевих урядовців!

Тепер дорікають найвеличнішому монархові, що він у кожній провінції мав по палацу, завжди готовому прийняти його. Так, у цьому була певна надмірність. Скажімо, в пустелі Огадену кілька десятків років тому теж збудовано такий палац — в ньому постійно мешкали слуги, були наготові свіжі продукти, а імператор прожив там лише один день.

Та припустімо й інше: саме серед цієї пустелі його застала ніч. Що б він тоді робив без цього палацу? На жаль, наш неосвічений народ ніколи не зрозуміє, що існують вищі міркування, якими керуються монархи.

Е: «Уявіть собі Золотий зал, пане Капусцінський, у годину скарбниці. Поряд з імператором стоїть підстаркуватий Аба Ганна, а за ним його торбник. У другому кінці залу, на перший погляд, безладна тиснява, але кожен добре пам'ятає своє місце в черзі. Тут зібрався цілий натовп, адже наш ласкавий володар, перебуваючи в Аддіс-Абебі, приймав щодня силу-силенну підданців.

А взагалі його величність дуже часто залишав столицю й від'їжджав за кордон чи в провінцію — закладати будову, відкривати дорогу чи вивчати життя народу, втішати й підбадьорювати його. Палац тоді втрачав усі ознаки резиденції монарха, придворна обслуга влаштовувала велике прання, розвішувала на шнурах білизну, діти пасли на газонах кіз, чиновники протокольного відділу цілими днями сиділи в міських барах, вартові замикали брами й спали під деревами.

Та ось його величність повертався: про це сповіщали фанфари. Палац знову оживав. Повітря в Золотому залі наелектризовувалося. Запрошених починали корчити судоми, й причиною цього була ота шкіряна торбинка. Люди підходили по черзі до ласкавого володаря, розповідали про свою скруту. Він слухав, а потім сам розпитував.

Мушу визнати — імператор був надзвичайно скрупульозний у фінансових справах. Будь-яка витрата в імперії, більша за десять доларів, вимагала його особистого схвалення, а тих міністрів, що просили схвалення навіть на менші суми, він особливо заохочував. Щоб віддати автомашину міністерства в ремонт, потрібна згода імператора. Замінити труби в міському водогоні — потрібна згода імператора. Закупити простирадла для якогось готелю — потрібна згода імператора.

То була справді гідна подиву працьовитість і ощадливість. Переважну частину свого дня монарх проводив за вивченням рахунків і кошторисів, відхиляв пропозиції, роздумуючи про людську хтивість, хитрість і зухвальство. Він ніколи не відчував ні втоми, ані апатії. Державна скарбниця була його особливою пристрастю: міністра фінансів Ельму Дересу імператор приймав надзвичайно часто.

Потрібним людям наш володар ніколи не відмовляв. Вислухавши відповідь на досадкове запитання, він казав прохачеві, що розв'яже його фінансові труднощі. Ощасливлений низько вклонявся. Імператор повертав голову до Аби Ганни й пошепки називав йому суму, яку належало дістати з торбинки. Аба Ганна виймав гроші, вкладав у конверт і простягав зворушеному прохачеві, який удячно вклонявся й, задкуючи, виходив.

А потім починав невдячно скиглити, бо, розкривши конверт, знаходив там не те, що нібито обіцяв йому імператор. Але повернутися чи подати нову петицію? Оскаржити дії найлюбішого монархового сановника? Це було неможливо. Скільки ворогів зажив собі серед цих ненаситних здирників богобоязний скарбник і сповідник!

Наш вельмишановний монарх розкидав голоті мідяки, а сановників наділяв великим багатством. Роздавав їм маєтки, землю, селян, з яких можна було здирати податки, дарував золото й титули. Кожен, довівши свою лояльність, міг розрахову-

вати на щедрі дари, а проте скрізь вирували пристрасті, точилася постійна боротьба за привілеї, всі щось безупинно видирали й виривали.

Могутній володар з цікавістю придивлявся до цієї роботи ліктів. Він любив, щоб його наближені примножували свої маєтності, щоб зростали їхні рахунки й тріщали гаманці. Я не пам'ятаю випадку, коли б щедрий монарх скасував чийсь номінацію або понизив кого за хабарництво. Бери, аби був лояльним! Завдяки своїй дивовижній пам'яті, а також постійним доносам, він докладно знав, хто скільки має. Але цю бухгалтерію імператор вів для себе, ніколи не роблячи з неї жодних висновків, якщо людина поводитися лояльно. Коли ж відчував хоч тінь непокори, відразу все конфіскував у зрадника, відбирав у нього райського птаха!

Був ось такий випадок: один щирий патріот, видатний партизанський ватажок у роки війни з Муссоліні Текеле Вольде Гаваріат (імператор його й раніше не любляв) відмовився від монарших дарів і привілеїв, до того ж ніколи не брав хабарів. За наказом нашого милосердного володаря його довгі роки тримали у в'язниці, аж поки й стратили».

Дж. Х-М.: «Я був дуже значним чиновником протоколу, та поза очі мене називали зозулею вельмишановного імператора. Пішло це ось від чого: в його кабінеті стояв швейцарський годинник із зозулькою, яка сповіщала йому час. Приблизно таку саму роль мусив і я виконувати при імператорові. Коли за протоколом він мав перейти від однієї справи до іншої, я підходив і вклонявся кілька разів. Це був для нього сигнал, що надійшов час розпочинати наступну справу. Люди, які охоче кепкують з нижчих за себе, насміхалися, буцімто класти поклони — то мій єдиний фак і навіть сенс існування.

Так, мабуть, воно й було. Я не мав інших обов'язків, крім отого. Але якби ранг давав мені право на таку сміливість, я міг би їм відповісти, що мої поклони мають функціональний характер і не позбавлені глузду, бо служать державній справі. Це зовсім не те, що роблять юрби сановників, по-холопському кланяючись без жодної потреби: гнучкості їхніх ший вимагав не найвищий обов'язок, а нище прагнення продемонструвати відданість, сподіваючись підвищень чи подачок.

Мені доводилося навіть дбати про те, щоб у загальній масі нескінченних поклонів не загубився мій службовий уклін, знайти таку позицію, щоб настирливі підлабузники не відтрутили мене, бо тоді імператор, не діставши вчасно інформації, міг займатись однією справою за рахунок іншої, не менш важливої.

Та майже всі мої зусилля сходили нанівець, коли кінчалась година скарбниці й мала розпочатися година міністрів. Цю годину було присвячено справам імперії, але яка там імперія, коли тут відчинено сейф, а навколо товчється мурашник обранців! Ніхто не хоче йти з порожніми руками, без конверта. Іноді його величність реагував на таку пожадливість добродушним докором, але ніколи не гнівався, бо знав, що відчинена скриня найкраще згуртовує підданців. Знав і те, що ситому завжди мало, а де ж можна було насититись краще, ніж у палаці? Хоч заколотники тепер здійсмають навколо цього стільки галасу.

Ніде правди діти: що далі, то ставало гірше, бо все більше занепадали підвалини імперії, і все дужче напирали обранці на скриню. Що зухваліше підносили голову заколотники, то старанніше сановники натоптували капшуки, що ближче було до кінця, то настирливіше видирали вони дари. Замість того, щоб братися до стерна й вітрил, бо ж було ясно, що корабель тоне, — кожен вельможа все загірбав і загірбав, крадькома надивляючись доброго човника. І така лихоманка охопила палац, така атака йшла на скриню, що коли комусь це було й не до смаку, його силоміць утягали в загальний натовп, і він задля спокою й пристойності теж починав гребти до себе. Якось так уже повернулося, що брати вважалося пристойним, а не брати — безчестям, неповноцінністю, жалюгідною імпотенцією. Й той, хто встиг найбільше

нагребти, ходив з такою міною, наче хизувався своїми здібностями й зверхньо на-казував іншим — навколішки!

Усе пішло шкереберть, тож навряд чи я дуже звинив у тому, що не міг належно виконувати своїх обов'язків і з неприпустимим запізненням подавав знак про закінчення години скарбниці, щоб високошановний імператор міг почати годину міністрів».

Р. Г.-Т.: «Година міністрів починалась об одинадцятій. Скликати міністрів не доводилося, вони за звичаєм збирались у палаці з самого ранку; відвідувачі часто скаржилися, що не можуть застати міністра в його кабінеті, а секретар незмінно відповідав: міністра викликав імператор. Так воно й було. Наш імператор справді волюбив мати всіх на очах, під рукою. На міністра, що уникав цього, дивилися скоса; такий не міг довго протриматись. Та й подібних міністрів не було. Хто допивався до цього крісла, той уже знав уподобання монарха й старанно їх дотримував.

Оскільки на цих прийомах його величність мав звичку мовчати, вичікувати й зволікати, міністри також мовчали, вичікували й зволікали. Й життя палацу, зовні метушливе і гарячкове, фактично було сповнене отим мовчанням, вичікуванням і зволіканням. Шеф кожного міністерства намагався ходити в палаці тими коридорами, в яких мав найбільше шансів зустрітись з найвельможнішим і вклонитись йому. Особливу старанність у доборі маршрутів виявляв той міністр, якому натякнули, що є донос про його нелояльність. Бідолаха цілими днями чатував на милосердного імператора, щоб усім своїм виглядом, який аж променився відданістю, довести цілковиту фальш злостивого доносу.

Монарх мав звичай приймати кожного міністра окремо, даючи йому змогу вільно доносити на своїх колег, бо під час аудієнцій сановники здебільше говорили не так про власне відомство, як про непорядки в сусідів. Ця тактика давала монархові змогу складати в сумі цілісну картину. Він обдаровував ласкою саме тих міністрів, які не вирізнялися гостротою розуму. При цьому імператор керувався далекоюсжним принципом, про який варто сказати докладніше.

Хайле Селассіє обстоював прогрес. Варто переглянути його автобіографію, продиктовану ним в останні роки життя, і враз стане ясно, як він боровся з варварством, темрявою, що панували в цій країні. (Р. Г.-Т. вийшов до іншої кімнати, приніс випущений у лондонському видавництві «Іллендорф» солідний том під назвою «Моє життя й ефіопський прогрес», перегорнув кілька сторінок і повів далі) — Ось тут, наприклад, імператор пригадує, як уже незабаром після коронації він скасував одрубання рук і ніг, хоча доти це було звичайною карою навіть за дрібні злочини. Далі пише, що поклав край ще одному звичаєві: раніше звинувачений у вбивстві (для звинувачення вистачало поголосу, бо тоді судів ще не було) мав бути привселюдно зарубаний, до того ж вирок виконував найближчий родич, хоч би й син, батько або мати. Імператор же запровадив посади державних катів, спеціальні місця страти й вогнепальну зброю.

Він же власним коштом придбав дві перші друкарні, після чого почала виходити перша в історії країни газета. Відкрив перший банк, запровадив у країні електричне світло — спочатку для палацу, пізніше й для інших будинків.

Далі: скасував практику заковувати в'язнів у ланцюги, натомість запровадив звичайні в'язниці, утримувані імперським коштом. Видав декрет, що засуджує работоргівлю, ухваливши ліквідувати її до 1950 року.

Далі: декретом скасував так звану лебашу — чаклунський метод викриття злодіїв: малих хлопців напоювали зіллям, а ті, запаморочені, керовані надприродною силою, заходили до будь-якого будинку й вказували на «злодія». Після цього приреченому, за традицією, відрубували руки й ноги. Уявіть собі життя в країні, де без-

невинного можуть коли завгодно порубати на шматки. Ідеш собі вулицею, а тебе хапає за холошу одурманена дитина, й натовп відразу береться за сокири; або си-диш удома, обідаєш, а тебе хапають і тягнуть рубати. Уявіть собі це життя, й ви зро-зумієте глибину зламу, що його здійснив наш добросердий володар.

Та й хіба тільки це? Він скасував примусову працю, запровадив перші автомо-білі, організував пошту. Зберіг публічне покарання різками, але засудив афарсат: раніше, коли десь учиняли злочин, сили порядку оточували село чи містечко й мо-рили голодом людей, доки хтось урешті виказував винного; мешканці так боялися неправдивого доносу, й кожен так пильно стежив один за одним, що врешті вони всією громадою помирали від голоду. Це й звалось афарсатом.

А. А.: «Ніхто, ну зовсім ніхто не передчував, що наближається катастрофа. А як-що хтось там щось і передчував, щось там комусь у голові й ворухнулося, то так невиразно, що ніхто й значення всьому тому не надавав. Хоч здавалося, начебто палацом давно вже блукав камердинер, то там, то там гасячи світильники. Люди поступово призвичаїлися до нього, навіть з'явилося якесь заспокійливе внутрішнє відчуття, ніби так воно й має бути, краще все пригасити й притемнити, щоб зроби-лося поночі й усе огорнув морок.

Але в імперії почались неподобства, які завдавали багато неприємностей усьому палацові, а надто — нашому міністрові інформації Тесфає Гебре-Егзи, розстріляному пізніше бунтівниками,— тими, що панують тепер.

Почалося з того, що влітку 1973 року до нас приїхав кореспондент лондонського телебачення, якийсь Джонатан Дімблбі. Він приїздив не вперше — колись уже робив хвалебні фільми про нашого імператора, через те нікому й на думку не спало, що журналіст, який раніше хвалив, тепер почне гудити. Та вже така, мабуть, натура в отих підлих людей без віри й совісті.

Цього разу, замість показувати, як наш монарх дбає про поступ країни й доб-робут простих людей, Дімблбі майнув кудись на північ, звідки, як переказували приїхав приголомшений і відразу ж повернувся до Англії.

Не минуло й місяця, як з нашого лондонського посольства надійшло повідом-лення: Дімблбі демонстрував на телебаченні свій новий фільм «Прихований го-лод», у якому цей негідник удався до всіляких демагогічних вивертів, знявши ти-сячі людей, що помирають з голоду, і тут же — нашого найсвітлішого монарха, що розмовляє з вельможами. Потім показав дороги, вкриті десятками кістяків померлих від голоду, і відразу ж наші літаки, що привезли з Європи шампанське й ікру; тут — цілі юрби конаючих бідняків, там — імператор годує своїх псів м'ясом із срібної таці. Й так навперемінки: розкоші — злидні, багатство — розпач, корупція — смерть. Крім того, Дімблбі заявив, що в лещатах голоду вже загинуло сто, а може й двісті тисяч чоловік і що інші тисячі приречених можуть найближчими днями роз-ділити їхню долю.

В донесенні з нашого посольства повідомлялося, що після демонстрування філь-му в Лондоні зчинився великий скандал, до парламенту подано запит, газети били тривогу, ганьблячи нашого добродесного монарха. Преса й тут виявила цілковиту без-принципність: вповодж років вустами Дімблбі вихваляла імператора, а тут раптом — без жодного приводу й попередження — почала невтримно ганьбити. Нащо все це? Звідки така підступна аморальність?

Трохи пізніше посольство донесло, що з Лондона вилітає цілий літак кореспон-дентів різних європейських газет, щоб на власні очі побачити, як люди помира-ють з голоду, ознайомитися з нашим життям взагалі, а заразом встановити, куди дівається допомога, яку європейські уряди надають великому Цареві царів, щоб розвивати нашу країну. Та це ж, якщо коротко сказати,— втручання у внутрішні справи!

Серед наближених до імператора панувало розгублення, всі обурювались, але незрівнянний володар наш наказав не втрачати спокою. Отже, ми почали чекати на високі вказівки. Дехто висловив думку — насамперед відкликати лондонського посла: адже його прикрі повідомлення внесли в життя палацу стільки тривоги! Міністр закордонних справ заперечив, мовляв, це лише налякає інших послів, які взагалі перестануть будь про що доповідати, а його величності належить знати, що про нього думають у різних кінцях світу.

Члени Ради корони зажадали не приймати літака — завернути назад усю оту богухульну сволоту. Але як ти її завернеш, сказав міністр інформації, коли вона зчинить ще більший галас і почне ще дужче гудити нашого найласкавішого монарха? Рада ухвалила подати імператорові таку ідею: впустити, але заборонити. Тримати кореспондентів в>Addis-Abebe, хай пишуть тільки те, що їм пощастить знайти в наших газетах.

А преса наша була лояльна, скажу навіть — зразково лояльна. Щоправда, не дуже масова — на тридцять з чимось мільйонів підданих друкувалося двадцять п'ять тисяч примірників газет, але наш володар виходив з принципу, що навіть найпопулярнішу газету не слід видавати надмірним тиражем, бо це може викликати в людей звичку читати, а там уже тільки крок до звички мислити, й відомо, до яких це призводить прикостей, клопотів і хвилювань: щось там буде лояльно написано, та не лояльно прочитане, хтось почне з лояльності, а пізніше йому захочеться трохи збочити, — й так чимраз далі й далі від трону та прогресу, чимраз ближче до баламутів.

Ні-ні, наш монарх не міг потурати такому, бо й сам не був ентузіастом читання.

Незабаром ми зазнали справжньої навали іноземних кореспондентів. Пам'ятаю одну прес-конференцію. Як, питають, з проблемою голодної смерті? Мені про це нічого не відомо, відповідає міністр інформації. Мушу сказати, він був не надто далекий од правди. По-перше, голод сотні років вважався в нашій імперії річчю буденною й природною, й нікому ніколи не спадало на думку знімати з цього приводу галас. Надходила посуха, земля вигоряла, худоба падала, селяни вмирали — звичайний процес, що був у згоді з законами природи й одвічним порядком речей.

Ніхто з нас не зважився б відвертати увагу монарха тим, що, мовляв, у такій-от провінції хтось там сконав од голоду. Та й сам достойний монарх, відвідуючи провінції, не мав звички затримуватися там, де панує голод. Та й що взагалі можна побачити під частаких офіційних відвідин? А ми уникали будь-куди їздити, бо варто було тобі залишити палац, як тут же на тебе зводили такі наклепи, що ти часом опинявся мало не на вулиці. Звідки ж могли ми знати, що на півночі якийсь надзвичайний голод?

Чи можна нам, питають кореспонденти, поїхати на північ? Не можна, пояснює міністр, бо на дорогах шаліють розбишаки.

Цього разу він теж не дуже брехав, бо останнім часом по всій імперії завелися безліч усіляких озброєних злочинців.

Після цього міністр повіз кореспондентів на прогулянку столицею, показуючи їм фабрики, вихваляв прогрес, але ті про це й слухати не хотіли — давай голод та й годі! Але ж тут трапилася нова пригода. Наші бешкетники-студенти відрядили були на північ своїх товаришів, і ті навезли безліч фотографій та страшних розповідей про те, як помирає народ, і все це потай передали кореспондентам.

Зчинився скандал, уже годі було далі замовчувати. Кореспонденти ще дужче напірали, вимахували знімками, питали, що зробив уряд для подолання голоду?

Ясновельможний імператор, відповів їм міністр, надає цій справі величезної ваги. «А конкретно?! Конкретно?!» — волала та згряя. Наш володар, спокійно відповів міністр, у слушний час ознайомить пресу зі своїми намірами. Це не входить до повноважень міністра.

Зрештою кореспонденти відлетіли, й близько не бачивши голодуючих. То була блискача операція, наша преса гідно оцінила здібності міністра. Ми полегшено зітхнули, тільки боялися, що коли цього міністра інформації не буде, все повернеться на гірше, що, до речі, й справдилося, коли ми його втратили.

Між нами кажучи — це зовсім непогано для зміцнення порядку й утримування підданців у покорі, коли народ дещо схудне й виголодне. Цього вимагає й наша релігія: половину днів на рік дотримувати суворого посту, бо хто не дотримує його, той бере на себе важкий гріх і починає тхнути пекельною сіркою. У піст не можна їсти частіше, ніж раз на день, та й нічого іншого, крім коржа з пряною приправою.

Чому такі суворі правила заповіли нам предки, наказуючи безупинно вмертвляти плоть? А тому, що людина зроду істота зла, а дурні розкоші породжують спокусу непослуху, корисливості і розпусту. Голодний ніколи не бунтуватиме. На півночі не було жодного заколоту, там ніхто й не писнув. А як тільки плебей почне їсти досхочу, а ви спробуєте відібрати в нього миску, — негайно збунтується. В голодного тільки хліб на думці, всі свої сили він витрачає тільки на це, для іншого йому вже бракує й кебети, й волі. Хто розбурхав імперію, хто її повалив? Не ті, хто мали багато, й не ті, хто не мали нічого, лише ті, хто мали трохи. Саме цих і треба стерегтися, бо то найзажерливіша сила».

З. С.-К.: «У палаці страшенно обурювались підступністю європейських урядів, які дозволили отому Дімблбі та його компанії зчинити такий галас навколо голоду. Частина сановників була за те, щоб надалі все чисто спростовувати, але це вже було неможливо, оскільки сам міністр інформації сказав кореспондентам, що ясновельможний володар приділяє голодові величезну увагу. Доводилось обрати новий шлях: звернутися по допомогу до закордонних благодійників.

І невдовзі надійшли приємні звістки. То якісь літаки прилітали з зерном, то з'являлись кораблі з борошном та цукром, прибули лікарі й місіонери від добродійницьких організацій, іноземні студенти, а також перевдягнені санітарами журналісти. Всіх тягло на північ, до провінцій Тігре й Уолло, а також в Огаден, де нібито цілі племена гинули від голодної смерті.

В палаці знову спохмурніли — яка вітіхати стільки чужоземців, коли вони з усього дивуються та й ще критикують.

Передчуття не зрадило наших сановників. Усі оті місіонери, лікарі й «санітари», діставшись півночі, побачили щось дуже для себе страшне: тисячі померли від голоду, а поряд базари й магазини, повні продуктів. Був недорід, і селяни мусили все віддати панам, а спекулянти скористалися з того й так нагнали ціни, що мало хто міг придбати жменю зерна. Прикра справа, а ще прикріше, що тими спекулянтами були наші сановники. Чи ж личить називати отак офіційних представників нашого володаря?

Коли галас місіонерів та «санітарів» досяг столиці, у палаці почали вимагати, щоб усіх отих добродійників і філософів вигнали геть. Але як ти їх тепер виженеш? — заперечили інші. Непристойно переривати боротьбу з голодом, адже й імператор надавав їй надзвичайного значення!

Ми не знали, що робити: вигнати — погано, залишити — теж погано... Й раптом — новий грім. Оті «санітари» та місіонери зняли новий гвалт, нібито транспорти борошна та цукру не доходять до голодуючих, продукти зникають дорогою, й треба простежити, де саме. Вони заходились власними силами розслідувати, винюхувати. Знову з'ясувалося, що винні спекулянти, які цілі транспорти звозили до своїх складів, наганяючи ціни й натоптуючи кишені. Як це розкрилося — тепер важко збагнути. Адже було домовлено, що імперія приймає допомогу, але розподілом займатиметься сама, бо інакше це було б втручанням у наші внутрішні справи

Аж тут знову виринули наші студенти, почались маніфестації, студенти викривали корупцію, вимагали притягти винних до суду, скрізь лунало: «Ганьба! Ганьба! Геть імперію!». Поліція стріляла, заарештовувала. Все вирувало й бурхало. В ті дні мій син Хайлу рідко бував удома. Університет оголосив відверту війну палацові. Так усе й почалося — з геть нікчемного приводу, з маленького подразнення, такого малесенького — ну зовсім нікчемного, на яке раніше ніхто й уваги б не звернув.

Мабуть, колись надходить така мить, коли найменша дрібничка викликає революцію й стає приводом до війни. Мав рацію наш начальник поліції, пан генерал Ілма Схібесхі, пропонуючи шукати дірку там, де ще її немає, не лінуватися, шукати пильніше, дмухати на холодне й не забувати правила: коли зернина випустить паросток, його треба негайно вирвати, не чекаючи, поки підросне. Але й генерал, видно, не знайшов.

А оте нікчемне подразнення полягало в тому, що в університеті влаштували показ найновішої моди, хоч будь-які збори було в принципі заборонено. Й ось цією мирною, сказати б, легковажною подією й скористалися студенти, щоб зібратися у величезний натовп і рушити на палац.

Відтак вони вже не дозволили загнати себе до домівок, без кінця мітингували, перті й затяті, й не відступили ані на крок. Генерал Схібесхі рвав на собі волосся: кому б же спало на думку, що революція може початися з показу моди! Але саме так, власне, все й почалося.

«Батьку, — сказав мені Хайлу, — це початок вашого кінця! Далі так жити не можемо. Отой голод і розбещеність двору ганьблять нас. Країна тоне в корупції, люди вмирають від голоду, всюди темрява й варварство. Нам соромно за таку країну, оскільки ж іншої не маємо, мусимо самі витягти її з багна. Ваш палац скомпрометував нас перед цілим світом і мусить бути стертий з лиця землі. Так, армія нуртує, столиця теж, і цього вже не можна спинити. Годі далі терпіти таку ганьбу!»

Отаке відчуття сорому за батьківщину захопило наших молодих людей. То був шляхетний потяг, але ж вони ще тільки вступали в життя. Вони хотіли йти в ногу з двадцятим сторіччям і мріяли про двадцять перше, коли скрізь запанує благословенна справедливість. Нічого іншого вони не вигадали, вирішивши, мабуть, так упорядкувати світ, щоб на нього можна було дивитися з гордістю. Але ж це молоді люди, дуже молоді!»

Т. Л.: «Коли вся країна вирувала від голоду, місіонерів, «санітарів», студентських мітингів, стрільниці поліцейських, наш імператор вирішив поїхати до Ерітреї, де на нього вже чекав онук — командувач морського флоту Ескіндер Десте. Імператор мав намір прогулятися морем на адміральському крейсері «Ефіопія», та двигуни крейсера виявились не в порядку, й прогулянку довелося відкласти. Але прогулянка все-таки відбулась: імператора запросив до себе на борт знайомий французький адмірал Ель».

Наступного дня, вже висівши на порту Массая, незрівнянний монарх прийняв на себе високий чин адмірала імператорського флоту, почепив офіцерські погони сімом курсантам, пославши в такий спосіб наші військово-морські сили. А на березі, в самій Ерітреї, відзначив нагородами багатьох отих бідолах, яких місіонери й «санітари» обвинуватили в спекуляції та обкраданні голодних. Цим він хотів довести безневинність своїх північних сановників і припинити всілякі наклепи проти них.

Все ніби йшло як слід, успішно й благополучно, найвищою мірою лояльно, імперія зростала, розвивалася й навіть — як підкреслював наш володар — квітла. Коли це раптом донесення: оті заморські добродійники, що взяли були на себе невдячний тягар годувати наш завжди неситий народ, збунтувалися й припинили допомогу, бо наш міністр фінансів, пан Єльма Дереса, прагнучи поповнити імператорську скарбницю, наклав на їхні вантажі високе мито. Хочете допомагати, заявив міністр,

допомагайте, але платіть за це! А вони дивуються: як то платити? За нашу ж допомогу? Авжеж, каже міністр, я одержав на це інструкції. Допомогати хочете, але так, щоб імперія нічого з того не мала?

На допомогу міністрові прийшла наша преса, картаючи добродійників за те, що вони припинили допомогу, в той час як нещасний народ від злиднів і голоду зовсім позбувся глузду — виступає проти імператора. А тут саме відомості надійшли, що вже померло від голоду півмільйона людей. Наші газети й це віднесли на ганебний рахунок тих знеславлених альтруїстів.

Тим часом імператор повернувся з Ерітреї. В столиці, як завжди, його зустріли покірливо й шанобливо, але в тій покірливості відчувалась невиразна двозначність, якась ніби покірлива непокірливість. Та й овації були вже не такі галасливі, скорше навіть стримані й похмурі. Одне слово, хоч і вітали, але пасивно й мляво. Коли проїздила машина імператора, всі знову падали долілиць, але вже не так, як раніше! Колись падали-припадали, падали до самозабуття, відчуючи себе порохом, уся ота вулична голота мала себе за ніщо, лише простягала руки й благала ласки монарха. А тепер? Так, усі ніби падали, адже ж те падання було повільне, бездушне, сонне, наче з примусу, аби спекатися.

Прибувши до палацу, імператор вислухав донос міністра торгівлі Кетемі Іфру, який звинувачував міністра фінансів Їльму Дересу в тому, що той, накладаючи високе мито, викликав припинення допомоги голодуючим. Та монарх жодним словом не осудив пана Їльму Дересу, навпаки, був ще й задоволений. Адже наш володар дуже неохоче приймав ту допомогу, бо весь галас навколо неї, всі оті зітхання, похитування голови з приводу помираючих дистрофіків вносило дисонанс у загальну гармонію держави, яка перед тим так упевнено простувала шляхом прогресу, наздоганяючи й навіть випереджаючи інших. Жодна допомога вже непотрібна, голодуючим вистачить того, що наш добродісний імператор особисто приділяє їм величезну увагу. А це неабияка увага, вона вища від усіх на світі уваг, вона зціляє, зміцнює надію: хоч би яка біда спіткала підданців, хоч би яке трапилося лихо, ясновельможний імператор зверне на це всю свою величну увагу...»

Д.: «Сімдесят четвертий рік! Хто міг тоді передбачити, що він буде для нас останнім? Щоправда, країну оповили якісь сутінки, невиразна хистка неадаптивність, атмосфера спротиву, то важка, то нервова й напружена, то млява, іноді проясніє, часом знову стане темніше, але щоб отак раптом, відразу в прірву?

Й ось дивись, а палацу не бачиш. Шукаєш його, та не знаходиш. Питаєш, де він, а ніхто тобі не відповідає. А почалося ж усе...

Та, власне, воно починалося стільки разів, а нічим не кінчалося, і ми зрештою звикли до цього, призвичаїлися й самозаспокоїлись, навіть виплекали в собі надію, що зрештою виборсаємося, а що маємо — ніколи не віддамо.

Але те самозаспокоєння зрадило нас. У січні сімдесят четвертого генерал Беле-та Абебе робив інспекційну поїздку по Огадену. Й ось із міста Годе надійшла нечувана звістка: генерала заарештовано в тамтешніх казармах, і солдати примусили його їсти з їхнього казана. Їжа там така погана, що всі боялися: бува генерал захворіє й помре?

Імператор відрядив туди десантну частину своєї гвардії, генерала звільнили й поклали до госпіталю.

Всі сподівалися страшної кари, адже імператор найбільше уваги приділяв саме армії, постійно збільшував бюджет на її утримання, підвищував плату, а тут з'ясувалося, що ті гроші пани генерали перекладали у власні кишені!

Але імператор не покарав жодного з них, лише солдатню наказав розігнати по інших частинах. Після цього прикрого інциденту, який мусив насторожити всіх, бо ж ми мали найбільшу в Чорній Африці армію — предмет безперервної уваги імперато-

ра, настала тиша, але ненадовго: за місяць пстому дійшла нова чутка та й ще яка! В гарнізоні Негеле південної провінції Сідамо солдати заарештували вищих офіцерів. Почалося з того, що повисихали солдатські колодязі, а офіцери заборонили рядовим брати воду із свого колодязя. Там пекучі тропіки, солдати від спраги втратили розум і вчинили заколот. Треба було бі там висадити десант імператорської гвардії, щоб приборкали солдатів, але зараз було не до них. Який то страшний і незрозумілий видався місяць лютий, коли навіть у столиці траплялися випадки цілком несподівані й протиприродні! Якось зчинився заколот під самісінькими мурами палацу, теж абсолютно несподівано: просто міністр торгівлі підвищив ціни на бензин. Таксисти оголосили страйк. Наступного дня вже страйкували вчителі, вийшла на вулиці учнівська молодь, яка підпалювала міські автобуси. Автобусна ж компанія була власністю ясновельможного монарха.

Поліція намагалася втихомирити учнів, схопила п'ятьох і для розваги турнула їх покотом з гори, стріляючи навздогінці: трьох убито, а двох важко поранено. Після цих заворушень почався справжній розгардіяш. На підтримку учнів вийшли студенти, яким науки вже не йшли в голову, їм тільки й треба було скрізь стромляти свого носса та підкопуватись.

Тепер вони перли просто на палац. Ну, поліція стріляла, заарештовувала, цькувала їх собаками, але так і не змогла вгамувати. Імператор наказав скасувати оте підвищення цін на бензин, та запізно. А тут ще, наче грім з ясного неба, новина: в Ерітреї повстала Друга дивізія. Повстанці захопили Асмару, взяли під арешт свого генерала, потім і губернатора провінції й передали по радіо безбожну відозву: зажадали справедливості, вимагали підвищити платню, поховати загиблих і померлих. В Ерітреї важко, там партизанська війна, сила-силенна народу гине, отож здавна існує й проблема поховання, бо, намагаючись обмежити надмірні військові витрати, імператор дозволив ховати тільки офіцерів, а рядових залишали гієнам і стервятникам. Оце й стало приводом заколоту.

Наступного дня до бунтівників приєднався морський флот, а його командувач, онук імператора, втік у Джібуті. Кепсько, коли членові імператорської родини доводиться рятуватись у такий ганебний, принизливий спосіб!

А лавина котилася далі. Того самого дня збунтувалися військові пілоти, над містом літали літаки, навіть чутка пішла, що скидають бомби. А на завтра заворушилася наша найбільша й найзначніша Четверта дивізія, яка обложила столицю, вимагаючи підвищити платню й віддати до суду панів міністрів та інших сановників, бо вони, мовля, по вуха погрузли в хабарництві й заслуговують ганебного стовпа.

Якщо вже й Четверта дивізія зайнялась, то значить, полум'я біля самого палацу, треба якнайшвидше гасити його. Тієї ж ночі наш володар оголосив про підвищення платні солдатам — аби тільки повернулися до казарм, аби настав спокій. На угоду бунтівникам імператор наказав прем'єрові Аклілу з усім урядом подати у відставку, хоч наказ той дався йому нелегко, адже Аклілу, дарма що його всі ненавиділи, був улюбленцем і довірником імператора. Прем'єром став Енделькачев, що мав репутацію ліберального діяча, до того ж умів красно говорити.

С.: «Не треба думати, ніби ми стали жертвами диявольської змови. Двір міг би стояти ще тисячі років, бо жоден двір не руйнується сам по собі. Та тоді, коли нас закрутило й понесло, я ще всього не знав. Ми були запаморочені, ми й далі сліпо вірили в свою могутність і нічого не помічали навкруги. Тим часом вулиця безперервно вирувала: студенти, робітники, мусульмани, всі вимагали прав, щодня — страйки, мітинги, погрози урядові. Надійшли чутки про заколот у Третій дивізії, Огаденській. Тепер уже вся армія повстала, тільки імператорська гвардія ще лишалась лояльною. Повсюдна анархія й ворожа агітація призвели до того, що й у палаці почалося глухе перешіптування й презирання: що буде? Що робити? У всіх опусти-

лися руки, всі тільки гасають коридорами, збираються купками, стиха про щось до-мовляються, погрожують народові.

Потроху в палаці утворилися три фракції. Найзавзятіші вимагали заарештувати верховодів, кинути за ґрати всіх бунтівників, розстрілювати, вішати. Цих очолювала донька імператора Тенене Ворк, шістдесятирічна матрона, затята і зла; вона все жит-тя докоряла батькові за його добросердя.

Окремо гуртувалися ліберали. То були люди слабкодухі, любили пофілософству-вати, вважали, що бунтівників слід запросити за стіл і, вислухавши їх, щось змінити в імперії, щось виправити. Тут вирішальне слово було за князем Мікаелем Імру, лю-диною відвертої вдачі, схильною до поступок. Князь багато подорожував, побачив світу.

Третя фракція була найчисленніша. Ці взагалі ні про що не думали, сподівалися, що їх, мов той корок на воді, носитимуть хвилі заворушень, аж поки все якось саме собою владнається і їх урешті приб'є до затишної гавані.

Але всі ці балачки й надалі велись потайки, бо ж ясновельможний імператор не зносив жодного тиску, хоча фракції чимраз одвертіше виступали одна проти одної, нападали, випускали пазурі, вимахували руками. В палаці знову все ожило, по-вернулася давня бадьорість і стало якось по-домашньому звично й затишно, як і колись».

Л. С.: «А нашому володареві день у день гіршало. Він погано спав або й до ранку не стуляв очей, а потім цілий день куняв. Ні з ким не розмовляв навіть за тра-пезою, в колі сім'ї, й майже перестав їсти. Пожвавлювався тільки в годину доносів, наприклад, коли йому повідомили, що в Четвертій дивізії виикла таємна офіцерська організація, яка має агентів по всіх гарнізонах країни, а також серед поліції, але хто ті агенти — того й інформатори доповісти не могли: так усе суворо засекречено.

Імператор, як і в давніші часи, охоче слухав і жодних зауважень не робив, ні про що не розпитував. Замість карати й вішати бунтівників, мовчки гуляв парком, годував свою пантеру й сипав зерно птахам.

А в середині квітня, коли вулиці аж клекотіли від постійних сутичок, він наказав провести врочисту церемонію оголошення спадкоємця престолу. Сановники зібрались у Великому тронному залі, перешіптуючись і силкуючись угадати, кого він назве своїм спадкоємцем. Це було щось нове — досі імператор не дозволяв навіть думати про спадкоємця, не тільки говорити. А тепер, надміру хвилюючись, наш ласкавий во-лодар ледве чутно проказав, що, зважаючи на свій похилий вік, а також на дедалі настирливіші вимоги оголосити ім'я наступника, він оголошує: спадкоємцем корони — після його благочесної кончини — стане Зере Якоб.

Цей 20-річний молодик на той час перебував в Оксфорді — його щойно перед цим вислали з країни за надто розпусне життя. Його батько князь Асфа Воссену, ос-танній живий син імператора, розбитий паралічем, лежав у швейцарській клініці. І хоч така була воля нашого повелителя, найстаріші сановники та сиві члени Ради ко-рони почали ремствувати по кутках, навіть протестувати, що не потерплять над собою зеленого молодика, бо це для них, старих і заслужених, відверта образа й прини-ження.

Таким чином виникла ще одна фракція — противників Зере Якоба. Зародилася думка посадити на трон доньку імператора, пані Тенене Ворк. Хоча дехто волів би віддати корону іншому онукові імператора — князеві Маконену, який саме навчався в одній з офіцерських шкіл США. Ці інтриги навколо спадкоємця заповнили звесь двір — усі забули й думати про події в імперії.

Аж тут — цілком несподівано! — до міста ввійшли війська й серед ночі заареш-тували всіх міністрів уряду колишнього прем'єра Акпілу, самого прем'єра, а також двісті генералів і вищих офіцерів, відомих своєю бездоганною, нічим не заплямованою до-

ьяльністю до імператора. Не встигли опам'ятатися від цього шоку, як змовники заарештували начальника генерального штабу Асефа Аєна, найвідданішу імператорові людину, яка в грудні 1960 року врятувала йому трон, а може, й життя.

В палаці зчинилася тривога й замішання. Фракція найрішучіших вимагала від імператора екстрених заходів: звільнити ув'язнених, розігнати студентів, а заколотників перевішати. Добросердий наш імператор лише слухав, підтакував і втішав. А ліберали почали вмовляти його, що це вже остання нагода сісти за стіл переговорів, щоб спільними зусиллями підлагодити, поліпшити імперію. Дорогоцінний монарх наш слухав і тих, так само підтакуючи й втішаючи. Минали дні, заколотники хапали в палаці то одного, то іншого, й пані Тенене Ворк ще дужче докоряла батькові за те, що не боронить сановників. Та, видно, імператор і не збирався їх боронити, бо хапали переважно тих, кого особливо висувала та або та фракція, — він і раніше поводився саме так: знищував надто впливових лідерів. Але княжна цього не розуміла й намагалась рятувати заарештованих.

Ішов уже травень — крайній термін для приведення до присяги нового кабінету Маконена, але служба імператорського протоколу повідомила, що це нелегко зробити, бо половина міністрів або вже заарештована, або втекла за кордон, або ж похвалася. Самого ж прем'єра студенти закидали камінням, бо Маконен ніколи не користувався популярністю. А тепер, піднявшись несподівано на таку висоту, він мовби виріс: потовщав, став таким пихатим, що вже нікого не впізнавав, навіть найближчих друзів. Щось носило його коридорами й залами палацу, він гасав по кабінетах негостинний і незбагненний для всіх, вимагаючи лестощів, плазування й обожнювання. А вже ж усі передчували, що Маконен довго не втримається, бо його ненавиділи й армія, й студенти.

Якось уже й не пригадаю, чи була та присяга, бо щоразу котрогось міністра кидали за ґрати. Й найдужче дивувало те, що ко.и когось кидали до в'язниці, це й досі робилося нібито від імені імператора й на догоду йому.

Це його дуже тішило, й коли княжна Тенене Ворк приходила до батька з черговою скаргою на військових, він соромив її, вихваляючи вірність і відданість своєї армії. В травні йому дали до цього реальний привід: на початку місяця ветерани влаштували перед палацом віропідданську маніфестацію, проголошували здравиці на честь монарха, а монарх поважно дякував армії з балкона за незламну лояльність та зичив їй дальшого благополуччя й успіхів».

У. З.-В.: «У палаці всі ходили тривожні й пригнічені, поопускавши руки, ніхто не знав, чого слід сподіватися завтра, коли імператор несподівано скликав радників. Вилаявши їх за те, що не дбають про поступ країни, він оголосив, що розпочне на Нілі будівництво греблі. «Якої греблі?!» — помертвіли розгублені радники, коли в провінціях голод, народ хвилюється, гомонить про те, що треба латати дірки в імперії, а в армії заколот, бунтівники хапають і кидають за ґрати сановників.

У палаці почалися нескінченні дискусії. Дехто казав, що краще було б підтримати голодуючих, а не зводити оту, як її... греблю! Міністр фінансів пояснював, що коли зведемо на Нілі греблю, це дасть можливість зрошувати поля й враз підніме врожайність, та й голоду більше не буде. А супротивники не вгавали ремствувати: скільки на те потрібно років, тим часом народ від голоду сконає. «Не сконає, — тлумачив міністр фінансів, — досі не сконав, то й тепер не сконає. А якщо оту, як її, не зведемо, то як наздоженемо інші країни?»

«Але ж з ким маємо змагатися?» — ремствують ті, що ремствували. — «Як то з ким? З Єгиптом», — каже міністр фінансів. — «Але ж Єгипет багатший за нас, та й то не за власні гроші греблю зводив, а ми звідки візьмемо?»

Пан міністр розсердився й знову почав пояснювати отим нерозумним, яка то важлива для прогресу річ, бо якщо не звести греблю, годі й думати про поступ уле-

ред. Наш володар що наказував? Щоб усі ми безперервно, без угаву розвивалися, віддаючи цьому душу й серце.

Міністр інформачії обнародував історичне рішення монарха, й ми й незчулися, як по всій столиці розвішали гасло: «Нехай тільки гребля стане — кожен все собі дістане, наклепники лютують — поступу не загальмують!»

Але ці гасла так розлютили офіцерів, що раду, призначену ясновельможним володарем наглядати за будівництвом, вони наказали заарештувати, мовляв, це — ще один привід для розквіту хабарництва, яке породить ще страшніший голод.

Я довго міркував над тим, чи думав тоді імператор про смерть. Адже й наступника був призначив, і наказав звести собі вічний пам'ятник у вигляді тієї греблі на Нілі. То таки страшенне марнотратство, було безліч нагальніших потреб! Гадаю, проте, що справа значно складніша.

Призначаючи спадкоємцем престолу свого юного онука, він тим самим покарав сина за негідну роль, яку той відіграв у грудневих подіях 60-го року. А наказуючи зводити греблю на Нілі, хотів довести світові, що імперія зростає й квітне, а всілякі плітки про корупцію та інші зловживання — то тільки злостиві наклепи ворогів монархії.

Надійшов червень. Заколотники, зміцнивши свої позиції, відновили хитрі атаки на палац. Та їхня хитрість полягала в тому, що вони руйнували державу з іменем імператора на вустах, нібито здійснювали його волю, покірливо втілювали його задуми в життя. Насамперед зажадали від імені імператора відомостей од кожного члена комісії, що розслідувала хабарництво серед сановників: хто з них які рахунки має в банках, скільки має землі та інших багатств. Двором опанував жах, бо в злиденній країні, де прибутки даються не pracowитістю і винахідливістю, а лише надзвичайними привілеями, в кожного сановника був писочок у пушку.

Найбільш боягузливі вирішили втікати, та військові вже закрили аеропорти й заборонили виїзд із країни. Почалась нова хвиля арештів, щоночі з палацу зникали люди, двір дедалі більше пустів. Звістка про ув'язнення князя Асрате Касси викликала ще більший переляк: князь головував у Раді корони і був другою після імператора особою в державі. До в'язниці потрапив також міністр закордонних справ Мінассіє Хайле й добра сотня інших сановників. Нарешті армія захопила радіостанцію і вперше оголосила, що на чолі руху відродження стоїть Координаційний комітет збройних сил, який нібито діє від імені імператора.

С.: «І в найбільший розпал отого страхіття наш імператор несподівано для всіх убрався в свій військовий мундир і заходився бряжчати орденами, навіть жезл носив, неначе й досі командував армією. Фракція найрішучіших уже відверто обурювалась, але він, нікого не слухаючи, дійшов до того, що прийняв делегацію того комітету, по-амхарському Дерг, і надовго замкнувся з нею в своєму кабінеті!

Тоді я на власні вуха чув по коридорах безбожні перешіптування, буцімто треба було не допускати до цього, бо делегація складалась із звичайних капралів і сержантів. Така ганьба: наш монарх сидить за одним столом з простою солдатнею! Важко сказати, про що він радівся з тими людьми, але відразу після цього почалися нові арешти. Забрали князя Месфіна Схілескі, а був то великий пан, мав власну армію, хоч на той час уже й роззброєну. Ув'язнили князя Ворка Селассіє, який володів величезними маєтками, посадили зятя імператорового — міністра оборони генерала Абіс Абебе, а також останнього прем'єра Енделькачева та кількох його міністрів.

Тепер уже щогодини когось садовили, знов і знов твердячи, нібито роблять це іменем імператора. Княжна Тенене Ворк марно вимагала від свого високого батька покласти нарешті край цьому неподобству: покажи себе, будь твердим! Але про яку

твердість може йтись у такому віці? Наш володар міг уже зарадити собі тільки ласкою. Все-таки мудрий був чоловік. Відчувши, що на твердості далеко не заїдеш, вирішив удатись до миротворної лагідності, гадаючи в такий спосіб порозумітись з заколотниками. Й що дужче наполягала на своєму княжна, то далі заходив у своїй лагідності батько. Навіть до доньки ставився ласкаво: ніколи не впадав у гнів, завжди втішав і підбадьорював.

Заколотники так само вчашали до палацу, імператор їх приймав, вислуховував, хвалив за лояльність і заохочував. Ліберали дуже раділи з цього, знову й знову закликаючи сісти за стіл переговорів, щоб задовольнити вимоги заколотників і цим самим урятувати імперію. Імператор і їх хвалив за лояльність, підбадьорював і заохочував, хоча армія лібералів одчутно порідшала останнім часом».

Д.: «Рештки отих найрішучіших, які ще залишилися на волі, вештались й закликали до дії. Та що тут зробиш, коли двір майже спорожнів? Ліберали теж вимагали змін, але вони не мали жодної програми: про що вести переговори. Досі всі зміни виходили тільки від монарха, все інше вважалося зрадою й каралось. Від нього ж виходила й усіляка ласка: чого не дістанеш від імператора, того не здобудеш ніде. Через це найбільше й тривожилися придворні: коли не стане володаря нашого, хто нас приголубить, хто примножуватиме наше добро?

Як нам покінчити з бездіяльністю в цьому обложеному палаці, блиснути думкою, зробити бодай щось? Ми тинялись коридорами, брижили лоби, намагаючись вичавити з себе оту рятівну думку. Й таки вичавили: відзначити день народження монарха!

Але ліберали обурились: який там день народження, коли ось-ось настане судний день! Зате люди, що пустилися на самоплив, підтримали нашу ідею — врочисте свято стане проявом життєздатності, відновить чуття шаноби серед підданих.

Почали готуватись, обмірковувати, як організувати врочистості, де взяти кошти на дари для бідних.

Справа ще дужче ускладнилась. Ми мали відзначити вісімдесят другий рік народження імператора, тим часом студенти, які почали копирсатися в архівному мотлосі, раптом зняли галас, що не вісімдесят, а дев'яносто другий, мовляв, Хайле Селассіє колись зменшив собі роки.

Та ті студентські вибрики не могли отруїти свято, яке міністр інформації, дивом лишаючись на свободі, назвав досягненням і найліпшим прикладом гармонії й лояльності. Того міністра не здатна була вивести з рівноваги жодна неприємність, він був таким кмітливим, що в найприкрішій втраті вмів побачити користь і все так хитро перекрутити, щоб і програш здавався виграшем, а нещастя — щастям, біда — вітхою, а поразка — перемогою. Хіба зміг би він інакше назвати те смутне свято досягненням?

Того дня лив холодний дощ і стояв туман, а наш монарх вийшов на балкон палацу виголосити тронну промову. Поряд стояла тільки жменька мокрих, зіничених сановників, — решта вже сиділа під арештом або втекла із столиці. Народу не було, сама придворна обслуга, трохи солдатів з імператорської гвардії, що стояли край порожного подвір'я. Імператор висловив співчуття голодуючим провінціям і запевнив, що не пропустить жодної можливості в справі подальшого розквіту імперії. Дякував армії за лояльність, хвалив підданих, вітав і зичив їм усіляких успіхів. Але говорив уже так тихо, що крізь шум дощу було ледве чути окремі слова.

Я не забуду цього до скону, бо мовби й досі чую, як голос нашого володаря дедалі частіше зривається, а сивою бородою скрапують сльози. І тоді я вперше подумав, що й справді всьому кінець. Тієї дощової днини відходило ціле життя, холодний липучий туман оповив цілу столицю, а Місяць і Юпітер стали на нічному небі в зловісний квадрат».

Усе літо 1974 року точилася тонка й хитра гра двох партнерів — перестарілого імператора з одного боку та молодих офіцерів з Координаційного комітету — з другого. Офіцери намагалися взяти монарха в полон у його власному палаці-сховищі. Задум же Хайле Селассіє був ще більше далекосяжний, та про це трохи згодом.

Але як поводитись інші? Дехто з учасників цієї дивної драматичної гри, втягнутий до неї силою обставин, не дуже розумів, що діється навколо. Сановники й фаворити тинялися коридорами палацу, безпорадні й залякані, а це ж були переважно посередні, другорядні люди, які в кризових ситуаціях втрачають голосу й прагнуть тільки одного — врятувати власну шкуру.

Але посередність тим і страшна, що, відчуваючи загрозу, нічого не визнає, окрім лякання батогами та кровопускання. Її засліплює страх і зненависть, а до дії штовхають найнищі сили — підлота, запеклий егоїзм, страх перед втратою привілеїв і покаранням. Такі були оті «найіршучіші». Діалог з цими людьми неможливий.

Були ще в палаці ліберали — люди доброї волі, проте слабкодухі, безхарактерні й поступливі, не здатні вийти за межі схеми дворового мислення. Цих би найбільше — з усіх боків усували й нищили, бо вони намагались щось там стуляти й покращувати, коли політичні сили були вже остаточно розмежовані, а супротивники не мали потреби в їхніх послугах, вважаючи їх звироднілими нікчемами, які лише заважають, бо полярні сили завжди прагнуть боротьби, а не угодовства. Оскільки ліберали нічого не розуміли в тій ситуації й нічого не важили, історія їх просто відкинула.

Про тих, що пустилися на самоплив, нічого певного сказати не можна: вони пливли туди, куди несла течія, з погляду політичної тактики — це була дрібнота, яку шпурляло й тягло в усіх напрямках, вона борсалася, мріючи про одне: якось протриматись. Ось така фауна населяла палац, проти неї й виступила група молодих офіцерів — амбітних інтелігентних людей, палких патріотів, свідомих тієї прірви, в якій перебувала батьківщина, — прірви глупоти безпорадної еліти, корупції й розбещеності, злиднів і принизливої залежності країни від багатих розвинених держав.

Вони самі були частиною імператорської армії, належали до нижчих верств еліти й також користувалися привілеями, отже, до боротьби штовхали їх не власні злидні, а відчуття моральної ганьби й відповідальності перед народом. Вони мали зброю й рішуче скористалися нею.

Рух зародився в Четвертій дивізії, казарми якої були розташовані на околиці Аддіс-Абеби, дуже близько від імператорського палацу. Група довгий час діяла в глибокому підпіллі — найменший розголос призвів би до негайних репресій, але поступово змова поширилася на інші гарнізони, а пізніше й на поліційні підрозділи.

Подією, що прискорила сутичку армії з палацом, був голод у північних провінціях країни. Досі було традицією пояснювати причину масової загибелі від голоду періодичними посухами й недородами. Цю традицію запровадили панівні кола голодуючих районів, хоч насправді причиною голоду найчастіше був несправедливий розподіл. В Ефіопії родило досить хліба, але його приховували багатії, щоб потім збувати за неприступними для селян і міської бідноти цінами. Сотні тисяч людей помирили від голоду поряд з переповненими зерносховищами. За наказом місцевих можновладців поліція добивала цілі громади ще живих людських кістяків.

Ця ситуація граничної облуди, страху, звірячої жорстокості й стала сигналом до виступу. Заколот охопив одну по одній усі дивізії, які були головною опорою режиму. Після короткого сум'яття Хайле Селассіє почав усвідомлювати, що втрачає найважливіший інструмент влади.

Спочатку Комітет діяв конспіративно, він тоді ще й сам не відав, що зможе залучити на свій бік увесь нижчий склад армії. Координаційний комітет підтримали та-

кож робітники й студенти — це дуже важливо, але більшість генералітету й вищих офіцерів були проти, а командування було в їхніх руках.

Крок за кроком — така тактика цієї революції, продиктована обставинами. Якби Дерг виступив відкрито й одразу, невідомо як би повелась дезорієнтована генералами армія. Могла б повторитися драма шістдесятого року, коли армія розстрілювала армію, після чого режим протримався ще цілих тринадцять років. Та й у самому Дергу не було єдності — всі прагли ліквідувати безпорадну анахронічну систему, але не могли домовитися, що робити з особою імператора.

Хайле Селассіє створив навколо себе міф, який нелегко було розвіяти: всіма шанований, улюблений монарх, здатний викликати особисту симпатію; він був главою церкви, обранцем бога, володарем; кожного, хто б зважився звести руку на його життя, чекали прокляття й шибениця. Члени Координаційного комітету були людьми великої відваги, не бракувало їм і відчайдушною рішучістю, а проте, як вони пізніше самі пригадували, — зовсім не були певні успіху. Можливо, Хайле Селассіє дещо знав про їхні вагання, які послаблювали Дерг, бо встиг створити надзвичайно розвинену шпигунську мережу. Чи, може, він керувався тільки інстинктом, великим життєвим досвідом, своєю здатністю обирати вірну тактику? Хоча не виключено, що все було зовсім інакше: він просто не відчував у собі сили для дальшої боротьби. Імператор чи не єдиний у всьому палаці розумів, що тій хвилі, яка тепер піднеслась, опиратися неможливо. Все розсипалось, він уже нічого не мав у руках. І дедалі більше відходив од урядових справ. Імператор вдавав, ніби щось-таки робить, але наближені бачили, що насправді він нічим не займається й нічого не робить. Усі були спантеличені цим його вдаванням. Іноді, змовившись, вони закидали його взаємовиключними пропозиціями, а він усіх слухав однаково уважно, підтакував, усіх хвалив, утішав і підбадьорював. Володар віддався на ласку течії — дозволив подіям розвиватися власним ходом. Намагався піднятися над конфліктом, даючи дорогу новим силам, яких однаково не зміг би стримати? Вважав, що на подяку за це його рано чи пізно визнають і віддадуть йому належне?

Військові почали з дрібного: нібито бажаючи віддати до суду за корупцію, заарештували кількох усунених міністрів з уряду Аклілу. Й з тривогою чекали на реакцію імператора. Але Хайле Селассіє мовчав.

Отже, спроба вдалася, зроблено перший крок. Військові пішли сміливіше. Відтоді тактика поступового демонтажу ієрархічної драбини, повільного, але скрупульозного спустошення палацу вже діяла безперервно. Сановники й аристократи зникали один за одним, покірно чекаючи своєї черги, щоб зустрітися в арештантській Четвертій дивізії, — цьому незвичному, незатишному антипалаці. Перед брамою казарм, на узбіччі второваної дороги Аддіс-Абеба — Джібуті, стояв довгий ряд елегантних лімузинів — це княгині, дружини міністрів, генеральші, злякані й приголомшені, привозили своїм замкненням тут чоловікам і братам — в'язням нового порядку — їжу й одяг. Усе це спостерігав натовп здивованих роззяв: вулиця ще не знала, що діється в країні. Імператор і досі перебував у палаці, а офіцери так само раділися в штабі дивізії, обмірковуючи наступний хід. Велика гра тривала далі, але вже наближався її останній акт.

М. В. Й.: «У такій-ото атмосфері зневіри і страху, що панували в палаці, несподівано приїхали шведські лікарі. Їх імператор запросив був раніше, щоб впровадити гімнастичні вправи при дворі, але вони спромоглися прибути тільки тепер.

Уявляєте: все рипить і розсипається, двір майже спорожнів, а коли хто й лишився на волі, то намагався ходити коридорами нишком, аби не потрапити на очі офіцерам, бо ті відразу ж хапали сановників і відвозили туди, звідки нікому не пощастило вибратися. Ніхто не знав своєї судної години. І раптом серед оцього хапання й жаху — лікарі, які вас гонять на фіззарядку!

«Кому це на думку спала ота гімнастика, — скиглили ліберали, — коли нарешті настав крайній час сісти за стіл переговорів, щоб налагодити й виправити справи імперії, зробити її цивілізованою!»

Але така вже була воля нашого володаря, підтримана Радою корони: всім придворним сумлінно дбати про своє здоров'я, користатися з чудодійно-цілющих властивостей природи і якомога більше й краще відпочивати, дихати свіжим повітрям. Що ж до економії коштів, то дбайливий монарх наказав роз'яснити: життя придворних є найбільшим скарбом імперії, найвищою цінністю корони. Навіть видав декрет, зобов'язавши всіх відбувати фіззарядку. Довелося нам, останнім мешканцям палацу, вставати рано-вранці й вимахувати руками-ногами, дбаючи про справність найбільшого скарбу імперії. Ось отак, наперекір тим пихатим заколотникам, що поступово прибрали увесь палац до своїх рук, фіззарядка прогресувала й квітла, й пан міністр інформації оголосив це досягненням і переконливим доказом непорушної згуртованості двору.

Щоправда, погано було те, що коли група придворних збиралася в якомусь залі й починала вимахувати руками та ногами, негайно з'являлися заколотники. «Ім лічені дні лишилися, а вони гімнастикою займаються!» — глузували офіцери. Ці люди нічого не шанували, й це обурювало навіть шведських лікарів. Адже порушувались умови їхнього контракту.

Для того, щоб заколотники не схопили усіх зразу, великий камергер двору вдався до хитрощів: відтепер ми займалися гімнастикою тільки маленькими групами. Якщо схоплять одну, інші вціліють, витримують скруту й збережуть палац.

Настав серпень — останні тижні панування нашого володаря. А все почалося з того клятого показу мод... Імператор дозволив студентам зібратися на той показ, а вони скористалися з нагоди й влаштували першу маніфестацію. Й пішло. Це з його боку був фатальний прорахунок, бо ми могли існувати лише в непорушності. І дивно, як він про це не подумав, адже досконало знав той закон... Його улюбленим каменем був мармур, а саме ж мармур, мовчазний, застиглий і відполірований, мав би втілювати погляди імператора: все навколо нього мусило бути таке ж застигле й мовчазне, таке ж гладеньке й навіки відполіроване...

А. Г.: «Вже на початку серпня внутрішнє життя палацу остаточно розладналося. Скрізь панував розгاردіаш, і вцілілі чиновники церемоніалу не могли нічого зробити. Справа в тому, що двір став останнім сховищем для сановників і аристократів, які збігалися сюди з усієї столиці, ба навіть з усіх кінців імперії, сподіваючись знайти під боком імператора тихий притулок.

Забувши давній гонор, ієрархічні щаблі й ранги, сановники й аристократи спали покотом на килимах, канапах і фотелях, укриваючись порт'єрами й шторами, в палаці не вгавали сварки, одні кричали, що вікна мусять бути затемнені, бо авіація заколотників може всіх закидати бомбами, а інші обурювалися, бо не могли заснути, не вкрившись, тим часом уночі вже ставало холодно.

Ці баталії могли б тривати без кінця, та незабаром офіцери всіх заарештували й перевели в місця, де вкриватися вже зовсім було нічим. Щоранку патрулі Четвертої дивізії приїжджали до палацу й влаштовували в Тронному залі збори сановників. Працівники служби церемоніалу, запобігаючи перед офіцерами, бігли вздовж коридорів і скликали всіх. Почувши їхні крики, частина сановників ховалася по кутках, але більшість, загорнувшись у порт'єри й штори, апатично чекала своєї долі. Офіцери оголошували список і забирали названих. Спочатку населення палацу мовби й не меншало, бо хоч арешти відбувалися щодня, до палацу збігалися інші, сподіваючись, що вельможний імператор урятує їх від офіцерської сваволі.

А він тепер ходив у мундирі з галунами — коли в парадному, коли в польовому, в якому раніше спостерігав за маневрами, обходив зали, де занепали духом са-

новники лежали просто на килимах чи канапах, сиділи у фотелях, обговорюючи свою майбутню долю; він їх утішав і підбадьорював, зичив успіхів, підкреслював заслуги кожного. Коли ж зустрічався в коридорі з офіцерським патрулем — теж підбадьорював, зичив успіхів і, дякуючи за лояльність, казав, що армія є предметом його особистого піклування.

Найрішучіші люто йому нашіптували, що офіцерів треба вішати, бо вони занепасти імперію, а доброзичливий монарх уважно слухав, підбадьорював, зичив успіхів і, дякуючи за лояльність, підкреслював, що дуже високо цінує і їх.

Цю його невтомну діяльність міністр Гебре-Егзи охарактеризував як досягнення, доказ життєздатності монархії. На жаль, міністр своїми кваліфікаціями так дратував офіцерів, що ті врешті його заарештували й більше говорити не дали.

Як працівник міністерства постачання палацу, я пережив цього останнього місяця свої найчорніші дні; особовий склад нашого двору неможливо було визначити, бо він щодня змінювався — одні прокрадалися до палацу, інших офіцери забирали. Часто бувало й так, що хтось приходив серед ночі, а опівдні вже зникав, я ж мусив знати, скільки виписувати зі складів провіанту. Через те часом не вистачало їжі, й тоді пани сановники зчиняли галас, мовляв, міністерство в змові з офіцернею й хоче виморити їх голодом. Коли ж продуктів виявлялося забагато — офіцери лялися, що при дворі панує марнотратство. Я вже хотів був подати у відставку, та в цей час усіх нас повиганяли геть... »

Й. Й.: «Нас лишилася жменька, ми чекали на остаточний і найстрашніший вирок, аж тут — слава богу! — з'явився промінчик надії: після довгих обмірковувань юристи нарешті підготували проект змін до конституції. Проект передбачав перетворити самодержавну імперію на конституційну, а вельмишановному монархові надати стільки ж влади, скільки її мають англійські королі.

Сановники заходились обговорювати проект маленькими групами, ховаючись у потаємних місцях, бо коли офіцери бачили велику групу — відразу ж усіх заарештовували.

На жаль, наші найрішучіші стали в опозицію — говорили, що слід зберегти абсолютну монархію, залишити аристократам у провінціях усю повноту влади, а ті вигадки про конституційну монархію, запозичені в занепадої британської імперії, кинути у вогонь. Однак ліберали вимахували руками, мовляв, конституція — останній шанс для врятування імперії. Отак сварячись, усі пішли до імператора. Той, уважно вивчивши деталі проекту, високо оцінив його, вислухав також лібералів та найрішучіших і всіх підбадьорював, усім зичив успіхів.

Тим часом хтось уже подався з доносом до офіцерів, бо ледь юристи вийшли з кабінету імператора, як у них одразу відібрали проект, наказали йти додому й більше не з'являтися тут. Дивним було це палацове життя — наче тільки саме в собі й для себе існувало, бо коли я, як службовець палацової пошти, виїздив до міста, бачив там звичайне життя — вулицями їздили автомобілі, діти ганяли у футбол, на базарі люди щось продавали й купували, старі сиділи та балакали... А я щодня тинявся туди й сюди, переходячи з одного буття в інше, сам уже не знаючи, яке з них реальне, тільки відчував, що досить вийти в місто, поміж люди, які ходять вулицями, заклопотані своїми турботами, й палац відразу ж кудись зникає, наче його зроду не було, — аж страшно ставало: раптом повернуся з міста, а палацу вже нема...»

Е.: «Останні дні він провів у палаці вже сам — офіцери лишили йому тільки старого спальничого. Мабуть, у Координаційному комітеті переважила група, яка хотіла остаточно замкнути палац, а імператора позбавити трону. Жодне ім'я тих офіцерів

не було тоді відоме, їх просто не називали. Тільки пізніше узнали, що групу анти-монархістів очолював майор Менгісту Хайле Маріам.

Я знав його ще капітаном: його мати була служницею при дворі, й він інколи її навідував. Був такий маленький, худорлявий, внутрішньо завжди мовби напружений, але добре володів собою, в усякому разі таке враження справляв. Він досконало знав структуру двору: хто є хто, кого й коли слід вилучити з палацу, щоб позбавити його влади й сили, перетворити на непотрібну декорацію.

Десь у перші дні серпня Дєрг, який складався із 120 делегатів, обраних на зборах дивізій і гарнізонів, ухвалив важливе рішення: заарештувати всіх сановників і придворних, яких колись було до п'ятисот, й остаточно ізолювати імператора. Останню групу ув'язнили в середині серпня: шефа охорони полковника Тассево Вайо, ад'ютанта нашого монарха генерала Ассефе Демізіє, начальника імператорської гвардії генерала Тадессе Лемме, особистого секретаря Соломона Гебре Маріама, прем'єра Енделькачева, міністра найвищих привілеїв Адмассу Ретту та ще чоловік двадцять. Водночас розпустили Реду корони, а також інші інституції, безпосередньо підлеглі імператорові, почали глибоку ревізію всіх відомств палацу.

Найбільш компрометуючі документи знайшли в міністерстві привілеїв. Це було дуже легко — Адмассу Ретта сам запояв про все розповів. Колись привілеї розподіляв особисто монарх, але з поступовим розкладом імперії за них почалося таке змагання, що Хайле Селассіє вже не міг упоратися сам і частково передав ці функції до рук Адмассу Ретти. Однак, не маючи феноменальної пам'яті імператора, який ніколи нічого не занотовував, Ретта вів докладні списки розподілу земель, будинків, підприємств, валюти та всіляких інших винагород сановникам. Усе це й потрапило до рук військових, а ті негайно опублікували ці матеріали.

Картина корупції серед правлячої кліки викликала в народі гнів і зненависть, почалися демонстрації, вулиця вимагала шибениць, в усій країні панувала атмосфера апокаліптичного жаху. Ми навіть полегшено зітхнули, коли нарешті всіх нас вигнали з палацу. Можливо, саме завдяки цьому я й урятувався».

Т. В.: «Правду кажучи, я давно вже знав, що йдеться на гірше. Іноді придивлявся до поведінки вельмож: як тільки насувалися чорні хмари, ці люди збирались до купи, про інтереси держави й не згадували, а думали тільки про себе, весь час один одного в чомусь переконували, а нас, слуг, перестали розпитувати про міські новини — боялися почути ще страшніше. Та й що ти розпитуватимеш, коли нічого вдіяти вже не можна, все розвалювалося.

Зрештою, після всіх чисток у палаці залишилися тільки всевладний наш імператор зі своїм останнім слугою».

Мені важко було знайти цю людину, такого самого віку, як і її імператор. Кого ми не розпитували про цього старого, всі тільки знизували плечима й твердили, нібито він давно вже помер. Камердинер служив імператорові до останнього дня — аж поки армія вивезла монарха з палацу, а тому старому звеліли забрати свої речі й дибати додому.

Ще в другій половині серпня офіцери розігнали весь двір, лишивши в палаці самого імператора. Потрібний був час, щоб підгустувати громадську думку, знищити віру в доброго імператора, якого ошукали вельможі.

Й ось тепер офіцери лишилися з імператором віч-на-віч, почався останній двобій, усі мусили зняти маски. Мить була справді тривожна й напружена. Імператор уже нічого не міг зробити — міг ще хіба захищатися власною беззахисністю, бездіяльністю, силою свого перебування в палаці, силою давності, а також тим, що зробив був змовникам незвичайну послугу: мовчав, коли вони проголошували, ніби роб-

Минуло понад 5 років, відколи народ Ефіопії скинув прогнилий самодержавний в Ефіопії

лять революцію від його імені, ніколи не протестував проти фарсу лояльності, місяцями розіграваними військовими.

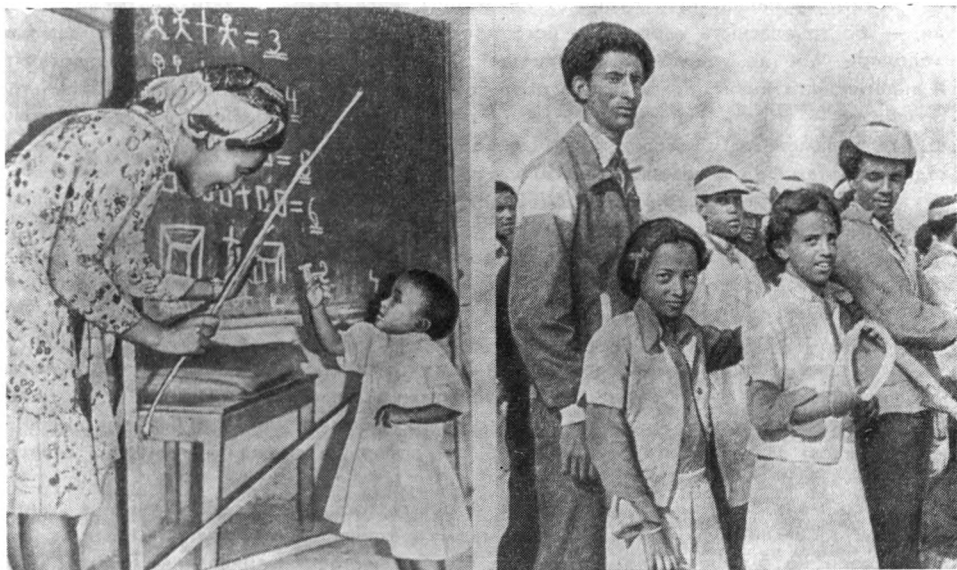
Але настав час, коли військові мусили йти далі, йти до кінця, зірвавши маску з кумира. У такому злидненому суспільстві, як ефіопське, ніщо так сильно не вражало уяви, ніщо не викликало такого гніву, обурення й зненависті, як корупція державного апарату та привілеї вельмож. Тепер уже народ знав усю правду, надійшла мить оголоти Царя царів, витрусити його кишені, відімкнути й показати людям таємні схованки в кабінеті імператора.

А перестарілий Хайле Селассіє, дедалі дужче знесилюючись, блукав вимерлим палацом у товаристві Л. М. — свого старшого камердинера.

Л. М.: «Ото ж, добродію, коли дозбирували решту панів сановників, витягаючи їх з усіх закутків палацу і саджаючи до машин, один офіцер велів мені лишатися з ясновельможним імператором і прислужувати йому, як і досі.

Всі поїхали, а я подався до кабінету володаря, щоб вислухати його волю. Але там нікого не було. Я блукав коридорами й сушив собі голову, куди це подівся мій володар. Коли дивлюсь — стоїть він у вітальні й стежить, як солдати його гвардії пакують свої рюкзаки й шикуються коло брами. Як же це так, думаю, всі йдуть, лишавши імператора без охорони, адже в місті стільки всякого злодійства й заворушень.

Виходжу до брами й питаю: «Це ж ви як, панове, на зовсім?» — «На зовсім, — кажуть, — але патруль біля брами лишиться, коли якийсь вельможа здумає до палацу пробратися, то його спіймають». А його величність, бачу, стоїть за вікном і тільки дивиться. Солдати вклонилися йому й почали виходити, а він так само дивиться й мовчить».

режим і взяв владу до своїх рук. Ознаки нового життя можна зустріти тепер на кожному кроці.

Розповідь Л. М. була безладна, старий не міг упорядкувати своїх вражень і переживань у якесь компактне ціле. «Пригадуй, батьку, пригадуй!» — наполягав Теферра Гебревольд, називаючи його батьком з огляду на його поважний вік.

Л. М. пригадав ще таку сцену: якось увійшов він до салону, а там імператор стоїть і дивиться у вікно. Л. М. наблизився й теж виглянув: у палацовому парку паслися корови. Мабуть, містом уже прокотилася чутка, що палац порожній, і осмілілі пастухи загнали череду до парку. Хтось їм розтлумачив, що імператор вже не при владі й можна користуватися його маєтком, бодай травою на газонах, яка стала власністю народу.

Імператор часом віддавався медитаціям за методом індійських йогів: стояв на одній нозі, заплющивши очі, затамувавши подих. «Іноді це тривало годинами,— згадував камердинер. — А може, він дрімав...» Л. М. не наважувався входити.

Й досі тривав сезон дощів, цілими днями лило, дерева стояли в калюжах, вранці виснув туман, ночі були холодні. Хайле Селассіє й далі ходив у мундирі, накинувши на плечі теплу сукняну пелерину. Прокидалися, як і колись, на світанку і йшли до палацової каплиці, де Л. М. читав уголос фрагменти з Книги псалмів. Потім Хайле Селассіє йшов до свого кабінету, вмощувався за великим столом, на якому лишилося кілька телефонів, — усі німі, певно, відключені. Л. М. сідав під дверима, чекаючи дзвоника з кабінету.

Л. М.: «В ті дні, добродію, приходили тільки пани офіцери. Першого разу вони звернулися до мене, щоб я доповів його величності про них, і тільки після того зайшли в кабінет, де їх імператор зручно всадив у крісла. Офіцери читали якісь прокламації, домагалися, щоб його величність віддав їм гроші, які він, мовляв, привласнював усі ці п'ятдесят років і таємно вміщував у різних світових банках, а також хо-

вав у самому палаці та в будинках сановників. «Усе треба віддати, — говорили вони, — бо то власність народу, — його кров і піт». — «Які гроші? — відповідав наш володар. — Ми не маємо жодних грошей, усе йшло на розвиток, щоб наздоганяти й випереджати інших, адже всякий розвиток — це велике досягнення». — «Який там розвиток! — волали офіцери. — Все це демагогія, димова завіса, за якою збагачувалися вельможі». Підвівшись з крісел, вони закотили великий перський килим на підлозі. А там, під килимом, уся підлога пачками доларів вистелена — аж зелена.

Офіцери гукнули сержантів, і ті в присутності ясновельможного все полічили й склали акт.

Щойно вони пішли, його величність покликав мене до кабінету й наказав дстати гроші з шухляд столу й заховати їх між книжками: володар наш, як нащадок царя Соломона, мав велику збірку видань Священного писання, перекладеного всіма мовами світу. Ото туди ми й повкладали ці гроші.

Але пани офіцери виявилися спритнішими. Наступного дня приходять, читають нову прокламацію, знову вимагають грошей, кажуть, треба придбати для голодуючих хліба. Імператор сидить за столом і показує порожні шухляди. Тоді офіцери відчиняють книжкові шафи, витрушують з усіх біблій долари, а сержанти рахують і складають акт.

Цього мало кажуть офіцери, треба й решту грошей віддати, ті, що в швейцарських та англійських банках на приватному рахунку імператора: півмільярда доларів, коли не більше. Й вимагають від його величності підписати відповідні чеки. «Так, — пояснюють, — ці гроші повернуться до народу». — «А звідки ж я їх візьму? — дивується його величність. — Я переказував лише в швейцарську клініку на лікування хворого сина». — «Добре лікування!» — каже один офіцер і голосно читає листа бернського посла, де сказано, що на особистому рахунку імператора в швейцарських банках лежить сто мільйонів доларів.

Офіцер так гримає, що зрештою його величність знову поринає в медитації: заплющує очі й перестає дихати. Офіцери виходять, обіцяючи повернутись.

У палаці западає тиша, але тиша недобра, бо з вулиці стало чути галас: містом ходили різні демонстрації, голота швендяла вулицями, проклинаючи володаря, називаючи його злодієм, нахваляючись повісити на дереві. «Шахраю, — кричать, — віддай наші гроші, бо повісимо!»

Я позачинаю усі вікна в палаці, щоб той непристойний і жакливий вереск не доходив до вух добродішного володаря, не псував і йому крові. І відразу повів його величність до каплиці, що стоїть у найзатишнішому кутку парку, й заходився читати книги пророків.

Слухаючи святе писання, ясновельможний імператор поринув у дрімоту. Я його там і залишив, а сам пішов до себе — послухати радіо. В ті дні воно було єдиним зв'язком між палацом та імперією.

Тоді всі слухали радіо, й лише обрані — власники телевізорів (телевізор і досі лишився в цій країні символом найвищих розкошів) — не відходили од екранів. На зламі серпня й вересня кожний день приносив нові сенсації про життя двору: цифри й імена, банківські рахунки, назви маєтків і приватних фірм. Показували будинки аристократів, нагромаджені там багатства, таємні сховища, купи коштовних прикрас.

Часто лунав голос міністра найвищих привілеїв Адмассу Ретти: відповідаючи на запитання комісії в справах корупції, міністр говорив, хто з сановників, що, де, коли й на яку суму отримав. Труднощі полягали в тому, що неможливо було визначити чітку межу між державним бюджетом і приватною власністю імператора, все було переплутане, замілене, двозначне. За урядові гроші сановники будували собі палаци, купували маєтки, їздили за кордон. Найбільші багатства нагромадив імператор. З роками зростала і його жалюгідна стареча пожадливість.

Про це можна було говорити з жалем, якби не той факт, що Хайле Селассіє та

його наближені, беручи з державної скарбниці мільйони, розтринькували їх серед кладовищ померлих з голоду людей — кладовищ, які можна було побачити з вікон палацу.

Наприкінці серпня військові оголосили декрет про націоналізацію всіх палаців імператора. Було їх п'ятнадцять. Та сама доля спіткала приватні підприємства Хайле Селассіє — серед них броварню імені святого Георгія, міські автобусні лінії в>Addis Abebi, заводи мінеральних вод в Амбо.

Офіцери й досі ходили до імператора й провадили з ним тривалі розмови, наполягали вилучити із зарубіжних банків капітали й передати їх державі. Навряд чи коли стане відомо, яку точно суму мав імператор на своїх рахунках. У тодішній пресі говорилося про чотири мільярди доларів, хоча найвірогідніше їх було кілька сотень мільйонів.

Тоді офіцери так нічого й не домоглися: ті кошти так і лишаються в чужих банках.

Одного дня, пригадав Л. М., його повідомили, що телебачення покаже ввечері фільм, який варто побачити й імператорові. Камердинер переказав це, монарх охоче погодився виконати волю своєї армії й сів у крісло перед телевізором. Показували документальний фільм Джонатана Дімблбі «Прихований голод». Л. М. запевняв, що імператор додивився фільм до кінця, потім знову віддавався медитаціям.

У ніч з 11 на 12 вересня Хайле Селассіє та його останній слуга не спали: за ефіпським календарем то була новорічна ніч. Л. М. розставив у палаці ліхтарі, запалив свічки.

На світанку почувся гуркіт моторів, скрегіт гусениць по асфальту, потім запала тиша, але о шостій до палацу під'їхали військові машини. Три офіцери в польовій формі пішли до кабінету — імператор сидів там з самого світанку. Після вступних поклонів один з них зачитав акт про відлучення імператора від трону. (Текст, опублікований пізніше, звучав так: «Зневажаючи народ, який вірив, що трон є символом єдності, Хайле Селассіє І використав авторитет, гідність і честь трону для своїх особистих цілей. Унаслідок країна опинилася в скруті й занепаді. 82-річний монарх з огляду на вік уже не спроможний виконувати свої обов'язки. Через це його імператорська величність Хайле Селассіє І відлучається від трону дня 12 вересня 1974 року, а владу переймає Тимчасовий Військовий Комітет. Хай живе Ефіопія!»)

Імператор стоячи слухав офіцера.

«Отже, — сказав офіцер у чині майора, — ваша імператорська величність піде з нами!» — «Куди?» — запитав Хайле Селассіє. — «В безпечне місце», — пояснив майор, і всі вийшли з палацу.

Біля під'їзду стояв зелений фольксваген. За кермом був офіцер, який відчинив дверцята й одхилив переднє сидіння, щоб імператор зміг увілізти. «Я!» — жажнувся Хайле Селассіє. — Цим-ось я маю їхати?» Тієї вранішньої години то був його єдиний вияв протесту. Однак імператор негайно вліз у задок машини й замовк.

Фольксваген рушив, попереду їхав джип з озброєними солдатами, позаду — теж. Ще не було сьомої, ще тривала комендантська година, отже, машини просувались безлюдними вулицями. А якщо хтось і траплявся дорогою, імператор вітав його порухом руки. Нарешті в'їхали до брами казарм Четвертої дивізії.

Л. М. тим часом спакував свої речі й з рюкзаком на спині вийшов із палацу. На вулиці зупинив таксі й попросив відвезти його додому на вулицю Джімм-роуд. Теффера Гебревольд розповідав, що опівдні того самого дня два лейтенанти замкнули палац, поклали ключ до кишені, сіли в джип і поїхали. Два танки, що були поставлені вночі перед брамою палацу, вдень, засипані народом квітами, повернулися на свою базу.

«Аддіс-Абеба, 7 лютого 1975 (Агентство Франс Пресс). Поселений у приміщеннях розташованого на пагорбах Аддіс-Абеби старого палацу Менеліка, Хайле Селассіє проводить останні місяці життя в оточенні своїх солдатів. Хайле Селассіє й далі вірить, що він є імператором Ефіопії. Негус перебуває в доброму здоров'ї й, незважаючи на свої роки, читає без окулярів, й інколи подає поради солдатам, які несуть біля нього варту. Слід зауважити, що солдатів цих змінюють щотижня. Як це заведено здавна, кожний день колишнього імператора минає в рамках непорушної програми й протоколу. Цар царів прокидається на світанку і, відстоявши заутреню, поринає в читання. Інколи цікавиться новинами про революцію. В імператорському кабінеті Старого палацу, за кільканадцять метрів од будинку, де зараз перебуває Хайле Селассіє, десять керівників Дергу безперервно засідають, дбаючи про перемогу революції, оскільки після спалаху війни в Ерітреї виникла нова небезпека».

«Аддіс-Абеба, 28.8.75 («Ефіопіен Геральд»). Учора помер колишній імператор Ефіопії Хайле Селассіє I. Причина смерті — серцева недостатність».

*З польської переклала
Раїса ВАРЕНБУД*

Юліан Кавалець —
лауреат спеціальної премії
газети «Трибуна люду».

Творчість польського прозаїка Юліана Кавальця здобула визнання далеко за межами його батьківщини. Минулого року доробок письменника було відзначено спеціальною премією «Трибуни люду» — центрального органу ЦК ПОРП.

З цієї нагоди газета помістила на своїх сторінках розмову зі своїм лауреатом.

...У сорок один рік — дебютував томиком оповідань «Стежки серед вулиць», у сорок шість — з'явилася перша повість «Приписаний до землі», що разом

НАЙБІЛЬШИЙ УЧИТЕЛЬ— ЖИТТЯ

з виданою тоді ж збіркою оповідань «Повалений в'яз» утвердила автора в польському сучасному письменстві. Таким був його початок.

З-поміж колег вирізняє Кавальця глибоке знання селянського побуту, звичаїв, психології, усього того, що, власне, й складає життя. Саме звідси й починається письменник. Як сказав у розмові Ю. Кавалець: «Життя для літератора — найбільший учитель. І коли він пише книжку, то народжується вона не тільки з його власного досвіду, а й з досвіду тих людей, з якими письменник жив. Саме так, — каже він, — я розумію літературну працю. І не вважаю, що тему можна брати з неба, вибирати те, що спаде на думку. Скоріше навпаки — тема вибирає собі автора».

Взаємодія двох культур — міста і села, — вростання селянина у міське життя — один з провідних мотивів творчості письменника «В цьому аспекті, — сказав кореспондентові Ю. Кавалець, — мене цікавили окремі проблеми суспільного розвитку, зокрема те, як селянин, що йшов працювати на завод, ставав уже робітником, зміни в його свідомості, труднощі подолання ним цивілізаційних бар'єрів. У мене було враження, що про це часто писали досить схематично, спрощено. А насправді ж усе не так просто. Людина перебиралася з перенаселеного села до міста, одержувала там роботу, згодом — квартиру. Але набуваючи, вона водночас і втрачала. Що саме? Хоча б ту простоту життя, до якої вона звикла на селі, певну сукупність етичних «дороговказів».

Звикнути до нового середовища не так уже й легко. Тепер це минає досить безболісно, але одразу по війні то був досить драматичний процес. Молода людина, що звикла до певних моральних норм, продиктованих їй сільським життям, почувала себе немовби вирваною з рідного середовища і часто приймала оманливий блиск міського життя за справжні цінності...»

Торкаючись суспільної функції літератури, Юліан Кавалець сказав: «Най-

потаємніші почуття і думки будь-якої людини невідривні від суспільного життя, ніби корінням заглиблені в нього. Адже коли ми відчуваємо самотність, то потребуємо контакту з іншою людиною, з колективом. Коли переживаємо щось особисте, то рано чи пізно прагнемо поділитися своєю радістю чи горем з кимось іншим. Так само і з письменницькою творчістю, яка мені бачиться простертою до людей рукою, щоб допомогти їм або ж попросити допомоги».

ІНДІЙСЬКИЙ БАЛЕТ— ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ

Мистецтво танцю — одне з наймасовіших і найпопулярніших в Індії. З ним тісно пов'язані також театр, кіно і, значною мірою, музика. Надійним підґрунтям для індійського класичного балету стали народні та обрядові танці різних племен. Із дбайливо збереженими багатовіковими традиціями тут уміліс поєднується сучасна техніка.

Після здобуття країною незалежності індійський балет дістав широкі можливості для свого розвитку. Тепер кожен штат має свої балетні трупи. Влаштовуються також національні фестивалі, діють численні хореографічні училища та школи. Все це заохочується державою та місцевими властями.

Під час хореографічних занять, на яких навчаються дівчата і хлопці віком від 6 до 20-ти років, танцюристи спеціалізуються в різних класичних танцях та стилях: бхаратнатям, мальовничому і вельми складному південноіндійському катхакалі та північних катак, кучипуді, маніпурі тощо. По закінченні навчання молоді артисти поповнюють численні трупи сучасного індійського балету. Але є серед танцюристів і такі, що підпорядковують своє мистецтво інтересам комерційного шоубізнесу.

Гордістю індійського національного балету стали такі виконавці, як Санджукта Паніграхі, Джаміні, Майя Рао, Падма Субраманам, Лакшмі Рарунтхан, Шобхана Радхакрішнан, Кавіта Срідхарані, Кумкум Лал, Бірджу Магарадж та інші. Вони широко відомі в Індії, а декотрі з них популярні і за кордоном, зокрема в СРСР та інших соціалістичних країнах.

У європейця перше враження від індійського класичного балету інколи буває суперечливе. Протяжний музичний супровід спершу здається досить одноманітним порівняно зі складною хореографією. Але це

тільки перше враження. Танці то динамічні й пристрасні, то ліричні й меланхолійні, насичені незвичною для нас мімікою і жестикуляцією, що виражають широкую гаму почуттів, збуджують уяву глядача. Відома танцівниця у стилі «бхаратнатям» Падма Субраманам якось так сказала про своє мистецтво: «З часом багато елементів класичної хореографії відмирали. Від покоління до покоління танець мовби губив свою душу. Працюючи над танцями, я прагнула відродити давнє мистецтво в його первісній красі й цілісності, збагатити елементами народної творчості, донести якомога повніше до широких народних мас».

Падму не даремно називають «живою скульптурою». Рухи, що застигли в кам'яних

Танцює Лакшмі Рарунтхан.

постатях та на малюнках у давніх трактатах, заіскрилися у її вишуканих танцях.

Падма водночас композитор, хореограф і науковець, її перу належить праця, присвячена мистецтву індійського класичного танцю.

Одним із піонерів «нової хвилі» в індійському танцювальному мистецтві називають Удай Шанкара. Надавши музичному супроводу глибокого драматичного відтінку, Шанкар вміло вплітає у свої композиції європейську балетну техніку, в той же час зберігаючи традиційні костюми і маски. Його твори наповнені не тільки традиційними мотивами індійської міфології, а й соціально-політичними сюжетами. Критики відзначають зокрема його балети «Шіва і Парваті» та «Самозречення», створені за мотивами індійських міфів, а також спектаклі на сучасну тему «Ритми життя» та «Праця й машини».

На формування певних напрямків сучасного індійського балету впливають і хореографи Мріналіні Сарабхай та Рукмені Деві, що зробили декілька цікавих постановок.

Успішно розвиває сучасну національну хореографію делійський колектив «Натя балет центр». Особливо популярні грандіозні епічні балети цього колективу «Крішна Лілу» та «Рам Ліла», що часто йдуть у столиці Індії під час великих свят. З інтересом були зустрінуті також монументальні балет-

но-драматичні постановки «Кумарасамбхавалі» та «Ямуна сакші хаї» хореографа Бхавана Дас Верми.

Балерина Майя Рао — одна з найяскравіших індивідуальностей цього колективу. Їй належить постановка танців у спектаклі «Бхакта Сурдас» — присвяченому 500-річчю з дня народження великого індійського поета і співця Сурдаса. Майя Рао вміло поєднала класичний стиль із народними танцями того району, де жив і творив Сурдас.

Майя Рао, яка здобула артистичну освіту в Москві, стала засновником та керівником інституту хореографії в Делі, що виник 1964 року. В неї навчаються дівчата і хлопці з усіх кінців Індії. Оволодівши індійськими класичними та народними танцями, пізнавши виражальні засоби класичного російського та сучасного європейського балету, вона з незмінним успіхом створює нові спектаклі.

«Ми все ще експериментуємо, — каже Майя Рао, — але я задоволена досягнутим. Сучасний індійський балет виник порівняно недавно, і я впевнена, що в нього блискуче майбутнє. Мистецтво танцю має невичерпні можливості в такій багатонаціональній країні, як наша, бо є універсальним за своїми виражальними засобами. Багато вже зроблено. Я впевнена, ми на правильному шляху».

П'ЄР ГАМАРРА ПРО СВІЙ НОВИЙ РОМАН

П'єр Гамарра — поет, белетрист, літературний критик і журналіст — у своїй творчості завжди торкається тих гострих проблем, які хвилюють серця та розум людей. Відомий борець за мир, головний редактор журналу «Ероп», який розповсюджується в усіх франкомовних країнах, комуніст П'єр Гамарра багато робить для згуртування майстрів пера на боротьбу за світле майбутнє нашої планети.

В інтерв'ю паризькому тижневику «Франс нувель» письменник розповів про свій новий роман «Пісня з Окситанії».

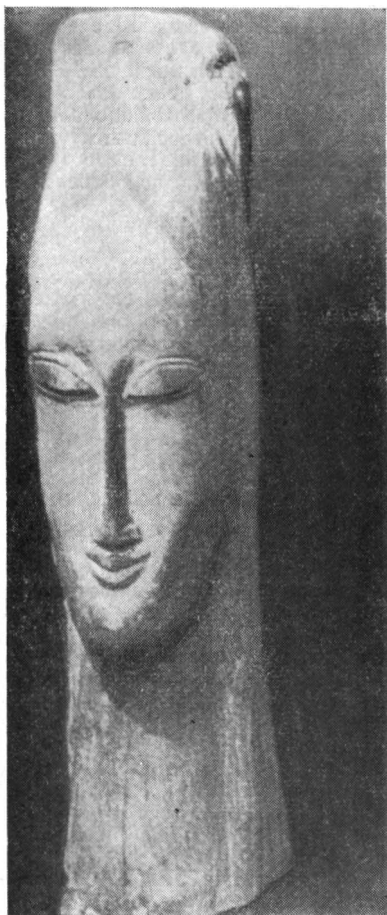
— Це книга про дитину, що потрапила в страхітливий вир війни. Герой проходить

П'єр Гамарра — поет, прозаїк, критик і журналіст.

крізь вогонь Освенціма та інші жахи другої світової. Я задоволений, що роман з'явився у Міжнародний рік дитини, коли громадськість знову заговорила на повний голос про злочини расизму та фашистські табори смерті.

Я не вірю у казки про письменників-магів та пророків, про таємничі натхнення митців. Я вірю в письменника, який вслухається, вдивляється у наш світ і час і намагається вловити складні рухи колективної свідомості.

ВІД ПОЛОТНА ДО СКУЛЬПТУРИ

Амадео Модільяні. Жіноча голова.

Розвиток світової скульптури чималою мірою завдячує живописцям, які часом відкладали пензель і бралися за різець. Небагатьом відомо, що славнозвісний карикатурист Оноре Дом'є досить вдало спробував свої сили в скульптурі, створивши сорок бюстів депутатів Ліпневого парламенту. Художник по пам'яті ліпив ці портрети з глини. Згодом вони правили йому за основу для літографій. Більшість цих бюстів збереглася дотепер, виконані вони надзвичайно вільно, в тій пластичній манері, яку згодом розвинув Роден.

Вплинув на сучасну скульптуру й Едгар Дега. Протягом сорока років він створив сімдесят дві роботи, які значно доповнюють його живопис. До 1879 року це переважно фігури коней, згодом — низка жіночих постатей. В скульптурі Дега фіксував різноманітність руху своїх моделей, шукаючи способу закріпити його — відтворити «нерухомий рух». Довільна манера виконання з воску, без шліфування, із слідами робочого процесу та відбитками пальців залишила далеко позаду пануючий тоді стерильний класицизм.

Поль Гоген в 1891—93 роках під час першої мандрівки на Таїті захопився дерев'яною скульптурою. Вона imponувала йому своєю простотою і стриманістю. Деякі з його найкращих і найвиразніших скульптур відлиті в бронзі.

Ранні фігури й бюсти Пікассо послідовно базуються на принципах Огюста Родена та Медардо Россо, 1907 року він створив кілька тотемоподібних скульптур. А в 1930—32 роках з-під його рук вийшло не менше п'ятдесяти конструкцій із заліза й дроту. Згодом його скульптури стають дедалі символічнішими, як, наприклад, скульптура із бронзи «Павіан зі своїм дитинчам».

Переїхавши до Парижа, Амадео Модільяні почав ліпити з гіпсу і різьбити з дерева. А познайомившись 1910 року з Бранкузі, він створює голови і каріатиди, в яких середньовічні скульптурні стилі поєдналися з мотивами африканського мистецтва і ніжною красою його власних образів.

Не раз звертаються до жанру скульптури і німецькі художники. Скульптури Кете Кольвіц нечисленні, але цікаві. Варто зга-

Поль Гоген. Таїтянка.

дати її «Материнську групу» (1937) чи «Жалобу», створену на смерть Ерста Барлаха.

Як і в Кете Кольвіц, у творчості Отто Панкока виразно звучать громадянські мотиви. Часто в його картинах, малюнках і скульптурах ми зустрічаємо тих самих людей, які виринають із його пам'яті навіть через кілька десятиліть. Так, дівчинка на ім'я Ера, знайома нам із малюнка 1932 року, постає перед нами через 25 років — у скульптурі «Жертва фашизму».

Можна назвати ще багатьох художників, які захоплювалися в різний час скульптурою. Причини, що спонукали їх до цього, були різні. Це і прагнення експериментувати, і дослідження певних образних засобів, і намагання досягти граничного контакту з дійсністю. Звертаючись до скульптури, вони не раз стимулювали її розвиток.

ТРЕТІЙ БРАТ

Надзвичайною популярністю серед дорослих і дітей користуються казки братів Якоба та Вільгельма Грімм. А от ім'я третього брата — Фердінанда мало кому відоме. Фердінанд Грімм (1788—1845) багато писав, та за життя літературна праця не принесла йому слави. Тільки нещодавно у ФРН вийшла збірка творів Фердінанда під назвою «Невідомий брат Грімм». «Хто зна, — зазначає з цього приводу журнал «Цайт маґазін», — може, і його оповідання стануть такими ж популярними, як і казки його братів Якоба та Вільгельма...»

Обкладинка книжки Фердінанда Грімма.

ВОНИ ПРО СЕБЕ

Що
породжують
американці
?

Американський літературно-політичний і гумористичний тижневик «Нью-Йоркер» був заснований понад півсторіччя тому як речник буржуазно-ліберальних кіл найбільшого міста Сполучених Штатів. Відтоді він став одним з найпопулярніших періодичних видань Америки.

Співвідношення буржуазного та ліберального елементів у політичних та публіцистичних матеріалах «Нью-Йоркера» змінюється то в один, то в другий бік, але американську дійсність автори цих матеріалів оцінюють, як правило, з охоронницьких позицій.

Разом з тим, «Нью-Йоркер» відіграє неабияку роль у літературному процесі в США: в журналі дебютувало багато визначних американських письменників, він надавав і надає свої сторінки таким сучасним майстрам прози, як Дж. Селінджер, Т. Капоте, Дж. Апдайк, Дж. Чівер, Ю. Уелті, Дж. К. Оутс, — список цей можна було б продовжити.

Друга незаперечна заслуга «Нью-Йоркера» полягає в тому, що він став осередком, навколо якого групуються провідні американські карикатуристи. З номера в номер у журналі друкуються добірки карикатур, у яких досить точно й дотепно відтворюється американський спосіб життя. Як що збірний, так би мовити, герой «Нью-Йоркера» завжди був і лишається людиною, що загалом приймає умови життя в капіталістичному світі, то тепер все більше відчувається, що самою лиш іронічністю він відбутись не може й не хоче. Надто нелюдськими є умови, що їх «вільний світ» пропонує громадянам своїм навіть з точки зору такого видання, як «Нью-Йоркер». З підшивки «Нью-Йоркера» за перші сім місяців 1979 року ми і добрали низку малюнків, з яких можна скласти уявлення про те, чим живуть і що породжують американці. Отже:

ЩО ПОРОБЛЯЮТЬ АМЕРИКАНЦІ?

ВОНИ МОЛЯТЬСЯ:

— Ну, досить, Фостере. Тобі вже час іти.
(Напис у рамці: «УСПІХ».)

ХОЧ МОЛИТВИ Й НЕ РЯТУЮТЬ ІХ ВІД
ЗІТКНЕННЯ ІЗ СИЛАМИ ПОТОЙБІЧНИ-
МИ:

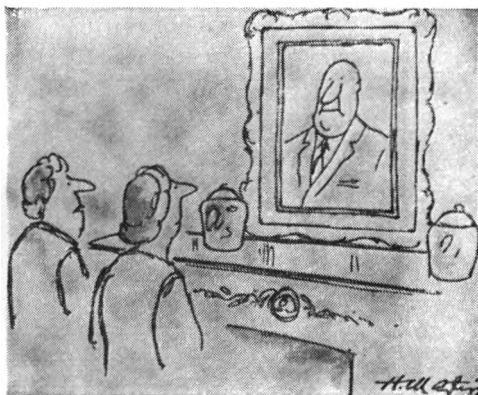

— Але ж я гадав: якщо податкова інспек-
ція оштрафувала мене, то справу закрито!

— Ви певні, що вам потрібен саме я? Адже
ФБР видало мені документи на нове ім'я
і замело всі мої сліди!

ВОНИ ВДАЮТЬСЯ В СПОГАДИ:

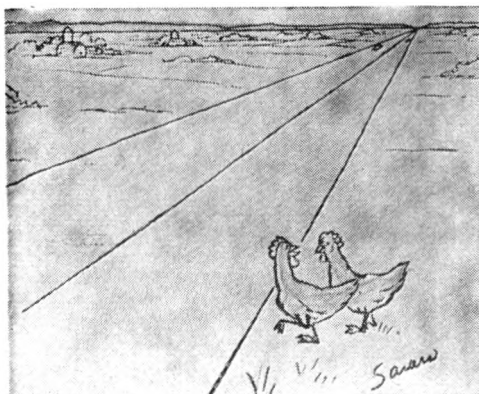
— В 1976 році Елфреда і його фірму про-
ковтнув концерн, і відтоді ми не бачили
його.

ПРИСТОСОВУЮТЬСЯ ДО ЕНЕРГЕТИЧНОЇ КРИЗИ:

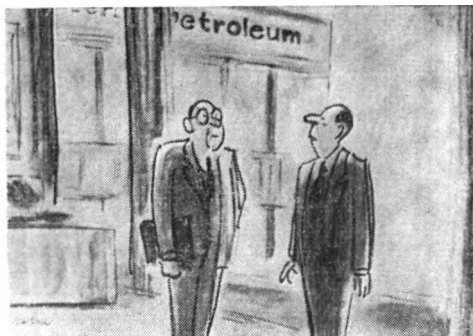
Без слів.

ХОЧ ДЕКОГО ЦЯ КРИЗА ТІШИТЬ:

— Можє, мені так тільки здається, але останнім часом переходити на той бік стало набагато легше.

А В ДЕКОГО ЧАСОМ ВИКЛИКАЄ НЕВИРАЗНІ ДОКОРИ СУМЛІННЯ:

— Суворо між нами, Дон, ми справді лупимо зі споживачів по три шкури?

ВОНИ ХОДЯТЬ У ГОСТІ:

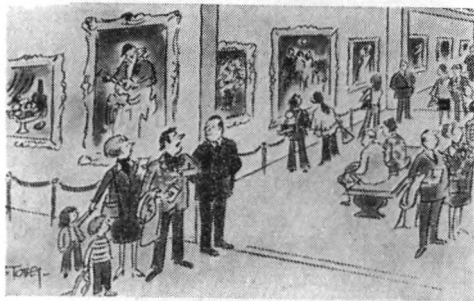
— Добри вечір. Мене звуть Тед Вілкінс, а це моя дружина Меггі. Чейси не змогли приїхати до вас сьогодні на вечерю й попросили, щоб ми заповнили їхні місця.

І ТАМ СПІЛКУЮТЬСЯ МІЖ СОБОЮ:

Без слів.

ВОНИ ХОДЯТЬ У МУЗЕІ:

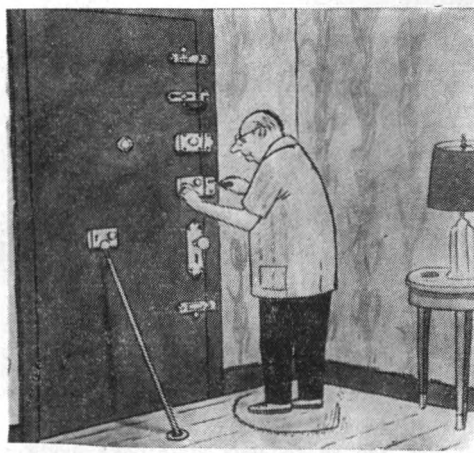
— Коли ви починаєте виганяти відвідувачів?

...І В КІНО:

— Авжеж, фільм був препоганий, та все ж таки кращий, ніж дійсність.

ВОНИ НАМАГАЮТЬСЯ ЗАХИСТИТИСЯ ВІД ЗЛОЧИНЦІВ:

Без слів.

ВОНИ РОЗВ'ЯЗУЮТЬ ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ:

— Добри вечір, сер. Як ви знаєте, зростання видатків на захист довколишнього середовища змусило нас перекласти частину цих видатків на плечі споживачів. Ваша частка внеску складатиме 171 947 доларів 65 центів.

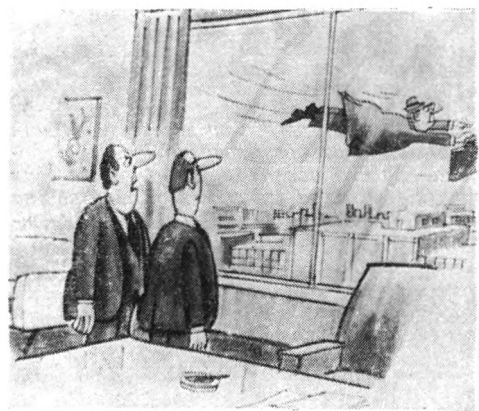
— Конгрес Сполучених Штатів закликає нас усіх до підвищення продуктивності.

— Тут написано: «Будь ласка, не зважайте на це нагадування про ваш борг, якщо ви вже вислали нам чек».

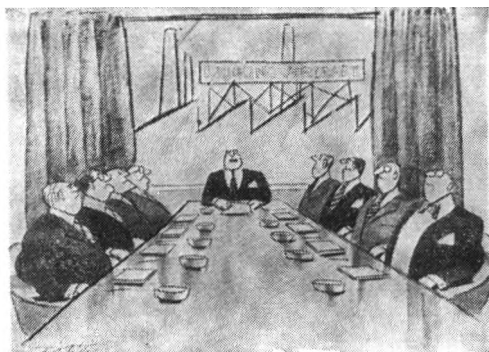

— Вибачте, сер, але, урізаючи нашу програму видатків на бідних, ми ненавмисне урізали трохи й видатки на багатіїв!

— Ще один рекламний трюк!

ВОНИ ДЕМОНСТРУЮТЬ СВОЇ ПАТРІОТИЧНІ ПОЧУТТЯ:

— Але спочатку заспіваймо наш національний гімн.

— Мої батьки були дуже бідні люди, і я так і не закінчив школи. Але в нашій великій країні такі обставини не позбавляють людину шансів на майбутнє — хоч мене, щоправда, позбавили.

ВОНИ «ЗМІЦНЮЮТЬ МОГУТНІСТЬ» СВОЄЇ КРАЇНИ:

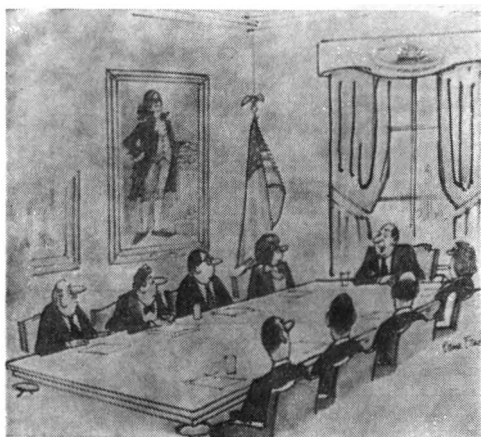

— Всі, хто за те, щоб військовий бюджет вважати священним писачням, — піднесіть руки!

Більше! Більше! Більше! Більше! Більше!

ВОНИ КЕРУЮТЬ КРАЇНОЮ:

— Питання полягає ось у чому: чи будемо ми робити наголос на зовнішній політиці, щоб відвернути увагу народу від внутрішньої політики, чи ж, навпаки, будемо наголошувати на внутрішній політиці, щоб відвернути увагу народу від політики зовнішньої?

ВОНИ РАДІЮТЬ ЖИГТЮ:

— Що не кажіть, а приємно: і я, і моя книжка вийдемо одного й того ж дня!

...І МІРКУЮТЬ ПРО НЬОГО:

— Не може життя зводитися лише до того, щоб весь час затягувати ремінці!

Карикатури добрав, прокоментував
і підписи до них переклав
Володимир ГАЛЧИН

Головний редактор
Віталій Коротич.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Володимир Митрофанов,
Василь Оснач,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Арнольд Шлепаков.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

Здано до набору 11. 12. 79. Підписано до друку 04. 02. 80. БФ 30122. Формат видання 70×100/16. Високий друк. Умовний друк арк. 19.15. Обл.-вид. арк. 20.38. Тираж 61090. Зам. 06075.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Орден Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвіт») № 3 1980 г. (на українському мові). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Журнал основан в 1925 г.

Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Леси Українки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47. Брест-Литовский проспект, 94.

Юха Хорміо (Фінляндія). Наречена.

К. Бевілакуа (Італія). Журба.

Ціна 60 коп.

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
«ВСЕСВІТ», 1980, № 3, 1—240

ІНДЕКС 74089